

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

72896

DİNÎ HAYAT İLE ÖLÜM KAYGISI
ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR
ARAŞTIRMA

72896

Murat YILDIZ

Danışman

Prof.Dr. Erdoğan FIRAT

İZMİR

1998

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM BÜYÜK
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma" adlı çalışmanın tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

19.10/1998

Murat YILDIZ

TUTANAK

D.E.Ü. Sosyal Bilimsel Enstitüsünün08. / ...10.../ 1998 tarih ve21..... sayılı toplantısında oluşturulan jüri tarafından, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliğinin .21., maddesine göre Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi Murat YILDIZ'ın Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma konulu tezi incelenmiş ve aday25 / ...11... / 1998 tarihinde, saat 15³⁰ da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan çalışmasını savunmasından sonra 6.2 ^{dakika} süre içerisinde gerek tez konusu ve gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin Başarılı olduğuna oy 04..birliği ile karar verildi.

BAŞKAN

Prof. Dr. Erdiğan Fırat

ÜYE

Prof. Dr. Hayati Hökelekli

ÜYE

Doç. Dr. Recep Yaparıcı

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ

TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu Kodu:

Üniv.kodu:

***Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.**

Tezin Yazarının

Soyadı: YILDIZ

Adı: MURAT

Tezin Türkçe Adı: "Dini Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma"

Tezin Yabancı Dildeki Adı : "A Study on The Relationship Between Religiosity and Death Anxiety".

Tezin Yapıldığı

Üniversite: Dokuz Eylül Üniversitesi Enstitü: Sosyal Bilimler Yıl: 1998

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

1. Yüksek Lisans	☐
2. Doktora	☒
3. Tıpta Uzmanlık	☐
4. Sanatta Yeterlik	☐

Dili : Türkçe

Sayfa Sayısı : xvi + 148

Referans Sayısı: 360

Tez danışmanlarının

Ünvanı, Adı, Soyadı Prof.Dr. Erdoğan FIRAT

Ünvanı, Adı, Soyadı

Türkçe Anahtar Kelimeler

1. Dindarlık
2. Ölüm Kaygısı
3. Dindarlığın boyutları
4. Kaygı ve korku
5. Yaş ve cinsiyet

İngilizce Anahtar Kelimeler:

1. Religiosity
2. Death anxiety
3. Dimensions of religiosity
4. Anxiety and fear
5. Age and sex

Tarih: 19.10.1998

İmza:

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, öncelikle dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi, daha sonra da aynı değişkenlerin bazı demografik değişkenlerle (yaş, cinsiyet, medeni durum, sosyo-ekonomik düzey, öğrenim alanının türü gibi) olan ilişkilerini incelemektir.

Bu çalışmanın örneklem grubunu, D.E.Ü.'ne bağlı İİBF, İlahiyat, Güzel Sanatlar, Tıp, Hukuk, Eğitim ve Mühendislik (İnşaat ve Maden Müh. bölümleri) fakültelerinin birinci ve dördüncü sınıflarında öğrenim gören öğrenciler arasından tesadüfi yöntemle seçilmiş 555 kişi (erkek=360, kız=195) oluşturmaktadır. Deneklerin yaş ranjı, 16-42 olup, yaş ortalaması 21.02'dir.

Veri toplama araçları olarak, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı öğretim elemanları tarafından geliştirilmiş olan Dinî Hayat Ölçeği ve Templer'in Ölüm Kaygısı Ölçeği kullanılmıştır.

Elde edilen bulgular, sırasıyla ($r = .14$, $r = -.16$) ölüm kaygısının, dindarlık ve cinsiyet ile $p < .01$ anlamlılık düzeyinde ilişkili olduğuna; ancak diğer demografik değişkenlerle (yaş, medeni durum, sosyo-ekonomik düzey ve öğrenim alanının türü gibi) arasında herhangi bir anlamlı ilişkinin olmadığına işaret etmektedir. Çok-yönlü varyans analizi sonuçları, ölüm kaygısı düzeyinin dindarlığı ($F_{2,442} = 10.28$, $p < .001$), dindarlık düzeyinin de, ölüm kaygısını ($F_{2,491} = 8.58$, $p < .001$) etkilediğini göstermektedir. Ayrıca, kızların ölüm kaygısına ilişkin puanlarının ortalamasının, erkeklerinkinden anlamlı düzeyde yüksek olduğu bulunmuştur ($t = 3.94$, $p < .001$).

Dindarlık değişkenine bakıldığında, sözkonusu değişkenin sosyo-ekonomik düzey değişkeni dışındaki diğer tüm değişkenlerle (yaş, cinsiyet, medeni durum, öğrenim alanının türü ve ölüm kaygısı) $p < .01$ düzeyinde anlamlı korelasyonlara sahip olduğu gözlenmiştir. Buna göre, erkekler kızlardan ($t = -2.61$, $p < .01$), evliler bekarlardan ($t = 3.50$, $p < .001$) daha yüksek dindarlık ortalama puanlarına sahiptirler. Dindarlıkla yaş grupları arasındaki ilişkiyle ilgili analiz sonuçları, 16-22 yaş grubuyla ($s = 415$, $\bar{x} = 42.20$) 23-28 yaş grubu ($s = 129$, $\bar{x} = 49.0$) arasındaki farkın $p < .05$ düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymuştur.

ABSTRACT

The aim of this study, first of all, is to examine the relationship between religiosity (R) and death anxiety (DA); later, the relationships of R and DA to such variables as age, sex, marital status, socio-economic status (SES), and education.

The sampling group of this study (555 students: m= 360, f= 195) was randomly selected from the pool of senior and junior students who study at several faculties of Dokuz Eylul University such as Economics, Medicine, Law, Arts, Divinity and Engineering (Departments of Mining and Civil). The age of sample is ranging from 16 to 42 ($M_{age}= 21.02$).

The instruments used for gathering data were Religious Life Inventory, which was constructed and developed by a group of members of The Faculty of Divinity, and Templer's Death Anxiety Scale.

The results showed that DA was correlated with R and sex at $p<.01$ significant level; but not correlated to the other variables such as age, marital status, SES and education. According to the results of two-way analysis of variance, the main effect of DA on R was found as ($F_{2,442}=10.28$, $p<.001$). On the other hand the main effect of R on DA was found as ($F_{2,491}=8.58$, $p<.001$). Moreover, the results showed that the mean score of females in relation to DA was higher than the mean score of males.

As for the variable of R, it has been found that it was correlated with the all but SES variable at $p<.01$ significant level. According to these results, the mean scores of R of males ($t= -2.61$, $p<.01$) and of the married were higher than females and the single subjects ($t=3.50$, $p<.001$).

ÖNSÖZ

Ölüm, hem kaçınılmaz hem de evrensel bir olgudur. Böyle bir gerçek karşısında insan, hissettiği kaygı ve korkuların olumsuz etkilerini azaltmak veya mümkünse ortadan kaldırmak için kültürel, felsefi ve dinî araçlara yönelmiştir. Buna karşın, felsefi ve dinî sistemler de, insanın ölüm kaygı ve korkusuyla başetmesine yardımcı olma gibi bir fonksiyonlarının olduğunu ileri sürmüşlerdir. Antropoloji ve etnoloji bilim dalları tarafından yapılan araştırma sonuçları, ölüm ve din kavramlarının, birbiriyle ilgili olduklarını ve bu ilişkinin varlığının insanlık tarihi kadar eskiye dayandığını ortaya koymuştur. Ölüm ve din, her dönemde din adamları, filozoflar, bilim adamları, şair ve yazarlar başta olmak üzere, tüm insanların ilgilerinin üzerinde odaklaştığı iki kavram olmuştur.

Bu iki kavram arasındaki ilişki, psikologların da dikkatini çekmiş ve Batı ülkelerinde 1920’den günümüze gelinceye kadar çok sayıda araştırma yapılmıştır. Türkiye’de ise bu ilgi, 1990’lı yıllarda ortaya çıkmış ve birkaç çalışmayla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, çok önemli bu iki olgu arasındaki ilişkiyi inceleme ihtiyacının yanısıra, konuyla ilgili çalışmaların (Türkiye’de) çok az olması, bu araştırmanın yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışmayı yöneten ve her zaman benden maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen Hocam Sayın Prof.Dr. Erdoğan FIRAT’a, her türlü destek ve yakınlığı gösteren Hocam Sayın Doç.Dr. Recep YAPAREL’e, zaman zaman konuyla ilgilenip değerli eleştiri ve tavsiyelerinden yararlandığım Fakültemiz öğretim üyeleri ve araştırma görevlisi arkadaşlarıma ve ölçek formlarının titizlikle doldurulmasında önemli katkıları olan, Sayın Çetin ALPER’e, Sayın Yrd.Doç.Dr. Hakan AY’a ve Sayın Ramazan KAYA’ya, uygulamanın yapıldığı fakültelerin idarecilerine ve tüm öğrencilere teşekkürü bir borç bilirim.

Murat YILDIZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
TABLolar LİSTESİ	xiii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xvi
GRAFİKLER LİSTESİ	xvi

GİRİŞ

1. TEMEL KAVRAMLAR.....	1
1.1. DİNİN TANIMI.....	1
1.2. DİNÎ HAYATIN (DİNDARLIĞIN) TANIMI VE ÖLÇÜLMESİ	5
1.2.1. Tek-boyutlu Olarak Ölçme Yaklaşımları	6
1.2.2. İki-kutuplu Olarak Ölçme Yaklaşımları	7
1.2.3. Çok-boyutlu Olarak Ölçme Yaklaşımları	9
1.2.4. Tartışma	16
1.3. ÖLÜM FENOMENİ	20
1.4. KAYGI KAVRAMI	27
1.4.1. Kaygıyla İlgili Teoriler	29
1.4.2. Kaygının Çok-boyutluluğu ve Operasyonelleştirilmesi	33
1.5. ÖLÜM KAYGISI VE ÖLÜM KORKUSU KAVRAMLARI	35
1.5.1. Ölüm Kaygısının Ölçülmesi	39
2. DİNÎ HAYAT İLE ÖLÜM KAYGISI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR	41

I. BÖLÜM

ARAŞTIRMA

1. Araştırmanın Problemi	46
2. Araştırmanın Amacı, Hipotezler ve Sorular	47
3. Araştırmanın Önemi	48

4. Araştırmanın Sınırları	49
5. Sayıtlar	50
A. YÖNTEM	51
1. Araştırmanın Modeli	51
2. Evren ve Örneklem	51
3. Veri Toplama Araçları	59
B. İŞLEM	62
1. Uygulama	62
2. Veri Analizinde Kullanılan İstatistikî İşlemler	63

II. BÖLÜM

BULGULAR

A. BİRİNCİ AŞAMA	66
1. ÖLÜM KAYGISI İLE İLGİLİ BULGULAR	66
1.1. Ölüm Kaygısının Bağımsız Değişkenlerle Olan Korelasyonları..	66
1.1.1. Ölüm Kaygısı ile Cinsiyet Değişkeni Arasındaki İlişkiyle İlgili Bulgular	67
1.1.2. Ölüm Kaygısının Dindarlıkla Olan İlişkisiyle İlgili Bulgular	69
1.2. Ölüm Kaygısı Değişkeni Açısından Örneklemi Oluşturan Birinci Sınıf ve Dördüncü Sınıf Öğrencileriyle İlgili Bulgular..	72
1.2.1. Birinci sınıf öğrencileriyle dördüncü sınıf öğrencilerinin ölüm kaygısı ortalama puanları açısından karşılaştırılması	72
1.2.2. Öğrencilerin ölüm kaygısı ortalama puanlarına üniversite eğitiminin etkisi	73
B. İKİNCİ AŞAMA	74
1. DİNDARLIKLA İLGİLİ BULGULAR	74
1.1. Dindarlığın Bağımsız Değişkenlerle Olan Korelasyonları	74

1.1.1. Dindarlıkla Cinsiyet Değişkeni Arasındaki İlişkiyle İlgili Bulgular	75
1.1.2. Dindarlığın Yaş Gruplar, Medeni Durum, Sosyo-Ekonomik Düzey ve Öğrenim Alanları Değişkenleri Arasındaki İlişkiyle İlgili Bulgular	77
1.1.3. Dindarlığın Ölüm Kaygısıyla Olan İlişkisiyle İlgili Bulgular	82
1.2. Dindarlık Değişkeni Açısından Örneklemi Oluşturan Birinci ve Dördüncü Sınıf Öğrencileriyle İlgili Bulgular	84
1.2.1. Birinci sınıf öğrencileriyle dördüncü sınıf öğrencilerinin dindarlık ortalama puanları açısından karşılaştırılması...	84
1.2.2. Öğrencilerin dindarlık ortalama puanlarına üniversite eğitiminin etkisi	86

III. BÖLÜM

BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

A. ÖLÜM KAYGISIYLA İLGİLİ BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	88
1. Ölüm Kaygısının Demografik Değişkenlerle Olan Korelasyonları	88
1.1. Ölüm Kaygısıyla Cinsiyet Değişkeni Arasındaki İlişki	89
1.2. Ölüm Kaygısıyla Yaş, Medeni Durum ve Sosyo-Ekonomik Düzey Değişkenleri Arasındaki İlişkiler	91
1.2.1. Ölüm kaygısı ve yaş değişkeni	91
1.2.2. Ölüm kaygısı ve medeni durum	94
1.2.3. Ölüm kaygısı ve sosyo-ekonomik düzey	95
1.3. Ölüm Kaygısıyla Öğrenim Alanının Türü Arasındaki İlişki	95
B. DINDARLIKLA İLGİLİ BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	97
1. Dindarlığın Demografik Değişkenlerle Olan Korelasyonları	97
1.1. Dindarlıkla Cinsiyet Değişkeni Arasındaki İlişki	97
1.2. Dindarlıkla Yaş Değişkeni Arasındaki İlişki	102
1.3. Dindarlıkla Medeni Durum Değişkeni Arasındaki İlişki	104

1.4. Dindarlıkla Sosyo-Ekonomik Düzey Değişkeni Arasındaki İlişki	106
1.5. Dindarlıkla Öğrenim Alanlarının Türü Değişkeni Arasındaki İlişki ve Üniversite Eğitiminin Dindarlık Düzeyine Etkisi	107
C. DİNDARLIKLA ÖLÜM KAYGISI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	108
SONUÇ	121
KAYNAKLAR	125
EK	147

TABLÖLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1. Dindarlığı İki-Kutuplu Olarak Ölçme Yaklaşımları	7
Tablo 2. Dindarlığı Çokboyutlu Olarak Ölçme Yaklaşımları	9
Tablo 3. Himmelfarb'a (1975) Göre Dindarlığın Boyutları	15
Tablo 4. İslâm Kültüründe İleri Sürülmüş Olan Dinin (dolayısıyla dindarlığın) Boyutları Hakkında Yapılan Bazı Yaklaşımların Glock'un Boyutları Çerçevesinde Karşılaştırılması	18
Tablo 5. Kaygıyla İlgili Teoriler	31
Tablo 6. Kaygıya Çok-Boyutlu Yaklaşımlar	34
Tablo 7. Ölüm Kaygısını veya Korkusunun Çok-boyutlu Olarak Ölçülmesi	39
Tablo 8. İnşaat Mühendisliği İle Maden Mühendisliği Arasındaki Farkların Anlamlılığına Dair T Testi Sonuçları	56
Tablo 9. Birinci ve Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Yaş, Cinsiyet, Medeni Durum ve Sosyo-Ekonomik Düzey Değişkenleri Açısından Dağılımı ve T Testi Sonuçları	58
Tablo 10. Dinî Hayat Ölçeği ile Boyutları Arasındaki Korelasyonlar	60
Tablo 11. Dini Hayat Ölçeği'nin Bilinen Gruplar Tekniğiyle Geçerliğinin Hesaplanması	61
Tablo 12. Dini Hayat Ölçeği'nin Bilinen Gruplar Tekniğiyle Geçerliğinin Hesaplanması	66
Tablo 13. Farklı Öğrenim Alanlarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Sahip Oldukları Ölüm Kaygısı Ortalama Puanlarının Cinsiyet Değişkeni Açısından Dağılımları ile T Testi Sonuçları	67
Tablo 14. Farklı Dindarlık Gruplarındaki Kız ve Erkek Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Ortalama Puanları	69
Tablo 15. Cinsiyet ve Dindarlık Grupları Yönünden Ölüm Kaygısı Ortalama Puanlarına Uygulanan ANOVA Sonuçları	70
Tablo 16. Dindarlık Düzeylerine Göre Oluşturulan Grupların Ölüm Kaygısı Ortalama Puanlarına İlişkin Tukey-HSD Testi Sonuçları ..	70

Tablo 17. Ölüm Kaygısı Düzeylerinin Dindarlığın Boyutlarıyla Korelasyonları ve Tek-Yönlü Varyans Analizi Sonuçları	71
Tablo 18. Dindarlığın Boyutları Açısından Ölüm Kaygısı Düzeylerine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçları	71
Tablo 19. Farklı Öğrenim Alanlarının Birinci ve Dördüncü Sınıflarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Ortalama Puanları, Standart Sapmaları ve T Testi Sonucu	72
Tablo 20. Farklı Öğrenim Alanlarının Birinci ve Dördüncü Sınıflarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Ortalama Puanları, Standart Sapmaları ve T Testi Sonuçları (Üniversite eğitiminin etkisinin olup olmadığının araştırılması)	73
Tablo 21. Dindarlığın Ölüm Kaygısı ve Demografik Özelliklerle Olan Korelasyonları	74
Tablo 22. Farklı Öğrenim Alanlarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Sahip Oldukları Dindarlık Ortalama Puanlarının Cinsiyet Değişkeni Açısından Dağılımları ile T Testi Sonuçları	75
Tablo 23. Cinsiyet Değişkeniyle Dindarlığın Boyutları Arasındaki Korelasyonlar	77
Tablo 24. Dindarlığın Boyutları Açısından Cinsiyet Gruplarına Uygulanan T-Testi Sonuçları	77
Tablo 25. Yaş Grupları, Medeni Durum ve Öğrenim Alanları Açısından Deneklerin Dindarlık Ortalama Puanları Arasındaki Farklılığın Anlamlılık Düzeyine Dair Varyans Analizi	78
Tablo 26. Dindarlık Ortalama Puanları Açısından Deneklerin Yaş Gruplarına Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonucu	78
Tablo 27. Dindarlık Ortalama Puanları Açısından Deneklerin Medeni Durum Değişkenine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonucu	79
Tablo 28. Yaş Grupları, Medeni Durum ve Sosyo-Ekonomik Düzey Değişkenlerinin Dindarlığın Boyutlarıyla Korelasyonları ve Tek-Yönlü Varyans Analizi Sonuçları	79
Tablo 29. Dindarlığın Davranış ve Bilgi Boyutları Açısından Yaş	

Gruplarına Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçları	80
Tablo 30. Dindarlığın Davranış ve Bilgi Boyutları Açısından Medeni Durum Değişkenine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçları	80
Tablo 31. Dindarlığın Davranış ve Bilgi Boyutları Açısından Sosyo-Ekonomik Gruplara Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçlar	81
Tablo 32. Dindarlık Ortalama Puanları Açısından Deneklerin Öğrenim Alanları Değişkenine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonucu	81
Tablo 33. Farklı Ölüm Kaygısı Gruplarındaki Kız ve Erkek Öğrencilerin Dindarlık Ortalama Puanları	82
Tablo 34. Cinsiyet ve Ölüm Kaygısı Grupları Yönünden Dindarlık Ortalama Puanlarına Uygulanan ANOVA Sonuçları	83
Tablo 35. Dindarlık Puanları Açısından Ölüm Kaygısı Düzeylerine Göre Oluşturulmuş Gruplarla İlgili Tukey-HSD Testi Sonucu	83
Tablo 36. Farklı Öğrenim Alanlarının <i>Birinci</i> ve <i>Dördüncü</i> Sınıflarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Dindarlık Ortalama Puanları ve Standart Sapmaları ve T Testi Sonuçları	85
Tablo 37. Farklı Öğrenim Alanlarının <i>Birinci</i> ve <i>Dördüncü</i> Sınıflarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Dindarlık Ortalama Puanları, Standart Sapmaları ve T Testi Sonuçları (Üniversite eğitiminin etkisinin olup olmadığı açısından)	87

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1. Korku ve Kaygı Durumları	28
Şekil 2. Deneklerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı	52
Şekil 3. Deneklerin Cinsiyetlerine Göre Dağılımı	53
Şekil 4. Deneklerin Meslek Durumlarına Göre Dağılımı	55
Şekil 5. Deneklerin Öğrenim Alanlarına Göre Dağılımı	55
Şekil 6. Deneklerin Sosyo-Ekonomik Düzeylerine Göre Dağılımı	57
Şekil 7. “Dindarlıkla ölüm kaygısı arasında pozitif bir ilişki var” bulgusu hakkında bir yorum	111

GRAFİKLER LİSTESİ

	Sayfa
Grafik 1. Örneklemin Normal Bir Evrenden Geldiğini Gösteren Normal Dağılım Grafığı	52
Grafik 2. Farklı Alanlarda Öğrenim Gören Öğrencilerin Cinsiyete Göre Dağılımı ..	54
Grafik 3. Öğrenim Alanlarına Göre Deneklerin Ölüm Kaygısı Ortalama Puanları ...	68
Grafik 4. Öğrenim Gördükleri Alanlara Göre Deneklerin Dindarlık Ortalama Puanları	76

GİRİŞ

1. TEMEL KAVRAMLAR

1.1. DİNİN TANIMI

Din kelimesinin etimolojisi konusunda iki farklı görüş ileri sürülmektedir: Bunlardan ilki, bu kelimenin Arapça'daki *dēyn* kökünden; *ikincisi* ise, Eski Farsça'daki *daenâ* kelimesinden türetildiğine dair görüşlerdir.

Din kelimesinin Arapça kaynaklı bir kelime olduğunu iddia edenlere göre **din** terimi *dēyn* kökünden türetilmiştir. Tümer (1994) konuyla ilgili olarak şu nakilleri yapar: “Cevherî, dinin “âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat” şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir (es-Sihâh, “dyn” md.).... İbn Manzûr, bunlara “hesap” ve “islâm”ı da eklemiştir (Lisanü'l-Arab, “dyn” md.). Arapça dışındaki Sâmi diller yanında Farsça ve Sanskritçe gibi diğer bazı dillerde de din kelimesini andıran lafızlar vardır. Ârâmî-İbranî dilinde **din** “hüküm”, **daina** ise Arapça'daki **deyyân** gibi “hüküm sahibi” anlamına gelir. Pehlevî dilinde (Eski Farsça) **daenâ** terim olarak “din” manasındır”.

Arapça'daki **din** kelimesinin, Eski Farsça asıllı *daenâ* kökünden türetildiği iddiası, daha çok oryantalistler tarafından ileri sürülmektedir. Smith'e (1962) göre **din** kelimesi, ‘şahsi ve derûnî olan bir şeyi göstermek’ anlamına gelen *daenâ* kökünden türetilmiştir. Bu bir anlamda insan psikolojisinin bir parçası durumunda olan ve kendisiyle insanın, dinî hakikati, Allah'ı veya ahlâkî müeyyideleri idrak ettiği ve onlara tepkide bulunduğu bir şeydir. Smith, **daenâ** kelimesinin asırlar içerisinde değişime uğrayarak günümüzde, ‘dinî cemaatle birlikte onun kendine has sistemini ifade edip, aynı zamanda derûnî iman fikrini de muhafaza eden’ anlamına gelen **den** şeklini aldığı iddia etmektedir (Smith, 1962, ss.99-100; nkl.Yaparel, 1987_b).

Nöldeke ve Vollers gibi bazı oryantalistlerin de, Arapça'daki **dinin** Eski Farsça asıllı **daenâ** kelimesinden geldiğini ileri sürerlerken, M. Gaudefroy Demombynes, bu

kelimenin “din” (religion) anlamında nasıl karar kılındığının bilinmediğini, Arap dilcilerinin bunu dâneneden gelme saydıklarını, buna karşılık Batılı araştırmacıların dini Farsça bir kelime olan daenâ’ya dayandırdıklarını belirtir. Aynı yazar, McDonald gibi kendisinin de dini Arapça’daki deyn (borç, yükümlülük) kelimesinin değişime uğramış şekli olarak düşündüğünü ifade eder (Mahomet, s.504). L. Gardet’ye göre de din kelimesi Farsça asıllı değildir; zira İran’ın eski dini Mazdeizm ile İslam arasında din fikri açısından bir yakınlık bulunmamaktadır (El² (ing.). II. 293-296) (nkl.: Tümer, 1994).

Din kelimesinin İngilizce’deki karşılığı olan religion teriminin etimolojisine bakıldığında, dil bilimcilerine göre bu kelimenin bir kaç farklı kökten geldiği ileri sürülmektedir. Cicero religion kelimesini, tekrar okumak, düşünmek, tefekkür etmek anlamına gelen relegere köküne bağlar. Lectantius ise, insanla Tanrı’yı birleştirme anlamına gelen religare köküne bağlamaktadır (Chevalier, 1993, s.19).

Farklı etimolojilere sahip olan din sözcüğü ile dilimize tercüme ettiğimiz religion teriminin aynı şeyin yerine geçip geçmediği de başlı başına bir problem olmaktadır. Her hangi bir mefhumun farklı iki kültüre mensub insanlarca birbirinden değişik manalarda anlaşılması veya değerlendirilmesinin, kültürler arası karşılaştırmalarda önemli bir husus olduğunu vurgulayan Watt’a (1982) göre, “İngilizce’de din anlamına gelen religion ve din kelimeleri dilde eşanlamlıdır. Fakat bir müslüman için din, hayatın her yönünü içine aldığı halde, sıradan bir Avrupa’lı hristiyan için religion, hayatın ancak küçük bir bölümünü içine almaktadır”(s.21). Bu münasebetle, İngilizce’den dilimize yapılan tercümelerde genellikle din terimi ile karşılanan religion kelimesinin geçtiği her yerde, bu hususun göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Yaparel, 1987_b).

Hem din hem de religion kelimelerinin etimolojilerinde ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, bu kelimelerin kavram düzeyinde tanımlarının yapılma çabalarında zirveye çıkmaktadır. Literatüre baktığımızda yüzlerce din tanımına rastlamaktayız. Din olgusuyla ilgilenen her filozof ve bilim adamı, kendi anlayışlarına, amaçlarına uygun tanımlar yapmış ve çalışmasını o doğrultuda yürütmüştür. Bununla birlikte Allport (1950; nkl.: Clark, 1961, s.20) ve Fromm (1972) ilk başta bir din tanımı yapmaktan kaçınırlarken, en azından çoğunluğun kabul edebileceği bir din tanımı yapmanın çok güç bir iş olduğunu ifade

etmişler, ama sonra istemeyerek de olsa bir tanım yapmak zorunda kalmışlardır. Bunu da belki Clark'ın (1961) dediği gibi, yazarlar çalışmalarında din konusunu tartışırken zihinlerinde veya zihninin arka planında neyin olduğunu okuyucuya bildirmek için yapmış olabilirler (s.22). Hangi amaçla yapılırsa yapılsınlar, dinin tanımlanması için gösterilen çabalardan daha iyi nasıl yararlanabileceği konusu üzerinde durulmalıdır. Yapılmış olan tüm din tanımlarını 'doğru' veya 'yanlış' diye bir sınıflandırmaya gidemeyeceğimizi ileri süren Berger (1993 [1967]), doğası gereği tanımların, 'doğru' veya 'yanlış' olmayıp, sadece 'az ya da çok faydalı' olabileceklerini ve eğer bir sahada çok farklı tanımlar varsa, herbirinin faydası üzerinde ayrı ayrı durmak gerektiğini belirtmektedir (s.89). Eğer 'doğru' veya 'yanlış' diye muhakeme etmeye teşebbüs edilirse, bu tanımın doğruluğunu veya yanlışlığını kim tespit edecek ve tespit edildiği kabul edilse bile doğru anlaşılacağını kim garanti edebilecek? sorularıyla karşılaşılabilir (Chevalier, 1993, s.19).

Daha önce birbirinden farklı çok sayıda din tanımının olduğu belirtilmişti. Bütün din tanımlarının burada verilmesi mümkün görülmemektedir. Geniş bilgi için, Yaparel'in (1987_a, 1987_b) ve Köktaş'ın (1993) çalışmalarına bakılabilir. Bunun yanı sıra burada, bir fikir vermesi açısından klasik birkaç tanımla birlikte din tanımının yeni yaklaşımlarına yer vermeye çalışılacaktır.

Dini, çocukluk nevrozlarına benzer nedenlerden doğan, kolektif bir nevroz olarak niteleyen Freud'un (1985 [1927], ss.26-29) olumsuz yaklaşımının yanında, tanımların her birinin, dinin bir başka yönünü ön plana çıkardıkları görülmektedir. Örneğin, Durkheim (1969 [1915]) ve Berger (1995 [1973]) dinin sosyal ve kurumsal özelliğine dikkat çekmişlerdir. Durkheim'e (1969) göre din, 'kutsal olarak kabul edilen varlıklara yönelik geliştirilen ve sonuçta ahlâkî bir topluluğun oluşmasını sağlayan inançlardan ve uygulamalardan oluşan bir sistemdir' (s.62).

W. James ve P.E. Johnson ise dinin bireysel yönü üzerinde durmuşlardır. James'e (1902) göre din, 'toplumsal olmaktan ziyade bireysel bir fenomendir ve din kendisini aşırı hallerde daha açık bir şekilde gösterir' (s.25). Johnson da (1945) benzer bir tanım yaparak şöyle ifade etmektedir: "Din, değerlerin güvenilen yaratıcısıyla yapılan şahsî bir işbirliğidir" (s. 30).

Dinin, insan zihninin özel bir davranışı olarak kabul eden Jung'a (1965) göre din, 'kudretler diye bilinen ruh, cin, tanrı, yasa, fikir, ülkü gibi bazı dinamik öğelerin ya da insanın dünyasında dikkate almağa değer güçlü, tehlikeli, yardımcı öğelerin ya da tapılacak ve sevicecek derecede ulu, güzel ve anlamlı öğelerin dikkate alınması ve gözetilmesidir' (s. 8-9).

Ayrıca Allport'a kadar götürülen ve hümanist unsurlar taşıyan din tanımları da yapılmıştır (Wulff, 1991, s.622). Nitekim Allport'a (1950) göre din, 'kutsalın yaşanmasıdır'. Fromm da (1972), Tanrı kavramını kullanmadan yaptığı tanımda o dinin, 'bir grup tarafından paylaşılan ve o grup bireylerine kendilerini adayabilecekleri bir hedef (nesne) sunan ve onlara ortak bir davranış biçimi veren bir sistem' olduğunu ifade eder (s.22). Frankl (1975_b) ise, 'nihaî anlamı arama' olarak dini tanımlar (nkl.: Wulff, 1991, s.621).

Nispeten yeni ve yukarıdaki tanımların özelliklerini bünyesinde taşıyan bir tanım, Crapps (1986) tarafından yapılmıştır. Ona göre din, 'iman ve duygu; oluşum ve kurum; eylem ve varoluşdur' (s.7).

Smith (1979) ise, dinin tanımlanması konusunu tartışırken, *gelenek* (tradition) ve *iman* (faith) kavramlarını alternatif olarak teklif eder. O, *bu iki terimle*, 'inanırlar veya şüphe edenler, dinî bir toplumun üyesi olanlar veya olmayanlar olarak insanın, dinî hayatının bütününe kavramlaştırılabileceğini ve tanımlayabileceğini' ileri sürmektedir. O, *gelenegi*, insan yapısını tahrif etmeksizin insanlık tarihinin dinamik akışını anlaşılır yapmanın bir aracı olarak sunar. *İmanı* ise, kişinin yönelmesi veya kişinin kendine, başkalarına ve evrene olan tüm tepkisi olarak kabul etmiştir. Ona göre *iman*, insanın köklü bir özelliği olup, onun sadece günlük, dünyevî olandan daha çok, aşkın boyut açısından, görmek, hissetmek ve iş yapmak kapasitelerini yansıtır. Doğrudan gözlenemeyen *iman*, kelimelerde, davranış şekillerinde, dinî törenlerde, ahlâkî törenlerde sanatta, kurumlarda, hukukta ve toplumda gözlenebileceği gibi sayısız şekillerde gözlenebilir (nkl.: Wulff, 1991, s.4-5).

Wulff'a (1991) göre, Smith'in bu yaklaşımı, dinin bilimsel olarak incelenmesini tamamen değiştirebilir. Öyle ki, bu ayrım somutlaştırılmış kavramların nasıl kökleşmiş

olduğunu açığa vurmaya başlamıştır (s.5). Konuyla ilgili olarak Wulff ayrıca, din sözcüğüne rağmen beşerî bağlamdan ayrı düşünüldüğünde, dinin çok az anlamı olacağını belirtir ve soyut bir özü teklif edip o da bizim bu bağlamın etkisinin ne derece kapsamlı olduğunu görmezden gelmemize neden olacağını söyler. Bundan dolayı Wulff, dinin kişisel ve kültürel ifadelerinden ayrılmasının mümkün olmadığını ileri sürerek, *dinî gelenek* ve *dinî iman* terimlerini tercih ettiğini belirtir (s.629).

Din kavramının tanımlanmasında karşılaşılan güçlükler, **dinî hayatın** (dindarlığın) ölçülmesinde de ortaya çıkmaktadır. Dindarlık üzerine çalışmayı düşünen bir araştırmacı, ilk önce dindarlığın operasyonel tanımının yapılmış olmasına ihtiyaç duymaktadır. Çünkü dindarlığı ölçmek için geçerli ve güvenilir araçlar geliştirmek ya da kullanmak, yapılacak olan operasyonel tanımlar sayesinde mümkün olacaktır.□

1.2. DİNÎ HAYATIN (DİNDARLIĞIN) TANIMI VE ÖLÇÜLMESİ

Dindarlık, Himmelfarb'a (1975) göre, bir kişinin dinine ait ilgiler, inançlar veya faaliyetlerle meşgul olma düzeyidir. Roof (1979) ise, **dindarlığın**, doğaüstü ve/veya yüksek değerlere ilişkin bireyin inançlarının ve davranışlarının hem kurumsallaşmış hem de kurumsallaşmamış şekillerini içerdiğini söyler.

Dindarlığın karşılığı olarak İngilizce'de, 'religious commitment', 'religious involvement', 'religiosity' ve 'religiousness' gibi terimler aynı anlamda kullanılmaktadır (Roof, 1979).

Din psikologlarının önemli bir problemi, dindarlığı belirlemek için hassas ve geçerli araçlar geliştirmek olmuştur. Onlar, dinî davranış ve dinî tecrübe üzerine araştırma yaparlarken ilk önce, bu olguların operasyonel tanımlarının yapmaya ihtiyaç duymuşlardır. Bundan dolayı onları gözlemlmek için kullanılacak kesin uygulama teknikleri olmalıydı. Çünkü, kişinin dindarlığı farklı düzeylerde olabilir. Kişilik özellikleri, tutumlar ve dindarlıkla ilgili diğer değişkenler arasında araştırma yapmak, bu din psikologlarının ikinci önemli konusu olmuştur (bkz. Spilka, Hood ve Gorsuch, 1985, bölüm II). Dindarlığın ölçümü çalışmaları zamanla farklı yaklaşımların doğmasına yol açmıştır. Dindarlığın boyutluluğu tartışılmış, tek-boyutlu olduğunu savunanların yanısıra çok-

boyutlu olduğu da iddia edilmiştir. Bu iddialar doğrultusunda çeşitli ölçekler geliştirilmiştir (Wulff, 1991, s.203)

1.2.1. Tek-boyutlu Olarak lme Yaklaşımları

Dindarlığı lme çabaları ilk önce tek-boyutlu yaklaşımlarla yapılmıştır. Dolayısıyla, geliştirilen ölçeklerde dindarlığın alanı ve sınırları oldukça dardı. Örneğin ölçeklerde, sadece dinî inanç ve kiliseye karşı tutumların llmesine ilişkin ifadelere yer veriliyordu. Buna rnek olarak, Sumner'ın (1898), dinî inançla ilgili ifadelerden oluşturduğu dindarlık leği gösterilebilir (Meadow ve Kahoe, 1984, s.301). Yine L.L.Thurstone ve daha sonra Thurstone ve Chave (1929) kiliseye karşı tutumların ölçülmesi için benzer bir ölçek geliştirmişlerdir (Wulff, 1991, s.206). Böyle lekler, kişinin dindarlığını genel olarak lme amacıyla kullanılmışlardır.

Dinî davranış ve tecrübe üzerinde anketler vasıtasıyla korelasyonel araştırma yapan ilk Amerikan psikologları olan, Stanley Hall (1891), James Leuba (1912), Edwin Starbuck (1899) ve William James (1902), dindarlığa tek-boyutlu bir yaklaşımda bulunmuşlardır. Onlar sadece dindarlığın duygu boyutu üzerinde durmuşlardır (Glock, 1972; Wulff, 1991, s.200). Daha sonraları, Thouless (1935), Poppleton ve Pilkington (1963) ile Allport, Vernon ve Lindzey (1960 [1931]) gibi araştırmacılar dindarlığı hep tek-boyutlu olarak ele almışlardır. Örneğin Allport ve ark.(1960 [1931]), bireyin dindarlığını tek-boyutlu olarak ölçmeye alışlırlarken, değer olarak kabul ettikleri beş değerşken kullanmışlardır. Bunlar, kuramsal, politik, ekonomik, estetik ve sosyal değerşkenleridir (nkl.: Meadow ve Kahoe, 1984, s.301).

Bazı araştırmacılar, dindarlığı belirlemek için ölçekler kullanmamakla birlikte, kilise hizmetlerine katılma, dua ve kiliseye para verme gibi davranışların frekansına ait basit araçlar kullanmışlardır. Örneğin, Argyle (1958), dindarlığın tek ölçümünün, kiliseye devam etme sıklığının olduğunu ileri srmştir (nkl.: Meadow ve Kahoe, 1984, s. 301).

Bir kısım faktör analitik çalışmalar dindarlığı, insan tecrübesinin tek bir faktörü olarak tanımlarlar. Thurstone (1934), Tanrı'ya ve kiliseye ilişkin tutumların, dinî tavır ve dinî törenlerin, dindarlığın tek bir faktöründe kümelendiğini ve şekillendiğini tespit

etmiştir. Bu veri, Nelson (1956) tarafından desteklenmiştir. Lurie (1937) ve Brogden (1952) tarafından gerçekleştirilen her iki faktör analitik çalışma sonunda, dindarlığın tek bir faktör içinde değerlendirilebileceği sonucuna varılmıştır. O’Neil ve Levinson (1954) ile Brown (1962, 1966) dinî ilgilerle kişilik değişkenleri arasındaki ilişkiyi araştırırken, dindarlığın tek bir faktör olduğunu saptamışlardır (nkl.: Meadow ve Kahoe, 1984, s. 302).

1.2.2. İki-Kutuplu Olarak Ölçme Yaklaşımları

E. Durkheim (1969), 1915’de basılan din alanındaki klasik çalışması *The Elementary Forms of The Religious Life*’da, inançlarla dinî törenleri birbirinden ayırır ve dinin toplumsal ve kurumsal yönü üzerine dikkat çeker. Durkheim’in bu çalışması, dine çok-boyutlu yaklaşımların başlamasına zemin hazırlamıştır (Roof, 1979).

Tablo 1. Dindarlığı İki-Kutuplu Olarak Ölçme Yaklaşımları

Teorisyen	Tercih Edilen Dindarlık	Tercih Edilmeyen Dindarlık
ALLPORT	İçsel (Intrinsic) [dinî motifler açısından]	Dışsal (Extrinsic) [sosyal güvence olarak]
LENSKİ	Kurumsal	Toplumsal
ALLEN	Tahkiki (Committed) [içselleştirilmiş dinî değerler]	Taklidi (Consensual) [dinî gruplara (örüntüye) tabi olmak]
NOCK	İhtida [kendi seçimiyle mensubiyet]	Sebat etme [“miras bırakılmış” sosyal din]
DEWEY	Dindar olma [kâilli ideale boyun eğme]	Bir dini(n) geleneklerini yerine getirme [bir dinin şekillerini takip etme]
CLARK	Asıl din [kişinin vizyonu ile hayata düzen verme]	Üçüncü dereceye ait din [alışılmış, koşullanmış din]

Kaynak: Bu tablo, Allen (1965), Allport (1959, 1960), Clark (1961), Dewey (1934), Lenski (1961), Nock (1961) gibi kaynakları kullanan, Meadow ve Kahoe (1984, s. 303) tarafından yapılmıştır.

Durkheimci anlayış 1950-60 arası birçok araştırma için önemli bir hareket noktası olmuştur. Bu dönemde din psikologların bir kısmı, dindarlığa tek-boyutlu anlayışla yaklaşmanın yeterli olmadığını savunarak, ikiboyutlu yaklaşımlar teklif etmişlerdir. Bu anlayışın en önemli örneği Allport’un çalışmaları ve ortaya attığı dindarlık tiyolojileridir. Allport 1950’lerde kurumsallaşmış ve içsel olan dindarlık tiplerinden bahsetmiş ve daha

sonra (1959) o, *dışsal (extrinsic)* ve *içsel (intrinsic)* terimlerini kullanmak suretiyle iki dindarlık tipine dikkat çekmiştir (nkl.: Roof, 1979).

Allport'un dindarlık tipolojisindeki **dışsal (extrinsic) yönelimli** olan bireyler; emellerine ulaşmak için dini kullanmaya niyetlenirler. Dışsal değerler, daima amaca yönelik ve faydacıdır. Bu yönelimli kişiler, güvenlik, sosyalleşme, ilgiyi başka tarafa çekme, statü edinme ve kendini haklı çıkarmayı sağlama gibi çeşitli durumlarda dini faydalı bulurlar. **İçsel (intrinsic) yönelimli** bireyler; esas motivasyonu dinde bulan kişilerdir. Onlar mümkün olduğu kadar, dinî inanç ve emirlerle uyum içindedirler. Benimsenmiş bir akideye sahip birey, akideyi içselleştirmeye ve onu tamamlamaya çaba gösterir. İşte Allport ve öğrencileri bu iki oryantasyonu ölçmek için, oniki maddeden (item) (herbir oryantasyon için altı madde) oluşturdukları bir ölçek geliştirmişlerdir (Wulff, 1991, s. 229).

Lenski (1961), dindarlığın dört boyutlu olduğunu ileri sürmekle birlikte, Meadow ve Kahoe'ya (1984) göre o, kendi teorisi içinde dindarlığın iki kutubu olan, *kurumsal* ve *toplumsal* boyutları üzerinde durmuştur. Allen (1965), *tahkiki (committed)* ve *taklidi (consensual)* diye dindarlığın iki boyutunu tanımlamıştır ki, bu boyutların içeriği, Lenski'nin ve Allport'un boyutlarına benzemektedir. Allen'ın ifade ettiğine göre *tahkiki dindarlık*, günlük hayattaki faaliyet ve davranışları yönlendirebilecek şekilde dinî inanç ve değerlerin içselleştirilerek yaşanan otantik bir dindarlıktır. *Taklidi dindarlık*da ise birey, dinî inanç ve değerleri anlamlı bir şekilde içselleştiremediği için, günlük hayatında din, amaç olmaktan çok araç durumundadır (nkl.: Meadow ve Kahoe, 1984, s.304).

Clark (1961) dinî davranışı üç kategoriye ayırmaktadır. Esas iç tecrübe ve davranışı veya kendi tabiriyle “otantik iç tecrübe”yi *birinci derece dinî davranış* diye tanımlamaktadır. Bu, James'in “şiddetli ateş” diye nitelendirdiği durumdur. Bireyin hayatında sık olarak yaşamadığı, ihtida gibi bazı özel durumlarda geçirdiği tecrübeye *ikinci derece dinî davranış* adını verir. Sadece başkalarının otoritesine dayanılarak kabul edilmiş bir dini âdet veya gelenek olarak tasvir ettiği tip ise, *üçüncü derece dinî davranış*dır. Meadow ve Kahoe (1984), Clark'ın sadece *birinci* ve *üçüncü* derece dinî davranış kategorilerini dikkate almışlardır.

1.2.3. Çok-boyutlu Olarak Ölçme Yaklaşımları

Dinî hayatın analiz edilmesi ve ölçülmesi konusunda çok-boyutlu yaklaşımlarda bulunma teşebbüsleri, tek-boyutlu yaklaşımların revaçta olduğu dönemlerde ortaya çıkmıştır. İlk olarak, teolog Baron Friedrich von Hügel (1908) tarafından dindarlığın çok-boyutluluğu ortaya atılmıştır. O, üçlü bir sınıflandırma yapmıştır: 1. Geleneksel veya tarihsel, 2. Rasyonel veya sistematik ve 3. Sezgi ve irade. Çok-boyutlu yaklaşım, din sosyologları ve din psikologları tarafından kabul görmüş ve desteklenmiştir. J. Pratt (1920), von Hügel'in üçlü yaklaşımına benzer olarak, "dine tıpsal yaklaşımlar" başlığı altında dört boyuttan bahseder. Bunlar: Geleneksel, rasyonel, mistik ve uygulamadır (Wulff, 1991, s.210). Wach da (1944) karşılaştırılmalı çalışmasında, inanç, uygulama ve sosyolojik (cemaat) gibi dinin üç boyutunu ileri sürer (nkl.:Roof, 1979). Wach'ın son iki boyutuyla, Lenski'nin ibadetlere katılma ve dinî grup üyeliği boyutlarını, Glock'un modelindeki davranış boyutu içinde değerlendirilebileceği kanaatindeyiz.

Tablo 2. Dindarlığı Çok-boyutlu Olarak Ölçme Yaklaşımları

Teorisyen	Dindarlığın Boyutları					
VON HÜGEL (1908)	Geleneksel veya Tarihsel	—	Sezgi ve irade	Rasyonel veya sistematik	—	—
PRATT (1920)	Geleneksel	Uygulama-ahlâk	Mistik	Rasyonel	—	—
WACH (1944)	İnanç	Uygulama	Sosyolojik (Cemaat)	—	—	—
LENSKİ (1961)	Dinî inanç	İbadetlere katılma	Dinî grup üyeliği	Dinî duygu	—	—
FUKUYAMA (1961)	Akide (inanç)	İbadet (cultic)	Duygu	Bilgi (kognitif)	—	—
THOULESS (1961)	Bilgi	Gelenek	Duygu	Bilgi	—	Kişisel ihtiyaç
WHITEMAN (1962)	İnanç	(İbadetlere)Katılma	Duygu	—	Etki	—
GLOCK (1962)	İnanç	Davranış	Duygu	Bilgi	Etki	—

Kaynak: Bu tablo, Glock (1962/1972), Wulff (1991), Meadow ve Kahoe (1984), Roof (1979) tarafından nakledilen veriler doğrultusunda hazırlanmıştır.

Çok-boyutlu yaklaşımların gelişmesinde önemli katkılar sağlaması açısından Glock (1959), Lenski (1961) ve Fukuyama'nın (1961) çalışmaları çok önemlidir. Aynı zamanda kilise tipi dindarlığı ölçmeye yönelik olan bu çalışmaların üçünde de dört boyut ileri sürülmüştür. Glock'un (1959) *The Religious Revival in America?* adlı çalışmasında, inanç, davranış, duygu ve etki boyutları olmak üzere dindarlığın dört boyutu ele alınmıştır (nkl.: Glock, 1972).

Lenski'nin (1961) çalışmasında dindarlığın boyutları, 1. *Dini inanç*, 2. *Dini duygu*, 3. *İbadetlere katılma* ve 4. *Dini grup üyeliği* olarak kategorize edilmiştir (s.50-53). Lenski dindarlığın göstergeleri olarak kullandığı bu boyutlar arasında nisbeten düşük sayılabilecek bir ilişki bulmuştur (s.41). Lenski bu araştırmasında, katolik, yahudi, siyah ve beyaz protestanların günlük hayatlarında, politik, ekonomik, sosyal alanlar gibi hayatın tüm alanlarında dinin hangi düzeyde etkin olduğunu ve aralarındaki farklılıklarda dinin etkisinin olup olmadığını açıklamaya çalışır. Araştırma sonunda, dinin modern Amerikan metropolünde yaşayan insanların günlük hayatlarını çeşitli açılardan etkileyen dinin, toplumun diğer kurumsal sistemlerinde de tezahür ettiği sonucuna varır. Ona göre dinin sosyal ve kişisel alanlarda etkisi hâlâ önemlidir (nkl.: Köktaş, 1993, s.52).

Fukuyama (1961) da konuyla ilgili çalışmasında dindarlığın dört boyutunun olduğunu ileri sürer. Fukuyama, akide (inanç), davranış, duygu ve bilgi diye adlandırdığı bu boyutlarla cinsiyet, yaş, eğitim, sosyal sınıf gibi demografik değişkenlerle arasındaki korelasyonlarını araştırmıştır (nkl.:Roof, 1979). Bu araştırmasında Fukuyama, yedi ayrı şehirde yaşayan dört bin kişiden oluşan bir örneklem üzerinde, Likert tipi yığışlı ölçek kullanarak, cevaplayıcıları dört boyut açısından düşük, orta ve yüksek gibi üç gruba ayırmıştır. Elde edilen sonuçlar, erkeklerin sadece bilgi boyutundan aldıkları puanların kadınlarınkinden daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Buna karşın kadınların ise, diğer üç boyuttan (inanç, duygu ve davranış) aldıkları puanların daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Diğer bir bulgu ise, yaşa bağlı olarak, bilgi boyutunda çok az bir farklılığın olduğuna ilişkindir (Yaparel, 1987, s.40). Fukuyama'nın bilgi boyutu daha sonra Glock tarafından benimsenmiş ve böylece o, boyut sayısını beşe çıkarmıştır (Glock, 1972).

Daha önce verilen çalışmaların yanısıra, dindarlığın çok-boyutlu olarak sistemli bir şekilde kavramlaştırılması ilk defa Glock (1962/1972) tarafından yapılmıştır. Glock

(1972), çalışmasına başlarken, bireyin günlük hayatında din fenomeninin önemini analiz etmede ve bireysel dindarlığın ölçülmesinde, dinin operasyonel bir tanımına ihtiyaç olduğunu belirtir. Ayrıca, insanın dinî yönelimlerinin kategorik olarak kavramlaştırılması gereği üzerinde de önemle durur. Glock, eğer dünya dinlerini incelersek, dindarlığın tezahürü açısından bakıldığında önemli benzerliklerin olduğunu görürüz, demektedir ve çeşitli dinlerden örnekler vermektedir. Bununla birlikte Glock, konuyla ilgili düşüncelerinin Yahudi-Hıristiyan geleneğine bağlı toplumlardaki din fenomeni üzerine yoğunlaştığını ve zaman zaman özel durumlar karşısında diğer dinî geleneklerle karşılaştırma yaptığını belirtir. İşte Glock bu tespitlere dayanarak, dindarlığın çok-boyutlu yaklaşımla kavramlaştırılması konusunda beş boyut teklif eder ve dinle ilgili tezahürlerin her türünün bu beş boyuttan biri içinde değerlendirilebileceğini ifade eder. Glock tarafından, din ve dindarlık konusunda yapılacak çalışmalara kategorik bir bakış açısı sunacağı ileri sürülen boyutlar şunlardır: İnanç, duygu, davranış, bilgi ve etki.

1. İnanç Boyutu

Bu boyut, inanç veya inançsızlıkla ilgili olup, inancın içeriği, güçlülüğü, türü (geleneksel veya geleneksel olmayan) gibi hususları kapsar. Her dinî sistem, mensubundan, inanması gereken inanç ilkelerini bilmesini ve kabul etmesini bekler. İşte bu boyutta dindar insanın bu ilkeleri bileceği ve inanacağı beklentisi vardır (Glock, 1972; Meadow ve Kahoe, 1984, s.305).

2. Duygu Boyutu

Bu boyut, yaşanan dinî tecrübeyle ilgili olumlu veya olumsuz tüm dinî duygularla ilgilidir. Hemen hemen tüm dinler, dindar olarak nitelendirilen kişinin zaman zaman Aşkın Varlık'la ilgili veya dinî bir faaliyet esnasında olabileceği gibi din kaynaklı bir duygusal tecrübe geçirmesini bekler. Bu duygunun niteliği korku, sevgi, sevinç, huşû veya vecd hali olabilir (Glock, 1972; Meadow ve Kahoe, 1984, s.305; Köktaş, 1993, s.54).

3. Davranış Boyutu

Bu kategori, özellikle dinin mensuplarından beklediği dinî uygulamaları içerir. Bunlar, ibadet, ayin ve törenlere katılma, dua, oruç tutma gibi uygulamalardır. Bu boyut dinler arasındaki farklılıkları belirginleştiren bir boyuttur (Glock, 1972).

4. Bilgi Boyutu

Bütün dinlerde dindar insandan kendi inancının temel öğretileriyle ve kutsal metinleriyle ilgili bilgilere sahip olması beklenir. Bir inancı kabul etmek için, inançla ilgili bilgileri bilmek gerektiğinden, bilgi boyutuyla inanç boyutu arasında yakın bir ilişki vardır (Glock, 1972). Meadow ve Kahoe (1984), Thouless'in (1961) çok-boyutlu dindarlık modelindeki bilgi boyutunun, Glock'un hem inanç, hem de bilgi boyutunu karşıladığını ileri sürer (s.305). Bilgi boyutu, Y. Fukuyama (1961) tarafından ortaya atılmış, Glock tarafından benimsenmiştir (Glock, 1972).

5. Etki Boyutu

Etki boyutu, öteki dört boyuttan farklı olup, kişilerin günlük hayatlarında, inanç, duygu, davranış ve bilgi boyutlarının etkilerinin oluşturduğu grup olarak kabul edilmiştir. Dinlerin, mensuplarının ne yapmaları veya yapmamaları konusunda yaptığı etkilerin tümü burada ortaya çıkar (Glock, 1972).

Glock'un boyutlarını operasyonelleştirme görevi ilk olarak, Joseph Faulkner ve Gordon DeJong (1966) tarafından üstlenilmiştir. Onlar Glock'un boyutlarının herbiri için Guttman ölçeği tekniği kullanarak beş adet dindarlık ölçeği geliştirmişler ve bu ölçekler arasındaki karşılıklı korelasyonlarına bakmışlardır. Araştırmanın örneklemini, Pennsylvania State University'nin sosyoloji bölümüne kayıtlı 362 öğrenci oluşturmuştu. Araştırma sonucunda elde edilen veriler, inanç boyutunun diğer boyutlarla yüksek korelasyona, etki boyutunun ise, düşük korelasyona sahip olduğunu göstermiştir. Faulkner ve DeJong, bu bulguyu yorumlarken, dindarlığın yapısı içinde, dinî inancın çok önemli bir konuma sahip olduğu sonucuna varılabileceğini ifade etmektedirler. Ayrıca etki boyutunun, diğer boyutlarla olan korelasyonunun düşük olmasının sebebinin, diğer dört boyuttan farklı bir yapıya sahip olmasından kaynaklanabileceğini rapor etmişlerdir.

Dindarlığı çok-boyutlu bir kavram olarak kabul eden ve bunu da operasyonelleştirmeye çalışan bir başka sosyal bilimci de Ursula Boos-Nünning'dir (1972). O, Almanya'nın büyük bir kentinde Katolik olan deneklere 78 maddeden oluşan altı boyutlu bir ölçek uygulamıştır. Bu ölçek Glock'un beş boyutunu da içermekte olup, bu boyutlar, Nünning'in 'Genel dindarlık boyutu' adını verdiği boyut içinde değerlendirilmiştir. Nünning'in altı boyutu şunlardır: 1. Dinî bilgi, 2. Kiliseye bağlılık, 3. Genel dindarlık, 4. Tanrı'ya iman, 5. Açıkça yapılan dinî uygulama, 6. Evliliğe ve cinselliğe ait ahlâkîlik (nkl.:Wulff, 1991, s.212).

Nünning'in altı boyutundan sonra, boyut sayısını dokuza çıkaran sosyolog Morton King (1967), Dallas şehrinde yaşayan 575 Metodist üzerinde yürüttüğü çalışmada dokuz boyut içeren bir dindarlık ölçeği kullanmıştır. Bu boyutlar: 1. Akideyi tasdik etme ve kişisel teslimiyet, 2. Cemaat faaliyetlerine katılma, 3. Kişisel dinî tecrübe, 4. Cemaatdeki kişisel bağlar, 5. Şüphe karşısında entellektüel arayışta kararlılık, 6. Dinî gelişime açıklık, 7a. Dogmatizm, 7b. Dışsal yönelim, 8a. Malî davranış, 8b. Malî tutum, 9. Din hakkında konuşma ve okuma'dır.

Daha sonra, King ve Hunt (1969, 1972_a), yaptıkları faktör analitik çalışmalarda kullandıkları ölçekte, on faktör tespit etmişlerdir. Bunlar: 1. İtikadî kabul, 2. Duygu, 3. Kiliseye devam etme, 4. Düzenli faaliyet, 5. Malî destek, 6. Dini bilgi, 7. Gelişmeye ve gayret etmeye yönelim, 8. Dışsal yönelim, 9. Dikkati çekme: Davranış (Din hakkında konuşma ve okuma olarak adlandırılır), 10. Dikkati çekme: İdrak (hergün düşüncelerde ve hislerde dinin önemini belirtme) dir. King ve Hunt (1972_b, 1975_a), yaptıkları yeni çalışmalarda faktör sayılarını daha da artırıp, önce yaptıkları çalışmalardan elde ettikleri faktörlerle yeni faktörler arasındaki istatistiksel anlamlılıklara bakmışlardır. Sonuç olarak, elde edilen korelasyon değerlerinin, dindarlığın çok-boyutlu olduğu teorisini destekleyecek düzeyde yüksek çıktığını söyleyemeyeceklerini rapor etmişlerdir (Wulff, 1991, s.213).

Stark ve Glock'un (1968) Protestan ve Roman Katolik Kilisesi üyeleri üzerinde yaptıkları çalışmanın faktör analitik sonuçları dindarlığın, *duygu* ve *davranış* olmak üzere iki önemli boyutunun olduğuna dikkat çektiklerini nakleden A.E.Nudelman (1971), örneklemini, 17-23 yaşları arası 48 öğrenciden (20 erkek-28 kız) oluşan araştırmasında bu

veriyi test etmeyi amaçlamıştır. O, araştırma sonucunda verilerin, Stark ve Glock'un üzerinde önemle durdukları bu iki boyutun varlığını desteklediğini belirtmiştir.

Dindarlığın daha önce belirtilen boyutlarını da içine alan bir sentez yapmayı amaçladığını belirten Harold S. Himmelfarb (1975), çalışmasında dokuz boyut teklif etmiştir. Chicago'da yaşayan Yahudi yetişkinlerden oluşan bir örneklem üzerinde yaptığı çalışmada o, teklif ettiği boyutların sentezini, dört oryantasyon içinde değerlendirmektedir: 1. Doğaüstü, 2. Toplumsal, 3. Kültürel ve 4. Kişiler-arası.

Himmelfarb'a göre dindarlığın, *doktrinal inançlar ve ibadetleri yerine getirme* olmak üzere en az iki unsuru olup, bunlar *doğaüstüne* doğru yönelimlidir. O, Glock ve Stark'ın (1965), *doğaüstüne* ilişkin üçüncü bir unsur olarak, *duygu boyutunu* ileri sürdüklerinden bahseder. Himmelfarb, öteki üç oryantasyon hakkında bilgi verirken birçok çalışmaya atıfta bulunmaktadır:

Lenski dinî teslimiyetin, sosyo-dinî gruplara bağlılığa zorladığını ileri sürmüştür ki, işte bu bir *toplumsal oryantasyondur*. Bu bağlılığın Lenski'ye göre iki düzeyi vardır: 1. Evlilik ve arkadaşlık gibi resmi olmayanlar, 2. Dinî kurumlarla ile yakın ilişki içinde olma gibi resmi olanlar.

Goldstein ve Goldscheider (1968), *kültürel oryantasyonu* ileri sürmüşlerdir. Onlara göre bu oryantasyon, dinî eğitimde ve etnik dinin kullanımında ortaya çıkar, ayrıca bu oryantasyonun, entellektüel ile dil, sanat ve müzik gibi dindarlığın farklı vechelerini gerektirdiği söylenebilir.

Son olarak, Parsons (1952) dindeki bir unsurun, insanın doğaüstü dünyayla ilişkisinin onun ahlâk değerleriyle bağlantılı bir his olduğunu ileri sürer. Stark ve Glock da (1968), dinin bir etik boyutunun varolduğundan bahsederler. Böylece, dindarlığın dördüncü bir oryantasyonu ortaya çıkar ki, bu da *kişiler-arası oryantasyondur*. Burada birey, ibadet ve duygu durumu için motive edilirken, Tanrı'ya, dinî gruba veya dinî sisteme doğru yöneilmekden ziyade, öteki bireylere doğru yöneltilir (Himmelfarb, 1975).

Himmelfarb, tanımladığı bu dört oryantasyon çerçevesinde, dindarlığın dokuz boyutunun olduğuna dair bir yaklaşımda bulunmuştur.

Himmelfarb'ın ileri sürdüğü boyutlar hakkında yaptığı açıklamalar şöyle özetlenebilir:

A. Doğüstü Oryantasyon

1. *Devamlılık*: Ayinleri yerine getirmede sebat etmek.
2. *İnanç*: Dine ait temel akidelere inanmak.
3. *Duygu (Experiential)*: Tanrıya güvenmek, Tanrı'dan korkmak, kendini Tanrı'nın huzurunda hissetmek gibi.

Tablo 3. Himmelfarb'a (1975) Göre Dindarlığın Boyutları

Oryantasyonun Nesnesi	ORYANTASYONUN TİPİ	
	Davranışsal	Bilişsel
<i>Doğüstü</i>	1. Devamlılık (Ayinlere vb.)	2. İnanç 3. Duygu (Tanrı'yla ilgili)
<i>Toplumsal</i>	4. Sosyal ilişkiler a. Kurumsal b. Arkadaşlık c. Ailevî	5. İdeolojik
<i>Kültürel</i>	6. Entellektüel-Estetik	7. Duygu (Dinî bağlılıkla ilgili her türlü duygu)
<i>Kişiler-arası</i>	8. Ahlâkî (Ethical)	9. Ahlâkî (Moral)

Kaynak: Himmelfarb (1975).

B. Toplumsal Oryantasyon

4. *Sosyal ilişkiler*: Literatürde üç alt boyutu vardır:

- a. *Kurumsal*: Resmî organizasyonlara üye olma, katılma (Lenski'nin 'kurumsal'ına benziyor).
 - b. *Arkadaşlık*: Dindar grup içinde arkadaşlıklar ve flörtler veya evlilikler gibi.
 - c. *Ailevî*: Ebeveynin çocuklarını dinî miraslarının devamı için dinî okullara veya kamplara göndermesi. Arkadaşlıklarını, flörtlerini ve evliliklerini din ve akide yönünde yönlendirmeleri ve ona göre yetiştirmeleri.
5. *İdeolojik*: Dinin içindeki felsefî ekollere ve organize olmuş alt gruplara karşı tutumları belirler. Bu, din içindeki mezhepleri ve etnik grupları da içerir.

C. Kültürel Oryantasyon

6. *Entellektüel-Estetik*: Bireysel ve grupsal olarak dinî araştırma, öğrenme davranışı, dinî nitelikteki yayınlarla birlikte müzik ve sanat içerikli kitapları da takip etmek.
7. *Duygu (Affectional)*: Dine bağlılığı ifade eden duyguları içerir. Fakat sadece Tanrı veya sadece insan için özel değildir.

D. Kişiler-arası Oryantasyon

8. *Ahlâkî (Ethical)*: Burada davranışlar, tutumlar önplanda olup toplumsal özelliği vardır. Çoğunlukla Amerikan toplumunda Yahudi-Hristiyan etiği evrensel olarak kabul edilmiştir.
9. *Ahlâkî (Moral)*: Daha çok inanç tarafı önplanda olup, bireysel özelliklidir. Kişinin birşey hakkındaki fikirleri, inançlarında geçerlidir (Himmelfarb, 1975).

1.2.4. Tartışma

Buraya kadar, dindarlığın boyutları konusunda farklı modeller sunan teorisyenler ve dindarlığı operasyonelleştirmeye çalışan çalışmalar hakkında özet bilgi verildi. Kısaca sunulan bu bilgiler Yahudi-Hristiyan geleneğine bağlı toplumlarda dindarlıkla ilgili çok sayıda kuram geliştirildiğini ve birçok araştırmaya çerçeve oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye'deki din psikolojisi ve sosyolojisi çalışmalarına bakıldığında, dindarlığın boyutları konusunda benzer tarzda bir model geliştiren sosyal bilimcilerin varlığından söz etmek oldukça güçtür. Çünkü, Türkiye'de dindarlığı ölçmek için yapılan araştırmalarda kullanılan araçların yapıları incelendiğinde tercih edilen modellerin genelde Batı patentli olduğu görülür. Bunlar arasında genellikle Glock'un modeli tercih edilmiştir (Fırat, 1977; Yaparel, 1987; Yavuz, 1987; Köktaş, 1993, 1997; Koştaş, 1995). Bu durum, Glock'un, yaşayan dünya dinlerini inceledikten sonra modelini geliştirmesinden ve böylece modelinin farklı din ve kültürde kullanım şansını artırmış olmasından kaynaklanabilir. Dolayısıyla, bu model İslam dini ve kültürüne ters düşmediği kabul edildiği için Türk sosyal bilimcileri tarafından tercih edilmiş olduğu düşünülebilir.

Dindarlığın ölçülmesiyle ilgili ikinci bir husus da, ileri sürülen modeller çerçevesinde dindarlığın nasıl operasyonelleştirileceği konusudur. Daha önce hakkında

kısaca bilgi verilmiş olan, bu konudaki araştırmalar, şöyle bir soruyu akla getirebilir: Araştırmacıların bütün ihtiyaçlarını giderebilecek, boyutları oluşturan maddeleri (itemleri) herkes tarafından kabullenilmiş evrensel bir ölçek geliştirilmiş midir? Bu soruya “hayır geliştirilememiştir” cevabı verilebilir. Çünkü dindarlığı ölçmeye yönelik geliştirilen ölçeklerin hemen hepsi Yahudi-Hıristiyan geleneğiyle sınırlı kaldığı görülmektedir. Zaten, evrensel bir ölçek geliştirmede, başta davranış ve inanç boyutlarında olmak üzere çok sayıda problemle karşılaşma ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir. Nitekim, bu tür problemlerle Türkiye’deki sosyal bilimciler de sık sık karşılaşmaktadırlar. Din alanının dışındaki öteki konularla ilgili olarak, Amerika Birleşik Devletleri veya Avrupa patentli ölçeklerin Türkçe’ye adaptasyonunda ve uygulanmasında nispeten daha az problem yaşanmakta, en azından ölçeğin yapısında büyük değişiklikler yapılmak zorunda kalınmamaktadır. Dindarlıkla ilgili ölçekler sözkonusu olduğunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Türkiye’de yapılan dindarlığı ölçmeye yönelik çalışmaların hemen hepsinde, —genellikle Glock’un modelini benimsemiş olan— Türk araştırmacılar tarafından geliştirilen ölçekler kullanılmıştır (Fırat, 1977; Yaparel, 1987; Yavuz, 1987; Köktaş, 1993,1997; Aydın, 1995; Koştaş, 1995; Uysal, 1996). Bu durum, Türk sosyal bilimcileri ve onların araştırmaları için bir eksiklik olduğu sonucuna götürmemeli, burada biz sadece evrensel bir ölçek geliştirilemediğine ve bunu da başarmanın zorluğuna işaret etmek istiyoruz. Dolayısıyla, Türk sosyal bilimcilerin geliştirdiği dindarlık ölçekleri de, Hıristiyan veya öteki dinlere mensup olan toplumlar üzerinde yapılacak araştırmalarda, o toplumun sosyal bilimcileri tarafından büyük ihtimalle kullanılmayacaktır.

Tüm bunların yanısıra, İslam geleneği içinde dindarlığın ölçülmesi amacıyla ileri sürülen orijinal bir modelden bahsetmenin güç olduğu daha önce ifade edilmişti. Bununla birlikte, İslâm âlimleri tarafından genellikle üç boyutlu* bir yaklaşım ortaya atıldığı tespit edilmiştir. Bu boyutlar; 1. İtikat, 2. İbadet, 3. Sosyal ilişkiler’dir (muamelât).

* İslâm kültüründe bu üç boyut , genellikle dinin unsurları olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, bu unsurlar dindarlığın boyutları olarak da düşünülebilir. Çünkü dindar kişi itikat, ibadet, muamelât ve ahlâk boyutlarını birlikte gören ve yaşayan insan demektir (bkz. Aydın, 1987, s.256; Köktaş, 1993, s.58).

İleri sürülen bu ve buna benzer yaklaşımlar, burada Glock'un modeliyle bir karşılaştırmaya gidilmiştir. Niçin Glock'un modeli? Çünkü, —daha önce de ifade edildiği gibi— Glock (1972) boyutlarını, yaşayan dünya dinlerini araştırdıktan sonra ortaya koyduğunu belirtmektedir. Bundan yola çıkılarak, Glock'un modeli, dindarlığın boyutlarıyla ilgili öteki yaklaşımlara nazaran, Yahudi-Hristiyan kültürünün özelliklerini daha az taşımaktadır, varsayımında bulunulabilir. Yine çok sayıda araştırmada kullanılarak geçerliği test edilen Glock'un modelinin Müslüman bir toplumda da geçerli olduğu varsayımı da ileri sürülebilir. Çünkü, İslâm dini, Hristiyan dinine göre insanın tutum ve davranışlarıyla daha ayrıntılı olarak ilgilenmektedir (Köktaş, 1993, s. 58).

Tablo 4. İslâm Kültüründe İleri Sürülmüş Olan Dinin (dolayısıyla dindarlığın) Boyutları Hakkında Yapılan Bazı Yaklaşımların Glock'un Boyutları Çerçevesinde Karşılaştırılması

Teorisyen	Dindarlığın Boyutları					
GLOCK (1962)	1. İnanç	4. Bilgi	3. Duygu	5. Etki	2. Davranış	
WACH (1944)	1. İnanç	---	---	---	3. Sosyolojik (cemaat)	2. Uygulama
İSLÂM ÂLİMLERİ (Genel olarak)	1. İtikat	---	---	---	3. Sosyal ilişkiler (muamelât)	2. İbadet
GAZALİ	1. İTİKAT a. Taklidi iman b. İlim-araştırma c. Tahkiki iman (zevk)	3. AHL ÂK				2. İBADET
AKSEKİ	1. İTİKAT a. İcmali iman b. Tafsili iman (araştırma, öğrenme, ilim)	3. AHL ÂK				2. İBADET

Bu karşılaştırmaya göre, *itikat* boyutu, Glock'un modelinde *inanç* ve *bilgi* boyutuna karşılık gelmektedir. Nitekim Glock (1972), *inanç* boyutuyla en yakın ilişkide bulunan boyutun *bilgi* boyutu olduğunu söyler. Ayrıca Thouless'in (1961) modelinde, *inanç* boyutu yerine *bilgi* boyutu ileri sürülmüştür (bkz. Tablo 2).

İbadet ve sosyal ilişkiler (muamelât) boyutları, Glock'un kuramında, *davranış* boyutunu karşılamaktadır. Wach'ın (1944) modelinde ise, inanç, uygulama ve sosyolojik diye üç boyut vardır. Koştaş (1995), Wach'ın modeliyle bir karşılaştırma yapıldığında, *itikât* boyutu Wach'ın inanç boyutunu; *ibadet* boyutu, uygulama boyutunu ve *sosyal ilişkiler* (muamelât) boyutu ise sosyolojik boyutunu karşıladığını belirtir (s. 75).

Gazali, dindarlığın boyutları olarak kabul edilebilecek üç boyuttan bahsetmektedir. Bunlar; *itikât*, *ibadet* ve *ahlâktır*. *İtikât* boyutunun da üç alt boyutu vardır: 1. Taklidî iman, 2. İlim-araştırma ve 3. Tahkikî iman (zevk) (Gazali, İhya, c.1, s.229). A. Hamdi Akseki de (1983), *itikât* boyutunun iki alt boyutu olarak, *icmalî* ve *tafsilî* iman boyutlarından bahseder (s. 51). Her ikisinin de, *itikât* boyutu, Glock'un kuramında *İnanç* ve *bilgi* boyutlarını karşılamaktadır.

Gazali ve Akseki'nin *ibadet* boyutları, Glock'un modelinde *davranış* boyutu içinde değerlendirilebilir.

Ahlâk boyutu ise, sınırları geniş olan bir boyut olup, Glock'un *davranış*, *duygu*, *bilgi* ve *etki* boyutunu içine almaktadır. Çünkü ahlâk kavramı, duygu, davranış ve bilgi unsurlarını bünyesinde taşıyan bir kavramdır (Gazali, İhya, c.3, s.121; Akseki, 1979, s. 37; Güngör, 1993, s.16; Güngör, 1995, s. 40). Ayrıca dindarlık sözkonusu olduğundan, dinlerin amaçlarından biri, insanı kemale ulaştırmaktır. İnsan-ı kâmil demek, Allport'un *içsel dindarlığında* olduğu gibi, dinî inanç, ibadet, duygu ve bilgilerin kişi tarafından içselleştirmek suretiyle günlük hayatın her alanında etkili olması, davranış ve tutumlarını yönlendirmesi demektir. Buna dayanarak ahlâk boyutunun kapsamına Glock'un etki boyutunu da dahil edebiliriz. Zira Glock da (1972) etki boyutu hakkındaki açıklamasında, öteki dört boyutun kişinin günlük hayatlarındaki tutum ve davranışlarına olan etkisi olduğundan bahsederek, etki boyutunun bir sonuç olduğuna dikkat çekmektedir.□

1.3. ÖLÜM FENOMENİ

Tarih boyunca esrarını koruyan ve bu nedenle her kültürde çeşitli batıl inançların doğmasına sebep olan ölüm fenomeninin kesin bir tanımının yapılması çeşitli tartışmalara yol açmıştır.

Her zaman ölüm bizimle olmuş ve olmaya da devam edecektir. İnsan varlığının ayrılmaz bir parçası olmasından dolayı ölüm, hepimizin çok ilgi duyduğu bir konu olmuştur. İnsanoğlu, ortaya çıkışından beri, ölüm üzerine düşünmüş ve onun gizemlerini bulmaya çalışmıştır. Çünkü, ölüm sorusunun cevabı, hayatın anlam kazanmasında önemli bir rol oynar. Hayatın en yüce manevi değerleri, ölümün düşünülmesinden ve araştırılmasından doğabilmektedir (Kübler-Ross, 1986, s.1).

Gerek bireyin bilinçaltında gerekse toplumun kültürü seviyesinde ölüm hiçbir zaman basit bir olay olarak anlaşılmamıştır (Hökelekli, 1991). Caprio (1950), tarihî ve etnolojik bilginin ölümle ilgilenme düşüncesini, bilinen en eski uygarlığa götürdüğünü ve bütün toplumlarda var olduğunu ifade etmiştir (nkl.: Feifel, 1955). Eserleri günümüze kadar gelen düşünce sistemleri kurmuş eski ve büyük medeniyetlerin mensuplarının, ölümü anlamaya çalıştıklarını görmekteyiz. Güney Amerika, Avustralya ve Afrika'nın balta girmemiş ormanlarında yaşayan yerliler birbirlerinden uzak, birbirlerinden habersiz de olsalar, gelenek ve göreneklerinde, ibadet ve ayinlerinde, masal ve efsanelerinde ölüme daima birer anlam, muhteva vermişler ve onu değerlendirmişlerdir (Egemen, 1963).

Fakat her insan, ölümü aynı şekilde değerlendirmemiştir. Ölüm düşüncesi, kimi için bir stres kaynağı iken, kimi için de stresten kurtulma yoludur. Kimine göre ölüm, bir yokoluş iken, kimine göre de ölümsüz bir hayata başlamaktır. Ölüm karşısında kimi kaygıdan kıvrılırken, kimi de sevinçten uçar. İşte ölüm fenomeninin rölativist yapısı, her insanın inanç, düşünce, fikir, ahlâkî ve manevî yapısıyla yakından ilgilidir (Yakıt, 1993, s.84).

Bundan dolayı, ölüm olgusunu daha geniş bir şekilde ele almadan önce, ölümün bir kaç tanımını vermemizin faydalı olacağı kanaatindeyiz. İngilizce'de *death*, Fransızca'da *mort*, Almanca'da *tot*, ve Arapça'da *mevt* kelimeleriyle ifade edilen ölüm terimi, sona erme, tükenme, yok olma, ortadan kalkma gibi anlamlara gelmektedir. Türk Dil

Kurumu'nun Türkçe Sözlüğünde ölüm kavramı, "bir insan, bir hayvan ya da bitkide yaşamın tam ve kesin olarak sona ermesi" olarak tanımlanmıştır (1988, s.1136). Farklı ölüm tanımları olarak da şunlar verilebilir: "*Klinik ölüm*, şuur, refleksler, solunum ve kalp atışı gibi hayatın dış belirtilerinin yok olduğu, ancak altında dokuların metabolik faaliyetlerini sürdürebildiği ve sözkonusu durumun iyileştirici uygun dış müdahalelerle tersine çevrilebileceği bir haldir. Eğer klinik ölüm halindeki bir organizma doğal sürecin akışına bırakılırsa, klinik ölümü, geri çevrilemeyecek bir biçimde 'biyolojik ölüm' takip eder" (Sabom, 1992, s.23). "*Biyolojik ölüm* veya canlı bireyin yok olması ve enerji tansiyonunun sıfıra inmesi, özellikle beyin-kalp-akciğer düzeyinde olmak üzere, hayati fonksiyonlardaki tam ve kesin, yani geri döndürülemez durmaya dayanır; fonksiyonel uyumun kaybını dokusal ve hücrel birimlerin yavaş yavaş ortadan kalkması izler. Şu halde ölüm, hücre, organ, organizma ve sonuçta tekliği ve özgüllüğü içinde kişi üzerinde etki yapar. Sonuç itibariyle biyolojik ölüm, oluşturuca elemanların, yenilenen sürekli yaşamın kaynağı olan biyosferin ortak temeline geri dönüşünü gerektirir" (Thomas, 1991, s.17). "Otizmi içinde kapalı kalan 'deli ' nin ölümü '*psşik ölüm*'; hapsedme veya psikiyatri kliniğine kapama, emekliye ayırma, kimsesizler yurduna terketme şeklinde kendini gösteren '*toplumsal ölüm*'; son olarak bunlara, Hristiyan halk doksasına göre büyük günah içinde olan ruhun ölümü, yani '*spirituel ölüm*' eklenebilir" (Thomas, 1991, s.9-10).

Ölümün yukarıda verilen teknik tanımlarının yanı sıra ölüme karşı tutumları belirleyen duygu ve düşünce bazında yapılan tanımlara da rastlamaktayız. Örneğin; "Ölüm, fizik bedenın, kelegeğın kozasını terk etmesi gibidir. Ölüm, hissetmeye, görmeye, duymaya, gülmeye devam edilen, gelişmeyi sürdürmenin mümkün olduğu yeni bir şuur durumuna geçiştir. Bu değişim sırasında kaybettiğimiz sadece, artık çok eskimiş olduğunu ve bir daha kullanmayacağımızı düşündüğümüz kışık mantomuzu bir yere yerleştirmemiz gibidir. Ölüm bundan başka bir şey değildir" (Kübler-Ross, 1994, s.34).

Ölüm, insanın hayatında arzu edilen herşeyin nihayete ermesiyle ilgilidir. Her zaman ve her yerde güzellik, aşk, arkadaşlık ve başarıya ilişkin insanî değerler ölüm karşısında tehdit altındadır. Ölüm bize, değer verdiğimiz şeylerin trajik, anlamlı ve anlamsız olarak sona ermesini hatırlatır (Imara, 1984, s.565-567).

Ölüm üzerine yapılan bilimsel çalışmalar çeşitli felsefî düşüncelerden kaynak almışlardır. Thomas (1991) "Ölüm" adlı eserinde, Kant'ın takipçisi Simeon'un ölüm tanımıyla birlikte farklı bir kaç tanım da zikretmektedir. Simeon'a göre, ölüm, zamandan ve bilinçten eyleme geçiştir ve doğum eylemden bilince ve zamana mantıksal geçiştir. Şu halde doğmak ve ölmek varolma biçimleri değil, düşünme biçimleridir. "Ölüm, ölümün ölümüdür" diye formüleştiren Feuerbach'ın ifadesini, Thomas şaşırtıcı bulmaktadır. Thomas bunlardan başka Marksist anlayışa bağlı kalan Encyclopédie Soviétique'nin ölüm tanımını şöyle ifade eder: "Ölüm, organizmanın hayatî faaliyetinin sona ermesiyle ve dolayısıyla özerk canlı sistem olarak bireyin yok olması ile aynı zamana denk gelir; daha genel anlamda ölüm, albüminlerin bozulmasını beraberinde getiren, canlı maddenin kesin bir şekilde tükenmesidir" (Thomas, 1991, s.34).

Daha önce verilen tanımların birbirlerine benzer yönleri olmakla birlikte, farklılıkları da vardır. Bu durum, insanın bizzat kendi ölümünü değil, hep başkalarının ölümüne şahit olması ve onu tecrübe etmesinden kaynaklanabilir. Konuyla ilgili olarak, Alman filozofu Immanuel Kant şöyle demektedir: "Bizzat ölüm, hiçbir zaman tecrübe edilemez (onu tecrübe etme, hayatı ortadan kaldırır) onu ancak başkalarında idrak edebiliriz" (nkl.: Yakıt, 1993, s.82). Gazali, konuyla ilgili olarak şöyle der: Yaşayanlar (ölüm anı hakkında) ancak tahmini üzüntü fikrine sahip olabilirler, bunu da kendi şahsi ızdırıp tecrübelerinden ve ölenlerin hallerinden sezdikleri hususlardan çıkarırlar..., (nkl.: Mensia, 1980). Nitekim, "ölümden en iyi bahsedecek olan, ölümlerdir" diyen Renard, ölümü idrak etmenin güçlükleri üzerinde durur ve onu insanın tam anlamıyla hayattayken idrak etmesinin mümkün olamayacağını belirtir (nkl.:Yakıt, 1993, s.82-83). Ama bütün bunların yanı sıra, insanlar ölüm olgusunu anlamaya ve açıklamaya çaba göstermişlerdir. Bunu yaparken de bireyler, ölüm olaylarını gözlemek, ölümün hayat ve insanın varoluşuyla olan ilişkisini anlamaya ve yorumlamaya çalışmak suretiyle yapmışlardır. Bunun sonucunda, bilişsel ve duygusal yapılarına göre, bireylerin bir kısmı ölüme, bilimsel ve felsefî; diğer bir kısmı da edebî, şiirsel bir yaklaşımla anlam ve muhteva vermişlerdir. Fakat hangi tür bir yaklaşımla ölüm açıklanmaya çalışılırsa çalışılsın, bütün bu tanım ve açıklamalarda genellikle mecazî bir üslûp kullanılmış olduğunu görüyoruz. Bachelard, "ölüm sadece metaforlarla açıklanabilir" demek suretiyle bu noktaya dikkat çekmiştir (nkl.: Yakıt, 1993, s.83).

Çeşitli dinler incelendiğinde, inanç sistemlerinin ve dinlerin esrarlı yönlerinin özünü, ölüm düşüncesinin oluşturduğu görülür. İnsanlar, hangi dine veya inanca mensup olurlarsa olsunlar, ölüm ve ölümden sonraki haller hakkında meraklarını gizleyememiş ve ölümü anlamaya çalışmışlardır. Dinlerin hem yaşarken, hem de ölüm sonrasında huzur ve mutluluğun sağlanmasında insanoğluna yüklediği sorumluluklar düşünüldüğünde hayatın daha fazla anlam kazandığını görülür. Dinlere göre, ölüm bir son, bir yok oluş değil, yeni bir hayatın başlangıcı, yani bir doğustur. Bu inanç, insanın ölümü algılayışını şekillendirdiği gibi hayatı algılayışını da şekillendirmektedir. Konuyla ilgili empirik araştırmalar, bu tezi destekler mahiyettedir (Feifel, 1959; Swenson, 1961; Osarchuk ve Tatz, 1973; Leming, 1976; Cerny, 1977; Young ve Daniels, 1980; Feifel ve Nagy, 1981).

İslâm dininde de ölüm konusuna geniş yer ayrılmış ve ölüme bir yok oluş olarak değil, bir dönüş olarak anlam verilmiştir. Örneğin; "Biz Allah'a aitiz ve yine O'na dönenleriz" (Kur'an: 2/156); "Her canlı (=nefs) ölümü tadıcıdır. Sonra Bize döndürülürsünüz (29/57); "Ey mutmain nefis, razı olan ve razı olunmuş şekilde Rabb'ine dön" (89/27-28) gibi ayetlerde görüldüğü üzere "dönmek" fiili kullanılmıştır. Hadislerde ölüm, hayattan bir başka hayata geçiş, en iyi nasihat ve beden kafesinden ruhun bir kuş misali azad olması olarak anlamlandırılmıştır. Ayet ve hadislerdeki ölüm anlayışı, tüm İslâm âlim ve mutasavvıflarının ölüm anlayışlarının kaynağını ve temelini oluşturmuştur. Örneğin; Mevlâna'nın ölüm anlayışında "rücu" (dönmek) ve "vuslat" temaları hakimdir. Ona göre ölüm, "Ebedî Sevgili'ye kavuşmaktır. Asıl ölüm ölmemektir. Ölüm bir evrim ve sonsuza uçmaktır. Hak ile hak olmaktır (nkl.: Yakıt, 1993, s.102). Allah'a vuslat bulacağı veya ölümsüzlüğe erişeceği geceyi "şeb-i arûs" (=gerdek gecesi) metaforuyla ifade eden Mevlâna, Allah'a kavuşturacağı için ölümü, şekerden bile lezzetli bulmaktadır (Yakıt, 1993, s.107). Bir başka mutasavvıf Hallac ise, "ben bir kuşum, burası benim kafesim ve hapisanem idi, ben burada mahpus olarak yaşıyorum" ve "beni öldürünüz dostlarım, benim hayatım ölümümde! Benim ölümüm yaşamaktır, hayatım ölmektir!" (nkl.: Mensia, 1980) ifadeleriyle İslâm'daki ölüm anlayışını edebi bir üslupla ifade etmektedir.

Ölüm öyle bir olgu ki, insanlık tarihinin, başlangıcından günümüze kadar, sanata, edebiyata, felsefeye ve bilime konu olmuştur. Hintlilerin Vedalar'ından (Hintlilerin dinlerinin ilk evrelerine, 3000 yıl öncesine ait kutsal metinler) çağdaş düşünörlere kadar, bütün

düşünürlerin amacı ölümün anlamını açıklamak, böylece korkularının üstesinden gelmeleri için insanlara yardım etmek olmuştur. Sokrates, Eflatun ve Montaigne şunu öğretmişlerdir: "Düşünmek, ölüm sorusunu irdelemekten başka bir şey değildir". Schopenhauer de ölümü, "felsefenin ilham perisi" olarak nitelendirmiştir (Kübler-Ross, 1986. s.2). Bu düşüncenin özgün bir yorumunda Barlett şunları söylemektedir: "İnsan ölümle yüzyüze gelmek zorunda kalmasaydı, felsefe yapamazdı. Hepimiz cennette sonsuzluğa kadar yaşayan Âdem olsaydık, bütün işimiz tembel tembel dolaşmak, ciddi bir felsefi konu üzerinde değil, şunun bunun üzerine kafa yormak olurdu (nkl.: Tunçay, 1985, s. 86).

Felsefe tarihinde, ölümü, felsefi bir problem olarak ilk defa ele alan Sokrates'dir. Sokrates'den önce bu konuda kayda değer bir açıklama yoktur. Felsefenin konusunu "insan" yapan Sokrates, insanların hayatları boyunca devam eden korkularının en büyüğünün ölüm korkusu olduğunu söyler. Sokrates'in ölümle ilgili düşüncelerini öğrencisi Eflatun'un, *Apologie* (=Sokrates'in Savunması) ve *Phaidon* adlı diyaloglarından öğreniyoruz. *Apologie*'de Sokrates, ölüme mahkum etmekle hâkimlerin kendisine hiçbir fenalık yapmamış olduklarını ispata çalışır. Ölüm korkulacak, birşey olamaz. Çünkü ölüm ya bir hiç olmaktır, yahut yeni bir hayata başlamaktır. Birinci halde, hayat artık biter ve insan derin bir uykuya dalar. İkinci halde, yeni bir hayatın görevleri yüklenecektir ki, bu da başlıbaşına bir saadet sayılabilir. Dolayısıyla her iki halde de, ölümden korkulmamalıdır (Eflatun, 1966). *Phaidon* da ise Sokrates, ruhun bedende ve onun ihtiyaçlarının baskısından ölümle kurtulacağı kanaatindedir. Ona göre hakiki saadet, ruhun bedenden müstakil ve hakim olma halinden doğar (Eflâtun, *Fr.'den Çev.: Atademir ve Yetkin*, 1943).

Eflatun, *Phaidon*'unda Sokrates'in ölüm anlayışıyla birlikte kendi ölüm anlayışını da ortaya koymuştur. O ölümü, bir yandan tenin ruhtan ayrılarak kendi kendine kalması, diğer yandan ruhun tenden ayrılarak kendi kendine var olmaya devam etmesi olarak tanımlar. Eflatun'a göre ruh ideaları özler, bu özleyiş de ancak, öbür dünyada tam olarak giderilebilir. Onun için ona göre, filozofun hayatı ölüme ulaşmayı gözönünde bulunduran bir yaşayıştır; bu hayat, maddi-duyusal varlığın izlerinden ruhun kendini temizlemesidir. Beden, ruh için bir hapisanedir; bu hapisaneden ruh kendisini ancak bilgi ve erdem ile

kurtarabilir. O, ölümün bir uyuma ve bir unutma olduğuyla ilgili eski görüş açısını dile getirir ama, daha sonra bunu reddeder. Eflatun'a göre ruh, fiziksel vücuda daha yüksek, daha ilâhî bir âlemden gelir. Bu onun 'doğuşudur', bu, uyuma ve unutmadır. Çünkü ruh, vücudun içine doğarken büyük bir şuurculuk halinde değil çok az şuurculu bir halde girer ve orada da eski, beden dışı sürede bildiği gerçekleri unuttur. Buna göre, Eflatun, ölümün, bir uyanma ve hatırlama olduğunu ilave eder. Eflatun, ölümle vücuttan ayrılan ruhun eskisinden daha berrak bir şekilde düşünebileceğini, mantık silsilesini kurabileceğini ve herşeyin gerçek tabiatını daha kolaylıkla tanıyabileceğini söyler (Eflâton, *Fr.'den Çev.:* Atademir ve Yetkin, 1943, ss.22-43).

Antik Yunan filozoflarından Epikur, ölümü hayatın tadını kaçıran bir durum olarak görür ve psikolojinin amacının, insanı ölüm korkusundan kurtarmak olduğunu söyleyerek ölümün, materyalist anlayışı ifade eden açıklamasını yapar. Ona göre ruh, maddîdir, cisimseldir çünkü, ancak maddî olan varlık etkin ve edilgen olabilir. Ruh dört unsurdan oluşmuştur: Ateş gibi, soluk gibi, hava gibi birer cisimden, bir de kesin olarak isimlendirilemeyen bir cisimden. İlk üç unsur, ruhun bütün bedene yayılmış olan ve içinde aklın bulunmadığı bölümünü meydana getirirler. Bu bölüm, pek psişik bir şey değildir, bununla birlikte fizyolojik yönü, canlıda can'a karşılık gelir. Ruhun dördüncü unsuru, korkuyu ve sevinci duyduğumuz göğsümüzde bulunur, burada yerleşmiştir; ruhî hayatın asıl taşıyıcısı da bu unsurdur. Ölüncü ruhu kuran bu dört unsur birbirinden ayrılır, yani ruh çözülür, dağılır. Bu yüzden ne ölümsüzlüğün, ne de ruh göçmesinin sözü olabilir; böylece de bu iki düşünceye bağlı olan bütün korkularımız ve ürkemlerimiz de ortadan kalkar. Ölüm bizi korkutamaz, çünkü yaşadığımız sürece ölüm yoktur, ölüm geldiğinde de artık biz yokuz. Bunun için, bilge kişi, kendini, gerek ölüm korkusundan, gerek ahiret korkusundan kurtarmış olan kişidir. Bilge kişi ölümü düşünmez (Gökberk, 1985, s.99; Birand, 1987, s.108). Wittgenstein ölümü, *Tractatus*'da "Ölüm, yaşamda olup biten birşey değildir; ölümü yaşamayız" (nkl.: Tunçay, 1985, s.85) derken, Epikur'a yaklaşmaktadır.

Neopozitivistler, olgu çözümlemelerinde ölüm temasına varmadan dururlar ve bir şey söylemezler. Bunlara göre, ölüm üzerine konuşmak, metafizik yapmaktır.

Ölüm konusunu en çok işleyen Varoluşçuların önde gelen isimlerinden Heidegger'e göre *ölüm*, insanın varlığının kaynağı olup, insanın betimlenmesinde önemli

bir unsur olduğu için, Varlık'ın anlamının kavranmasında da çok önemli bir kavramdır (Williams, 1977, s.113). Ona göre, hayat kaçınılmaz olarak ölüme yürür. Ölüm, insanın en temel imkândır. İnsanın varlığı, ölüm içindir (Mounier, 1986, nkl.: Şenol, 1989, s.6-7). Ölüm, bütün sonuçların ötesinde bir son, bütün sınırların ötesinde bir sınırdır. Burada ne zuhur etme veya dağılma, ne de tutsaklık veya boyun eğdirme vardır. Bizi, içinde bulunduğumuz herşeyden, ilk ve son olarak uzaklaştıran, bu garip ve yabancı şey, nihai olarak meydana geldiği için diğerleri arasında isimlendirilmesi gereken özel bir olay değildir. İnsan sadece ölmez, fakat daima ve esas itibariyle, tartışmasız, ölümlle yüzyüze gelir (Heidegger, 1953; nkl.: Williams, 1977, s.110).

"Varoluşçu Psikolojinin temel ilkeleri arasında yer alan ölüm kavramı ise, şöyle açıklanmıştır: "Ölüm, insanların içinde bulunduğu en büyük ikilemdir. İnsan isterse ölümü seçebilir fakat, istemese de ölümü yaşayacaktır. Ölüm varoluşun çözemediği fakat, yaşamak zorunda olduğu belki de yaşamın anlamının içinde saklı olduğu en büyük gizemdir" (Yanbastı, 1990, s.245).

Yukarıda ölümün edebiyata da konu olduğundan bahsetmiştik. Bunu, Thomas Mann, "Ölüm olmasaydı, yeryüzünde ozan da pek olmazdı" ifadesiyle özetlemektedir. İlk destan olan Babillilerin Gılgamış Destanından veya Kırgız Türklerinin Manas Destanından bugüne kadar, büyük şairler genellikle en güzel dizelerini ölüme adanmışlardır. Ve tümü de, ölümden söz ederken hayatın en derin gizine değinmişlerdir (Kübler-Ross, 1986, s.2).

Şiirlerinde varoluş savaşının hikayesi hakim olan, sonluluğa ve hiçliğe var gücüyle başkaldıran, İtalyan edebiyatının en ünlü ozan ve yazarlarından biri olan Ugo Foscolo (1778-1827), ölümün, hayata kesin ve somut bir anlam veren, belirli ve tartışılmaz tek gerçek olduğunu söyler. Ona göre, uzaklaşma veya ölüm insana günlük hayatta savaştan kaçma fırsatı verir. Böylece insanlar, yanlış anlamalar ve önyargılar olmaksızın bıraktıkları eserleri nesnel yorumuyla değerlendirilirler. O halde ölüm, kişiyi tümüyle yok olmaktan ve hiçlikten kurtarır ve onu geçici hayatın soyutluğundan çıkarıp somutlaştırır. Böylece ona, hayatın asla veremediği renkli bir varlık verir (Kurray, 1992, s.88-89).

Ünlü Alman şairi ve düşünürü Goethe ise, "ölümünden daha zevkli bir şey yoktur", "işte herşeyi gerçekleştiren an, özlediğimiz, hayal ve ümit ettiğimiz ne varsa; bu ölümdür", "ölüm konusunda şakalaşıp duruyoruz ama, kısa süre bile ayrılmak ne kadar zorumuza gidiyor" gibi ifadelerle ölüm hakkında ki düşüncelerini belirtir (Aytaç, 1982, 447-449).

Arapların büyük şairlerinden sayılan Ebû'l Alâ el-Maarrî de: "Eğer ölümünden bir gün tiksinecek olursan artık yaşama! Zira hayat ölüm için bir basamak gibidir" demektedir (Ayni, 1945, s.62).

Montaigne, *Denemeler* adlı eserinde, ölüm hakkında şunları söylemektedir: "Hayat bir işinize yaramadıysa, boşu boşuna geçtiyse, onu yitirmekten ne korkuyorsunuz? Daha yaşayıp da ne yapacaksınız?" (s.145); "Bir tek hastalığın devası değil, bütün dertlere devadır ölüm. Hiçbir zaman korkulmayacak çok kez aranacak pek emin bir limandır ölüm" (s.209). □

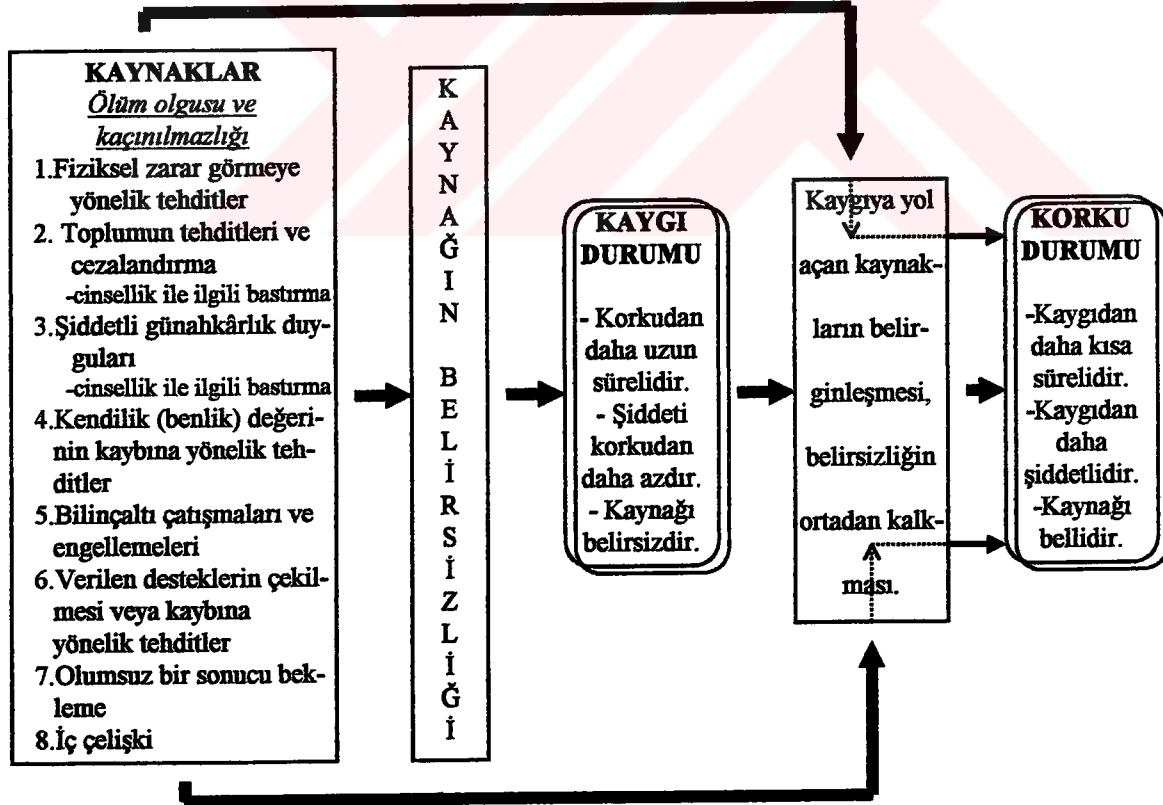
1.4. KAYGI KAVRAMI

Kaygı (anxiety), XIX. asrın son çeyreğinden günümüze gelinceye kadar psikoloji ve psikiyatri bilim dallarının önde gelen inceleme konularından biri olmuştur. Kaygı, çeşitli ve çok yönlü duygularla birlikte yaşanmasından dolayı, başta korku olmak üzere, fobi ve stress gibi heyecan türleriyle karıştırılmakta ve birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir.

Kaygı ve korku denilince herkes bunlara bir anlam verebilir. Bunu ya hergün kullanılan dilde sıklıkla geçtiği için, kelimelerin günlük hayatta kullanıldığı anlamda anlar; ya da bu olguları kendi yaşamıştır ve onları hatırladığı için anlar (Kunz, 1991, s.49). Fakat nasıl anlaşılırsa anlaşılın, heyecanların tanımlanması çoğu zaman zor olmuş, anlaşılabilir dille ifade etmede güçlük çekilmiş ve yapılmış olan tanımlar da, subjektif düzeyde kaldığı için çeşitlilik göstermiştir. Bundan dolayı, kaygı konusunda çeşitli teoriler ortaya konmuştur. Bu teorilere değinmeden önce, korku ile kaygı arasındaki farklar hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Kaygıyla korku arasındaki farklar şöyle özetlenebilir: 'Ben yılandan korkarım' örneğinde olduğu gibi, korkuya neden olan nesne bilinmektedir. Fakat, kaygıda nesne bilinmemektedir. Bir tehdit farkedilmekte, fakat bu tehdiye yol açan nesne konusunda belirsizlikler bulunmaktadır. Örneğin kişi, elinde sopa ile saldıran vahşi bir insana karşı bir tepki, bir savunma davranışında bulunabilir. Ama karanlık ve bilinmeyen bir ortamda insanın ne tür tehlikelerle karşı karşıya olduğu ve bulunacağı tepkinin işe yarayıp yaramayacağı konusu belirsiz olduğu için kişi hoş olmayan, rahatsız edici bir duygu durumu içine girecektir ki, bu kaygıdır. Bu karanlık ortamın aydınlatılması durumunda, kişiyi tehdit edecek bir nesne ortaya çıkarsa, kaygı hali korkuya dönüşür, eğer tehdit edici nesne yoksa, kişi kendini emniyette hisseder ve dolayısıyla kaygı durumu ortadan kalkmış olur. Ayrıca, korkunun yoğunluğu kaygıdan daha şiddetli olmakla birlikte daha kısa sürelidir (Alewyn, 1991, s.37; Cüceloğlu, 1991, s.277; Schulz, 1991, s.7; Mannoni, 1992, s.46) [Bkz. Şekil 1].

Şekil 1. Korku ve Kaygı Durumları

Şekil 1'de de görüldüğü gibi korku, iki tarzda ortaya çıkabilmektedir: Ya dolaylı olarak yani, kaygıya neden olan kaynağın belirsizliğinin ortadan kalkmasıyla meydana gelir, —burada kaygı durumu korku haline dönüşmüştür—, ya da doğrudan yani, kaynak konusunda belirsizlik yaşanmadan, belirli bir korku nesnesiyle karşılaşmak suretiyle ortaya çıkar. İkincisinde kaygı hali yaşanmadan doğrudan korku hali tecrübe edilir.

Kaygının kaynağı konusunda çok sayıda teori ortaya konmuştur. Bazı psikologlara göre kaygıya, *kendilik (benlik) değerinin kaybına yönelik tehditler* ve *şiddetli günahkârlık duyguları* yol açmaktadır (Krech ve ark. 1974, s.578; Hilgard ve ark. 1975, s.440). Cüceloğlu'na (1991) göre ise, bireysel, toplumsal ve kültürel durumları gözönünde bulundurmak suretiyle kaygıya, *olumsuz bir sonucu beklemek, verilen desteğin çekilmesi, iç çelişki ve belirsizlik* gibi faktörler sebep olmaktadır (s.277-8). Fakat bütün bunların yanısıra, kaygının asıl kaynağının ölüm ve ölümü hatırlatan olgularla ilgili kaygılar olduğu iddia edilmiştir (Becker, 1973, s.15; Zulliger, 1975, s.25; Tevfik, 1985, s.202; Mannoni, 1992, s.34). Daha çok Heidegger, Nietzsche, Kierkegaard, Sartre ve Jaspers gibi varoluşçu filozoflar tarafından ileri sürülen bu iddiaya göre, insanlar her zaman varolma zorunluluğu içinde olup, bunun tehdit edilmesi yaşam kaygısını doğurur. Yaşam kaygısının kaynağı ise ölümlülük olgusudur (Schulz, 1991, s.13-18). Savunma, kaçma, kendini savunma ve yaşamak için saldırma veya öldürme gibi gösterilen tepkilerin kökeninde ölmeme çabası, dolayısıyla ölüm kaygısı yatar (Kunz, 1991, s.61).

Tüm bu açıklamalardan sonra, kaygı konusunda ileri sürülen teorilere geçebiliriz.

1.4.1. Kaygıyla İlgili Teoriler

Kaygı, bireyin hayatında çok sık yaşadığı ve yoğunluğu ruh sağlığını tehdit edici düzeyde olmadığı takdirde normal olduğu, hatta çevreden gelebilecek tehlikelere karşı uyanık tutmada, uyum sağlamayı kolaylaştırmada ve başarılı olmada etkili olduğu kabul edilen bir heyecan türüdür. Bununla birlikte, kaygının psikolojik ve duygusal bozuklukları anlamada temel bir sorun olduğuna dikkat çeken ilk psikolog Freud'dur. Kaygı, psikanalitik teorisinin vazgeçilmez kavramlarından olmuştur.

Freud'a göre kaygı, çok önemli sorunların bir araya toplandığı bir düğüm noktası ve çözümü tüm ruhsal varlığımıza ışık tutacak bir bulmacadır. Freud kaygının kaynağı olarak, *bilinçaltı çatışmalar ve engellemeleri*, dolayısıyla *süperegonun cezalandırmasını*, *fiziksel olarak zarar görme tehditini* ve *toplumsal çevreden gelen tehditleri* sayar. O, kaygının az yoğun olması durumunda, fiziksel ya da toplumsal çevreden gelen tehlikelere karşı bireyi uyarma, gerekli uyumu sağlama ve yaşamı sürdürme işlevlerine katkıda bulunduğunu ileri sürer. Eğer kaygı yoğunluğu mantıkdışı bir nitelik alırsa, normal dışı davranışların ortaya çıkmasına neden olur. Freud'a göre, normal insanın duyduğu kaygı, *nevrotik kaygı*dan yalnız yoğunluğu yönünden değil, niteliği yönünden de farklıdır. Günlük hayatta arada bir kişinin yaşadığı kaygı, *gerçekçi kaygı*dır. Dış dünyadaki gerçek durumlarla ilgili olan bu duygu, korku ile eşanlamlıdır. Gerçekçi kaygı, mantıklı ve anlaşılır olmasıyla nevrotik kaygıdan ayrılır. Nevrotik kaygının da gerçek bir temeli vardır. Freud, kişinin kendi vicdanından (superego) korkmasını *törel kaygı* olarak adlandırır. Süperegosu gelişmiş olan insan, *törelere* ve *kurallara* aykırı bir davranışta bulunduğu ya da bulunmayı tasarladığında *suçluluk* duyar. Törel kaygının da gerçeği yansıtan bir temeli vardır. Kişi geçmişte töreleri çiğnediğinde cezalandırılmış olduğu için, şimdi aynı şeyi yaparsa *cezalandırılabilirdi*nden korkar. Böylece Freud, kaygıyı üç başlık altında sınıflandırır: *Gerçeklik kaygısı*, *nevrotik kaygı* ve *törel kaygı*. Ona göre, kaygı ortaya çıktığında, insanı birşeyler yapmaya güdüler. Bunun sonucu insan, tehdit edici durumdan kaçabilir, tehlikeli dürtülerini bastırabilir ya da vicdanın sesine uyar. Eğer kaygı denetlenmezse, kişi kendini çaresiz kalmış bir çocuk gibi hisseder. Freud'a göre, bir insanın hayatındaki kaygıların ilk örneği doğum sarsıntısıdır. Doğum sarsıntısı, annenin dölyatağından kopup dış dünya gerçekleriyle karşılaşmanın yarattığı kaygıdır. Kaygıyla başa çıkma çabasından mantığa uygun yöntemler yetersiz kalırsa, ego bu kez gerçekçi olmayan yöntemlere başvurur. Bu yöntemler, ego savunma mekanizmalarıdır. Dolayısıyla Freud, kaygı ile ilgili görüşlerini, kişilik kuramındaki İd-Ego-Superego olmak üzere üç yapının etkileşimi üzerine bina eder. Freud bastırma olayının Ego'nun, İd'in ahlâk dışı isteklerine karşı oluşturduğunu ileri sürmektedir. Ego, İd'e karşı güçsüz olmakla birlikte, İd'in arzularına karşı koymak istediğinde *haz ilkesi* yerine, bir *hoşnutsuzluk duygusu* oluşturarak İd'in arzularını bastırabilmektedir. İşte bu *hoşnutsuzluk duygusu* Freud'a göre

kaygı'dır. Yani, kaygı bastırma sonucu ortaya çıkmaktadır (Hall, 1961, ss.61-70; Dawis ve ark. 1989, s.46-47; Freud, 1992, ss.16-20).

Doğum travması açısından Freud ile benzer görüşü paylaşan Rank'a göre kaygı, doğum sürecinin bir sonucu ve o zaman yaşanan bir olayın tekrarıdır. Bu tezi Rank, 1923'de *Doğum Olayı* adlı eserinde ileri sürmüştür (Freud, 1992, ss.76-82).

Alfred Adler kaygıyı, aşağılık kompleksi içinde ele almıştır. Ona göre kaygı, insanın tabiat karşısındaki genel güvensizliğinden ve güçsüzlüğünden kaynaklanmaktadır ki, bu insanın varoluşunda mevcuttur. Adler aynı zamanda bu açıklamayı, aşağılık

Tablo 5. Kaygıyla İlgili Teoriler

Teorisyen	Teoriler
FREUD	Kişilik teorisindeki İd-Ego-Superego yapılarının ilişkileri çerçevesinde açıklanır: -Bilinçaltı çatışmaları, -Doğum travması, -Superegonun cezalandırması, -Fiziksel olarak zarar görme tehditi, -Toplumsal çevreden gelen tehditler, - Suçluluk duyguları.
RANK	Doğum travması.
ADLER	Aşağılık kompleksi kavramı içinde açıklama getirir: -Tabiat karşısındaki genel güvensizlik ve güçsüzlükler.
JUNG	Kollektif bilinçaltı kavramıyla bir yaklaşımda bulunur: -Baskılar, -Korkular, -Semboller.
FROMM	Kaygıya yol açan güvensizlik ve yalnızlık duygularından kurtulmaya çalışan insanın çevreyle ilişkisi iki türlü olur: <u>Asimile olma</u> <u>Sosyalleşme</u> -Alıcı -Mazohizm -Sömürücü -Sadizm -İstifleyici -Yıkıcılık -Pazarlayıcı -Duyarsızlık -Yaratıcı -Sevgi ve mantık
HORNEY	Emniyet ve güvenlik ihtiyaçlarının giderilmesi. -Bebeklik ve çocukluk yaşantıları.
SULLIVAN	Sosyal ilişkileri tehdit eden unsurlar
DOLLAND ve MILLER	Pekiştirme teorisi çerçevesinde açıklarlar: - Birincil dürtüler: Acı, açlık, susuzluk gibi. - İkincil dürtüler: Kaygı, korku, utanma gibi.
GOLDSTEIN	Kaygıyı, bireyin yetenekleri ile beklentileri arasındaki uyumsuzlıkla açıklar.
CANNON	Dengenin tehdit edilmesi ve başarısızlıktan kaygı ortaya çıkar.

Kaynaklar: Hall (1961); Way (1962); Fromm (1984); Adler (1983, 1985); Dawis ve ark. (1989); Yanbastı (1990a); Schulz (1991); Freud (1992); Geçtan (1992a); Horney (1993a, 1993b) .

kompleksi kavramını tanımlarken de kullanmaktadır. Teoriye göre kaygı, aşağılık duygusunun bir tür belirtisidir (Way, 1962, ss.155-180; Adler, 1983 [1936], s.77; Adler, 1985 [1926], s.90).

Carl G. Jung kaygıyı, insan bilincinin kollektif bilinçaltından gelen ve mantık dışı olan korku, baskı ve semboller tarafından saldırıya uğraması olarak tanımlamaktadır. Ona göre, atalarımızın korkuları henüz ortadan kalkmamıştır. Çünkü modern çağa rağmen insanoğlu soğuk, açlık gibi korkulardan kurtulamamıştır. İnsanın eski korkularını tekrar yaşamasına bazen küçük bir olay neden olabilir (krş. Yanbastı, 1990_a, s.53).

Yeni-Freudcu ekolden olduğu ileri sürülen Erich Fromm, Karen Horney ve Harry Stack Sullivan'ın kaygı hakkında ortaya koydukları fikirler birbirine benzemektedir. Hümanistik Psikanalizin kurucusu olan Erich Fromm kaygıyı, insanın çevreyle olan ilişkileri çerçevesinde değerlendirir. Ona göre, kaygıya yol açan güvensizlik ve yalnızlık duygularından kurtulmaya çalışan insan, çevreyle iki şekilde ilişki kurar. Bunlar, *sosyalleşme* ve *asimile olmadır*. Bu ilişkileri oluşturan eğilimler ise şöyle tasnif edilmiştir: Asimile olmayı oluşturanlar, alıcı, sömürücü, istifleyici, pazarlayıcı ve yaratıcı eğilimler; sosyalleşmeyi oluşturanlar, mazohizm, sadizm, yıkıcılık, duyarsızlık, sevgi ve mantık eğilimleridir. Bütün bu eğilimleri insan, güvensizlik, çaresizlik ve yalnızlık duygularından kurtulmak için kullanır (Fromm, 1984).

Karen Horney, her insanın temel ihtiyaçları arasında en önemlileri olarak emniyet ve güvenlik ihtiyaçlarını kabul eder. Bu ihtiyaçlar, insanın davranışlarına ve çevreyle olan ilişkilerine yön verir. Çünkü Horney'e göre, bu ihtiyaçların tatmin edilmiş olup olmaması bebeklik ve çocukluk dönemlerindeki yaşantılarla ilgilidir ve kaygı da bu yaşam tecrübelerinden kaynaklanan olumsuz ilişkiler sonucu ortaya çıkmaktadır (Horney, 1993_a, s.14; Horney, 1993_b, ss.115-123).

Harry S. Sullivan'ın kaygı konusundaki teorisi, Horney'in teorisiyle birçok açıdan benzerlikler göstermektedir. Sullivan da, kültürün bütünleyici bir parçası olarak ele aldığı bireyin, sosyal ilişkilerini tehlikeye sokan durumlardan dolayı kaygıya girdiğini belirtmektedir (krş. Yanbastı, 1990_a, s.126-127; Geçtan, 1992a, s.163).

J. Dollard ve N. Miller kaygıyı, ileri sürdükler pekiştirme teorisi içinde açıklarlar. Onlar kişiliğin dinamikleri olarak, birincil dürtüler ve ikincil dürtüler diye kategorize ettiği iki yapıdan bahsederler. *Birincil dürtülere* acı, susuzluk, açlık; *ikincil dürtülere* kaygı, korku, utanma gibi dürtüler örnek olarak verilmektedir. Onlara göre, ikincil dürtüler sonradan kazanılmış olup, davranışı karmaşık hale getiren birincil ve ikincil dürtülerin birlikte etkileşimleridir. Bir tepki, doğrudan doğruya açlık, susuzluk, acı gibi birincil dürtü uyarımlarının veya kaygı, korku, utanma gibi ikincil veya sonradan kazanılmış dürtü uyarımlarının azalması ile pekişebilir (bkz. Yanbastı, 1990, s.158-159).

Bu teorilerden başka, kaygı kavramının anlaşılmasına ışık tutmuş yazar ve araştırmacılar arasında Kierkegaard (1953), Goldstein (1940) ve Cannon'u (1932) sayabiliriz. Kierkegaard, 'ölüme dek süren hastalık' diye tanımladığı kaygının benliğin dağılmasından ve anlamsızlıktan doğduğu şeklindeki görüşleriyle çağdaş kavramlara temel hazırlamıştır. O, *Kaygı Kavramı* adlı eserinde kaygı ve korku kavramlarını analiz etmiştir (Schulz, 1991, s.7; Geçtan, 1992a, s.163). Goldstein'e göre, kaygıların ortak unsuru, bireyin yeteneğiyle ondan beklenenler arasındaki uyumsuzluktur; bu durum ise, insanın kendisini gerçekleştirebilmesini imkansız kılar. Cannon ise kaygıyı, dengeyi bozacak tehlikelere karşı bir tepki ya da bozulan dengeyi yeniden düzenleme çabalarının başarısızlığa uğraması sonucu ortaya çıkan bir durum olarak yorumlamıştır (Geçtan, 1992a, s.163).

1.4.2. Kaygının Çok-Boyutluluğu ve Operasyonelleştirilmesi

Kaygı hakkındaki teorilere dayanarak ortaya konan kaygıyı ölçme çalışmaları, ilk önce tek-boyutlu olarak başlamıştır. Örneğin, Taylor (Manifest Anxiety Scale, 1953), Hamilton (Anxiety Scale, 1959), Zuckerman (Affect Adjective Checklist, 1960), Zung ve Cavenar (Self-Rating Anxiety, 1981) tarafından geliştirilen kaygı ölçeklerini sayabiliriz. Bu ölçeklerin birçok araştırmada kullanılması ve elde edilen sonuçların değerlendirilmesi, yeni arayışlara ve dolayısıyla kaygıya çok-boyutlu yaklaşımlarda bulunulmasına neden olmuştur. Örnek olarak Endler ve ark. (1962) ile Spielberger'in (1966) çalışmaları zikredilebilir.

Tablo 6. Kaygıya Çok-Boyutlu Yaklaşımlar

Teorisyenler	Yaklaşımlar
ENDLER VE ARK.	Kişi-Durum-Tepki (üç faktörlü)
SPIELBERGER	Durumluk-Sürekli (iki faktörlü)

Kaynaklar: Endler (1981); Öner ve LeCompte (1983).

Endler ve ark. (1962) kişi-durum-tepki gibi üç faktör üzerine kurdukları teoriye dayanarak Durum-Tepki Kaygılılık Envanteri'ni (S-R Inventory of Anxiousness) geliştirmişlerdir. Daha sonra Endler ve Okada (1975), bu envanterin 150 maddeden oluştuğunu ve dolayısıyla kullanışlı olmadığını ileri sürerek 36 maddeden meydana getirdikleri S-R Inventory of General Trait Anxiousness'i geliştirmişlerdir (bkz. Endler, 1981, s.250, 260).

Spielberger (1966) kaygının iki faktörlü olduğuna dair teorisini ortaya koyduktan dört yıl sonra Spielberger ve ark. (1970) bu iki faktörün ölçülmesi için bir ölçek geliştirmişlerdir. Birbirinden farklı özellikleri olan bu iki faktör, durumluk ve sürekli adı verilen faktörler olup, ilk defa Cattell ve Scheier'in (1958) faktör analiz çalışmalarıyla ileri sürülmüş, daha sonraları da Spielberger (1966) ile Spielberger ve ark.'nın (1970) çalışmaları sonucu, geliştirdikleri iki faktörlü kaygı teorisinin özünü oluşturmuştur. Bu faktörler, kaygının iki türü olarak kabul edilmiştir. *Durumluk kaygı*, bireyin tehlikeli şartlar karşısında yaşadığı geçici ve duruma bağlı olan kaygı türüdür. *Sürekli kaygı* ise, bireyin özdeğerlerinin tehdit edildiğini zannetmesi ya da içinde bulunduğu durumları stresli olarak yorumlaması sonucunda yaşadığı kaygı türüdür. Klinik psikologlarına ve psikiyatristlere başvuran hastaların büyük bir çoğunluğu sürekli kaygı belirtilerinden şikayetçilerdir. İşte bu iki kaygı türünü ölçebilmek için Spielberger ve ark. (1970) tarafından Durumluk-Sürekli Kaygı Envanteri geliştirilmiştir. Bu, kısa ifadelerden oluşan bir özdeğerlendirme anketidir. Envanter, Öner ve LeCompte (1983) tarafından Türkçeye çevrilmiş ve güvenirlik-geçerlik çalışmaları yapılarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur (Öner ve LeCompte, 1983, s.1-2). □

1.5. ÖLÜM KAYGISI VE ÖLÜM KORKUSU KAVRAMLARI

Kaygı kavramında olduğu gibi tanımlanmasında güçlük çekilen diğer bir kavram da *ölüm kaygısı* kavramıdır. Bu nedenle, hem ölüm kaygısının tanımı yapılırken farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış, hem de ölüm korkusu kavramıyla karıştırılmış ve birbiri yerine kullanılmıştır. Çoğu kez bu iki kavram arasında bir ayrım yapmada güçlük çekilmiştir. Bundan dolayı, en azından bu konu hakkında bilgi verirken, ölüm kaygısı ve ölüm korkusu kavramları arasında bir ayrıma gidilmemiştir.

Ölüm kaygısı, Hoelter (1979_a), 'ölümün çeşitli vechelerinden herbirini tasarlamaya veya önceden sezinlemeye ilişkin subjektif ilgi ve nahoş duyguları içeren duygusal bir reaksiyon' olarak tanımlamıştır.

İkinci olarak, Rank'ın (1954) tanımı verilebilir." Rank'a göre, yaşama isteminin atılımcı bir karakteri ve yaratıcı bir potansiyeli vardır. İnsanı bireyleşmeye doğru yönlendirir. Bu nedenle, ortak yaşama dönüş, ölüm ve gerileme ya da bireyleşmenin yitilmesi olarak yorumlanır. Dolayısıyla, çevreyle bütünleşme isteği de korkulması gereken bir tehdit olarak yaşanır. Sorumluluğunun başkaları tarafından üstlenilmesinin sağladığı rahatlık ve güvenliğe rağmen insan, çevresinin egemenliği altına girmek istemez. Çünkü korku ve suçluluk duyguları, bu durumda da ortaya çıkar. Rank, bu duyguyu 'ölüm korkusu' olarak adlandırmıştır" (Geçtan, 1990, s.44).

Ölüm kaygısını açıklamaya çalışan çeşitli yaklaşımların bulunduğu görülmektedir. Bu yaklaşımlar, üç grup halinde incelenebilir.

1. *Ölüm kaygısı, psikopatolojide ve psikosomatik hastalıklarda etkili bir rol oynar ve onlarla ilişkilidir.*¹

¹ Chadwick, 1929; Bromberg ve Schilder, 1936; Fenichel, 1945; Klein, 1948; Stekel, 1949; Teicher, 1953; Boisen ve diğ. 1954; Feifel, 1955, 1959, 1977; Hoffman ve Brody, 1957; Brodsky, 1959; Sarnoff ve Corwin, 1959; Wahl, 1959; Christ, 1961; Searles, 1961; Gillespie, 1963; Livingston ve Zimet, 1965; Templer, 1971; Nogas ve diğ. 1974; Conte ve diğ. 1982; Meyer, 1975; Koocher ve diğ. 1976, 1980; Neimeyer ve diğ. 1977; Kuperman ve Golden, 1978; Amenta ve Weiner, 1981; Howells ve Field, 1982; Loo, 1984; Gilliland ve Templer, 1986; Freud, 1992.

Freud ve takipçileri, ölüm kaygısının, genellikle suçluluk duygusunun bir sonucu olduğunu kabul etmekle birlikte, onun hadımlık ve ayrılık kaygılarından ortaya çıkmış olduğunu ileri sürerler. Freud ölüm kaygısını, süpregonun geçirdiği en önemli kaygıların sonuncusu olarak değerlendirir. Ona göre, geçirilen bu kaygılar sırasıyla, *doğum olayında yaşanan kaygı*, *hadım edilme kaygısı* ve son olarak da *ölüm kaygısıdır*. Hepsinde de bir ayrılık ve nesne kaybı korkusu mevcuttur (Freud, 1958 [1925], s.231; Sarnoff ve Corwin, 1959; Freud, 1992, ss. 63-66; Brown, 1996, ss. 120-121 ve 126-132).

Wahl (1959) ölüm korkusunun, Psikanalitik teoride ileri sürüldüğü üzere, hadımlık ve ayrılma kaygılarından değil, çocukluktaki animistik düşünceden kaynaklandığını ileri sürer (s. 24-25). Wahl (1958) ölüm korkusunun hayatın üçüncü yılında ortaya çıktığını iddia etmek suretiyle, Freudiyen teorideki doğum olayı arasındaki kaygıların, ölüm kaygısının meydana gelmesinde etkili olmadığını ifade etmektedir (nkl.: Rhudick ve Dibner, 1961).

Klein de (1948) ölüm kaygısının, tüm bastırılmış fikirlerin kaynağında ve dolaylı olarak anormal davranışlarda ortaya çıkan her türlü kaygıda var olduğunu ileri sürmüştür (nkl.: Feifel ve Nagy, 1980).

Stekel (1949), sahip olduğumuz ilk korkunun nihayetinde bir ölüm korkusu olduğunu iddia ederken (nkl.: Feifel ve Nagy, 1981), Teicher de (1953), 'savaş nevrozlarının' sonuçta ölüm korkusunun nevrotik şekilleri olduğunu iddia etmiştir (nkl.: Feifel, 1955).

2. Ölüm kaygısı veya korkusu, normal insanın doğal ve evrensel bir reaksiyondur, ondan hiç kimse kaçamaz.¹

¹ Malinowski, 1925; Zilborg, 1943; Caprio, 1950; Wahl, 1959; Rhudick ve Dibner, 1961; Lester, 1967; Rheingold, 1967; Lepp, 1968; Collett ve Lester, 1969; Kübler-Ross, 1969; Templer ve Dotson, 1970; Feifel, 1971, 1977; Lester ve Komm, 1971; Templer ve diğ. 1971; Kastenbaum ve Aisenberg, 1972; Templer, 1972_b; Becker, 1973; Berman ve Hays, 1973; Feifel ve Branscomb, 1973; Marty, 1973; Osarchuk ve Tatz, 1973; Murray, 1974; Templer ve diğ. 1974; Bell, 1975; Iammarino, 1975; Kirby ve Templer, 1975; Leming, 1976; Kurlychek, 1976_{a,b}; Thorson, 1977; Hoelter, 1979_a; McMordie, 1979, 1981; Neufeldt ve Holmes, 1979; Shady ve diğ. 1979; Elkins ve Fee, 1980; McClam, 1980; Young ve Daniels, 1980; Edmunds, 1981; Feifel ve Nagy, 1981; Telban, 1981; Testa, 1981; Florian ve Har-Even, 1983-84; Florian ve Kravetz, 1983; Templer ve diğ. 1983-84; Aday, 1984-85; Downey, 1984; Imara, 1984; Schell ve Zinger, 1984; Vargo ve Black, 1984_a; Kane ve Hogan, (1985-86); Pfost ve diğ.

Templer, Ruff ve Franks (1971), ölüm kaygısının sabit, değişmeyen bir şey olmadığını, çevresel olaylara karşı duyarlı olma ve kişiler arası ilişkilerin düzeylerinin ölüm kaygısı düzeylerini etkilediğini ileri sürmüşlerdir. Bu iddia daha sonra yapılan araştırmalar tarafından desteklenmiştir (bkz.: Murray, 1974; Kirby ve Templer, 1975; Neufeldt ve Holmes, 1979).

Becker'a (1973) göre ise ölüm korkusu, insanoğlunun ölümün kaçınılmaz olduğu fikrini aklından çıkaramaması sonucu ortaya çıkmaktadır. Ölüm korkusu bütün insanlarda mevcut olup, diğer korkuları etkileyen bir duygu durumudur (s. ix ve 15).

3. Ölüm kaygısı, Varoluşçu filozof ve psikologlar tarafından da tanımlanmaya çalışılmıştır.²

Frankl (1975_a), ölümün farkında olunmasının, evrensel egzistansiyel krizlerin kaynağı olduğunu düşünmüştür (s.192-93). Çünkü bütün korkuların temelinde yer alan varoluşa yönelik tehdit, ölüm olgusunda daha doğrudandır (Kastenbaum ve Aisenberg, 1976; nkl.: Çileli, 1991, s.207). Jaspers'a göre kaygı, yaşama kaygısı ve varoluşa ilişkin kaygı olmak üzere iki biçimde belirir. Yaşam kaygısı, ölümden duyulan kaygıdır. Tüm yaşama gücünü harekete geçiren ve yokolma karşısında duyulan bir ürpermeden çıkan kaygıdır (nkl.: Schulz, 1991, s. 17). O, ölüm korkusunu *hiçlik* karşısında duyulandan ve ölümden sonra gelecek olandan korku olarak nitelendirir. Ama bu iki durumdan korkmanın da temeli yoktur. Çünkü *hiçlik*, sadece zamandaki ve mekândaki realiteye karşı hiçliktir. Bununla birlikte Jaspers, ölüm korkusunun iki farklı korku doğurduğunu ileri sürer. Biri, artık varolmamak şeklindeki korku, diğeri de ölme süreciyle ilgili korkudur. İkincisi, ölümlerken bedensel acı çekme korkusudur ki, bugün tıbbî teknoloji bu acıyı ortadan kaldırılabilmektedir. Ya da ölüm olayı, bilince ulaşmadan da aniden olup bitebilmekte, uykuda gerçekleşebilmektedir. Fakat birincisinin, yani varolmamak korkusu ilaçlarla, tıbbî

1985; Kraft ve diğ. 1987; Schumaker ve diğ. 1988; Florian ve Snowden, 1989; Levin, 1989-90; Thorson ve Powell, 1989, 1993; Mannoni, 1992;.... bunların sayısı daha da artırılabilir.

² Heidegger, 1949; Tillich, 1952; Kierkegaard, 1953; Sartre, 1956; Kaufmann, 1959; Camus, 1972; Frankl, 1973, 1975_a; Sturgeon ve Hamley, 1979; Yalom, 1980; May, 1981; May ve Yalom, 1989; Geçtan, 1990; Blyski ve Westman, 1991; Westman, 1992; Jaspers, 1995; Koestenbaum, 1998; ... gibi.

tedaviyle giderilemez, bu korkudan kurtulmanın çaresi felsefe yapmaktır (Jaspers, 1995, s. 162-163).

Heidegger (1949) *Varlık ve Zaman* adlı eserinin ikinci bölümünde, ölüm ve ölüm kaygısını tartışmış ve ölüm kaygısını 'daha öte bir imkânın imkânsızlığı' olarak nitelendirdikten sonra da (nkl.: Geçtan, 1990, s. 184), ölümün kendisini hayatta kalanlara bir yokoluş tecrübesini yaşatmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür (bkz.: Kaufmann, 1959, s.45). R. May (1981) bu durumu, 'varoluşun yıkılabileceğinin, kendisini ve dünyasını kaybedebileceğinin, bir *hiç* olabileceğinin farkına varan bireyin öznel durumu' olarak tasvir eder (May, 1981, s. 242; krş. Çileli, 1991, s. 201).

Yalom (1980), her bireyin ölüme ilişkin kaygılarının, seçme özgürlüğü, yalnızlık ve hayatın anlamıyla ilişkili olduğunu ortaya koyar (nkl.: Westman, 1992). Zaten kendisini seçmek ve kavramak özgürlüğü için, özgür olması gibi; varoluş kaygısı da, varolabilmek için, *varolmak* şeklinde ortaya çıkar (Heidegger, 1949; nkl.: Kaufmann, 1959, s. 44).

Ölüm kaygısını, "varolmamak" diye vasıflandıran Kierkegaard (1953), ölüm korkusuyla ölüm kaygısı arasında ayırım yapan ilk kişidir. Ona göre, 'bir şey' den korkmakla 'yok' tan korkmak birbirinden farklı olgulardır. Kierkegaard, "yok"u 'insanın birlikte hiçbir şey yapamadığı bir *hiç*' olarak tanımlamıştır. Rollo May de, Kierkegaard'ın ayırımına katılarak insanın bilinç dışında ölüm kaygısını korkuya dönüştürmeye çalıştığından söz eder. Çünkü, 'yok' tan korkmayı 'bir şeyler' den korkmaya dönüştürdüğümüzde, kendimizi 'bir şeyler' den korumak için bazı mekanizmalar da geliştirebiliriz. Ama 'yok'un karşısında insan tümünden çaresizdir (Geçtan, 1990, s.184).

Geçtan (1990), ölüm kaygısını tanımlamaya çalışırken, bir anlamda Varoluşçu yaklaşımı da özetlemiş olmaktadır: "Ölüm anksiyetesi hepimizin benliğinin derinliklerinde, bilinçli dünyamıza ulaşmadan yaşanır.... Bu kaygı, otantik bir yaşam sürdüremediğimizde yüzleşmek durumunda kalacağımız 'yok'tan uzaklaşabilmek için 'üretilen şeyler'den korkma biçiminde yaşanır. Bir başka deyişle, kendini varedememe sonucu oluşan vakumu doldurmak için üşüşen kaygılar ve korkular yaşanır (s. 185).

1.5.1. Ölüm Kaygısının Ölçülmesi

Ölüm kaygısıyla ilgilenmeye başlanıldığı ilk dönemde araştırmacıların önemli bir kısmı tek-boyutlu bir yaklaşım içinde olup, geliştirdikleri ölüm kaygısı veya korkusu ölçekleri de tek-boyutluydu (Sarnoff ve Corwin, 1959; Boyar, 1964; Livingston ve Zimet, 1965; Tolor, 1966; Lester, 1967; Handal, 1969; Templer, 1970). Tek-boyutlu yaklaşımlar ölüm kaygısının, ölüm hakkında genel kaygıyla karakterize edilen psikolojik bir fenomen olduğu tezine dayanmışlardır (Boyar, 1964; Templer, 1970).

Fakat daha sonraları yapılan faktör analitik çalışmalarda tek-boyutlu olarak kabul edilen bazı ölçeklerin birden fazla faktöre sahip oldukları saptanmıştır. Örneğin, Templer'ın (1970) Ölüm Kaygısı Ölçeği üzerinde yapılan faktör analizi sonucunda bu ölçeğin dört faktöre sahip olduğu tespit edilmiştir (Hayslip ve ark., 1991-92).

Tablo 7. Ölüm Kaygısı veya Korkusunun Çok-boyutlu Olarak Ölçülmesi

ÖLÇEKLER	BOYUTLAR
<i>Collett-Lester</i> (1969) Ölüm Korkusu Ölçeği	1. Kendinin (ölümlü olmasından dolayı duyulan) ölüm korkusu 2. Başkasının ölümünden duyulan korku 3. Kendinin ölme (sürecinden dolayı duyulan) korku 4. Başkasının ölme (sürecinden dolayı duyulan) korku
<i>Hoelter</i> (1979a) Çok-boyutlu Ölüm Korkusu Ölçeği	1. Ölme süreciyle ilgili korku 2. Ölü ile ilgili korku 3. Çürüme korkusu 4. Zamansız (erken) ölme korkusu 5. Bilinmezlik korkusu 6. Bilinçli ölüm korkusu 7. Ölümden sonra vücuda ne olacağı korkusu 8. Önem verdiği diğer insanların (ölümüne ilişkin) korku
<i>Conte, Weiner ve Plutchik</i> (1982) Ölüm Kaygısı Ölçeği	1. Bilinmezlik korkusu 2. İzdirap (acı) çekme korkusu 3. Yalnızlık korkusu 4. Kişiliğin yok olması korkusu
<i>Thorson ve Powell</i> (1988) Ölüm Kaygısı Ölçeği	1. Tecrit olma ve hareketsizlik korkusu 2. Acı çekme korkusu 3. Ölümün bir son olma korkusu 4. Gömülme ve çürüme korkusu
<i>Florian ve Kravetz</i> (1983) Kişisel Ölüm Korkusu Ölçeği	1. Benliğin kaybedilmesi korkusu 2. Sosyal kimliğin kaybedilmesi korkusu 3. Aile ve arkadaşların akibeti korkusu 4. Ölümün doğasının bilinmezliğine yönelik korkular 5. Ölümden sonra cezalandırılma korkusu 6. Benliğin yok olması korkusu

Kuramsal ve empirik bilgilerin gelişmesiyle, bireyin ölüme olan psikolojik yaklaşımlarının karmaşık olduğu anlaşılmış ve böylece, bu fenomene çok-boyutlu ölçme

metodu kullanmaya araştırmacıları sevkettiştir (Collett ve Lester, 1969; Hoelter, 1979; Kastenbaum ve Costa, 1977; Pollak, 1979-80; Conte ve ark., 1982; Thorson ve Powell, 1988).

Çok-boyutlu ölçeklerden Collett ve Lester'ın (1969) *Ölüm Korkusu Ölçeği* dört boyutlu bir ölçektir. Kendinin (ölümlü olmasından dolayı duyulan) ölüm korkusu, başkasının ölümünden duyulan korku, kendinin ölme (sürecinden dolayı duyulan) korku, başkasının ölme (sürecinden dolayı duyulan) korku. Thorson ve Powell'ın (1988) *Ölüm Kaygısı Ölçeği* de dört boyutlu olup, boyutları şunlardır: Tecrit olma ve hareketsizlik korkusu, ölümün bir son olma korkusu, acı çekme korkusu, gömölme ve çürölme korkusu. Florian ve Kravetz'in (1983) *Kişisel Ölüm Korkusu Ölçeği* altı; Hoelter'ın (1979) *Çok-boyutlu Ölüm Kaygısı Ölçeği* sekiz; Conte ve ark.'nın (1982) *Ölüm Kaygısı Ölçeği* ise dört boyutludur (bkz. Tablo.7).

Verilen bu bilgilere ve özellikle kaygı ile korku kavramları arasındaki farklara dayanarak, çalışmamızda **ölüm kaygısı** kavramını kullanmayı tercih edeceğiz. Nitekim, kaygı ile korkuyu birbirinden ayıran özelliklerden en önemlisi, kaynağın belli olup olmaması konusuydu. Kaygının belli, somut bir kaynağı yokken, korkunun kaynağı bilinmektedir. Ölüm fenomeni karşısında bireyin hayatının tümüne yayılmış olan duygu durumu kaygıdır. Ama birey zaman zaman korkuya da kapılmış olabilir. Bu korku hali ise, bireyin ölümün somutlaşmış şekilleri olan, cesed görme, mezarlık ziyaretleri, ailesinden veya sevdiklerinden birinin ölümü, ölüm tehlikesi geçirme gibi durumlarda ortaya çıkar. Konuyla ilgili yapılan araştırmaların metot bölümlerini incelediğimizde daha çok *ölüm kaygısı* kavramına uygun; yani hayatını normal olarak sürdüren bireylerden oluşan örneklemelerin —örneğin, üniversite öğrencileri gibi— kullanıldıklarını görmekteyiz.¹ Dolayısıyla, bu araştırmalar ve bizim araştırmamız, ölüm olgusuyla ilgili somut bir durumla doğrudan karşı karşıya geldikleri anda bireyler üzerinde yapılmamış, aksine normal bireyin gündelik hayatını devam ettirirken, bazı sorular sormak suretiyle ölölme ilişkin duygularını saptamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, bireyin hayatında kendini sürekli hissettirebilen, yani uzun süreli olan ve yoğunluğu veya şiddeti

¹ Sarnoff ve Corwin, 1959; Templer ve Dotson, 1970; Templer ve Ruff, 1971; Templer, Ruff ve Franks, 1971; Templer, 1972a; Elkins ve Fee, 1980; Edmunds, 1981; ... gibi.

bireyin günlük hayatını kesintiye uğratmayan bir duygu durumundan bahsediyoruz, ki bunu da, *ölüm kaygısı* kavramıyla açıklamak daha uygun olur kanaatindeyiz. *Ölüm kaygısı* kavramını kullanmayı tercih etmiş yüzlerce çalışma, bu fikrimizi desteklemektedir.* □

2. DİNİ HAYAT İLE ÖLÜM KAYGISI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Daha önce de belirtildiği gibi, hem dinî hayat, hem de ölüm, insanoğlunun az çok, isteyerek veya istemeyerek ilgilendikleri olgulardan ikisini oluşturmuşlardır. Genellikle bu iki olgu arasında ilişkiler kurulmuş, bazılarına göre dinlerin ortaya çıkmasına ölüm ve ölüm korkusu sebep olmuştur, diğer bir grup da insanların ölüm korkularını azaltmada dinlerin önemli bir fonksiyonu olduğunu ileri sürmüştür. Dinî sistemlerde ölüm ve ölüm sonrasıyla ilgili binlerce sayfayı oluşturabilecek yazılı, sözlü ve pratik gelenekler vardır. Dinleri gizemli ve cazib hale getiren özelliklerden biri, onların ölüm ve ölüm sonrasına getirdiği açıklamalar olabilir. Ayrıca bu iki olgu birbirini çağrıştırmak, din denilince ölüm, ölüm denilince din akla gelebilmektedir. Din ile ölüm arasında varlığı hissedilen bu ilişkiler, başta A.B.D.'ndeki psikologların ilgisini çekmiş ve çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Buna karşın Türkiye'de böyle bir ilgiden söz etmek oldukça güçtür. Çünkü, Türkiye'de konuyla ilgili olarak yapılan empirik çalışmanın sayısı ikiyi geçmemektedir.* Spilka ve ark.'nın 1985'de yayınladıkları bir kitapta otuzaltı çalışmadan bahsedilmektedir (s.131). Donovan tarafından 1996 yılında yayınlanan bir çalışmada ise, din ile ölüm kaygısı veya ölüm korkusu arasındaki ilişki üzerine yapılmış 137 araştırma hakkında bilgi verilmektedir. Bu çalışmalardan 79'u din ile ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişkinin varlığını ortaya koyarken, 45'i bir ilişkinin olmadığını, 13'ünün ise pozitif bir ilişkinin olduğunu saptamışlardır.

* Bu çalışmaların hepsinin burada sayılması mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte, çalışmamızı yaparken bu araştırmalara sık sık müracaat edeceğiz ve dolayısıyla *Kaynaklar* bölümüne bakılabilir.

* Bu çalışmalar hakkında daha sonra bilgi verilecektir.

Bu farklı bulguların bir kısmına baktığımızda, Alexander ve Adlerstein (1959), üniversite öğrencileri üzerinde yaptıkları çalışmada, ölüm kaygısına ilişkin bir değişken olarak dindarlığı, inancın niteliğinden daha ziyade sahip olunan inancın kesinlik derecesini canahıcı bir nokta olarak tartışmışlardır. Onlar, hem inancı kuvvetli olan kişinin, hem de ölümden sonraki hayatın veya ahiretin varlığını tamamen inkâr eden bireyin ölüme ilişkin ilgisinin, dinî inançları hakkında şüpheleri olan bireylerden daha az olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu verilerin tam zıttı olan sonuçlar rapor eden Feifel (1959), dinî inançlara sahip kişilerin ölüm korkularının, dinî inançları olmayan bireylerden daha fazla olduğunu belirtmiştir. Pozitif ilişki bulan bir başka araştırmacı da Downey'dir (1984). O, örneklemini 40-59 yaşları arasında olan 237 erkekten oluşturduğu araştırması sonucunda, dindarlık düzeyi yüksek olanların ölüm kaygısı düzeylerinin, dindarlık düzeyi düşük olanlara göre daha yüksek olduğunu ve ikinci olarak da, dindarlık düzeyleri orta olanların, diğer iki gruba nazaran daha yüksek ölüm kaygısı puanlarına sahip olduğunu tespit etmiştir.

Templer ve Dotson'un (1970) 213 üniversite öğrencisi (Katolik, Yahudi, Protestan ve diğerleri, diye kategorize edilmiş) üzerinde yaptıkları çalışmada, ölüm kaygısı ile dinî bağlılık, dinî inanç ve dinî faaliyete dair puanlarla arasındaki ilişkinin anlamlı olmadığını belirtmişlerdir. Benzer bir sonuç Thorson ve Powell (1989) tarafından rapor edilmiştir. Bu çalışma, 103 beyaz yaşlı erkekten (Ort.yaş=70.8) oluşan bir örneklem üzerinde yapılmış ve bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin varlığı saptanamamıştır. Sonradan Templer ve Ruff (1971_a) ve Templer (1972_a) tarafından yapılan çalışmalarda, kendilerini çok dindar kabul eden, sıklıkla veya dinî görevlerini eksiksiz yerine getiren, ahirete inanan kişilerin, öteki gruplardan daha düşük ölüm kaygısına sahip oldukları tespit edilmiştir.

Dindarlıkla ölüm kaygısı veya ölüm korkusu arasında negatif ilişki olduğunu rapor eden araştırmalar kısaca şöyle özetlenebilir: Martin ve Wrightsman (1965), dindarlığın ölçütü olarak kiliseye gitme sıklığını kabul ederek, kilise müdavimi 58 yetişkin birey üzerinde yaptıkları çalışma sonucunda, kiliseye çok sık giden bireylerin daha az ölüm korkusuna sahip olduklarını rapor etmişlerdir.

Williams ve Cole (1968), 19-21 yaşları arasında olan toplam 161 öğrenci üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmayı, Freud'un "din, güvensizliğin bir ürünüdür" önermesinin üzerine bina ederek yürütmüşler ve sonuçta, çok dindar, dindar ve az dindar diye kategorize ettikleri bireylerden, çok dindar grubun, en az kaygı düzeyine sahip olduğunu ve ayrıca az dindar grubun, genelleştirilmiş güvensizlik düzeylerinin çok yüksek olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Bir başka araştırmacı Leming (1975), Utah eyaletinin Weber kentinde yaşayan ve rasgele seçilmiş olan 403 kişiden oluşturduğu bir örneklem üzerinde yaptığı çalışmada negatif ilişki saptamıştır.

Ahirete imanı ön plana çıkararak, 320 lise öğrencisi üzerinde yaptıkları çalışma sonucunda Young ve Daniels (1980), ahirete inanan hristiyan bireylerin, hristiyan olmayanlardan ve ahirete inanmayan bireylerden daha düşük düzeyde ölüm kaygısı sergilediklerini tespit etmişlerdir.

Feifel ve Nagy'nin (1981), çalışmaları sonucunda, dindarlık düzeyleri düşük olan yaşlıların, ölüm korkusu düzeylerinin daha yüksek olduğunu rapor etmişlerdir. Benzer sonuca ulaşan, fakat örneklemini üniversite öğrencilerinden oluşan diğer iki araştırma ise McMordie (1981) ve Kraft ve ark. (1987) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Daha önce bahsedilen araştırmaların tamamına yakını hristiyan gruplar üzerinde yapılmıştır. Buna karşın, örneklemini Yahudi 225 lise öğrencisinden oluşan bir araştırma, Florian ve Har-Even (1983-84) tarafından yürütülmüştür. Bulgular, cinsiyetin ve dinî inancın birbirini etkilediği ve bu etkinin anlamlı olduğunu göstermiştir. İkinci olarak, erkek öğrencilerin daha çok ahirette bir cezadan ve aile veya arkadaşlarının akıbeti gibi durumlardan korktuklarını, kız öğrencilerin daha çok kimlik kaybından ve kendilerinin yokolması tehditinden korktuklarını ortaya koymuştur. Üçüncü olarak da, dindar bireylerin, dindar olmayan bireylerden daha yüksek ölüm korkusuna sahip oldukları saptanmıştır.

Dindarlığı, ahirete iman, kilise üyeliği ve kiliseye gitme sıklığı olarak sınırlandırıp, demografik özelliklerle birlikte ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi araştıran Aday (1984-85),

ahirete iman ile ölüm kaygısı arasında ve kiliseye gitme sıklığı ile ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişki olduğunu rapor etmiştir.

Thorson ve Powell (1990) ise, ölüm kaygısıyla dindarlık arasındaki ilişkiyi incelerken, Allport'un içsel dindarlık-dışsal dindarlık kuramını benimseyerek sadece içsel dindarlığı, dindarlık değişkeni olarak seçmiştir. 18-88 yaşları arasında olan bireyler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, içsel dindarlıkla ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişkinin varlığı ortaya çıkmıştır. Türkiye'de yapılan çalışmalara baktığımızda, her iki araştırma sonucunda negatif bir ilişkinin varlığı rapor edilmiştir. Hökelekli (1992_{a,b}) tarafında Bursa'da 24-60+ yaşları arasında hepsi yüksek öğrenimli, yedi değişik meslek koluna mensup 378 kişi üzerinde yapılan bir araştırmada, yaş, cinsiyet, Allah inancı ve dindarlık değişkenleri ile ölümle ilgili tutumlar arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Sonuçta, ölümle ilgili olarak geliştirilen duygu, düşünce ve tutumlarla, dinin inanç ve uygulamaları arasında sıkı ilişkilerin varlığı tesbit edilmiştir. Bulgulara göre, dinî inanç ve uygulamadaki kuvvet ve sıklık derecesine bağlı olarak anlamlı bir şekilde farklılaşan tutumlar sözkonusudur. Dindar kişiler genel olarak ölümle daha fazla meşgul olmakta, buna karşılık ölüm karşısında daha olumlu tutumlar geliştirmektedirler.

İkinci çalışma ise, Karaca (1997) tarafından Erzurum il merkezinde oturan, büyük çoğunluğu yüksek öğrenim görmüş altı değişik meslek grubuna mensup 523 kişiyle yürütülmüştür. Araştırmada, 'içsel dindarlık' dindarlık değişkeni olarak kabul edilmiş ve Hoge'nin İçsel Dindarlık Motivasyonu Ölçeği kullanılmıştır. Ölüm kaygısını tespit için de Thorson ve Powell'in (1992) Ölüm Kaygısı Ölçeği tercih edilmiştir. Araştırma bulguları dindarlıkla ölüm kaygısı arasında negatif bir korelasyonun varlığını ortaya koymuştur.

Dindarlıkla ölüm kaygısı arasındaki ilişki hakkında birbirine zıt sonuçların ortaya çıkmasının sebepleri neler olabilir? İlk olarak, örnekleme oluşturacak bireylerin seçilmesinde, yeterince dikkat edilmemesinden ve uygun istatistik analiz tekniklerinin kullanılmamasından kaynaklanabilir. İkinci olarak da, hem dindarlığın hem de ölüm kaygısının operasyonel tanımı konusunda çok farklı anlayışların olmasından kaynaklanabilir. Örneğin, dindarlık genellikle tek boyutlu olarak ele alınmış, bazıları kiliseye gitme sıklığını dindarlığın ölçütü olarak değerlendirirlerken (Ör.Martin ve Wrightsman, 1965; Aday, 1984-85), diğer bir grup da Tanrı'ya ve ahirete iman, yani inanç

boyutunu dindarlığın ölçütü olarak kabul etmişlerdir (Ör. Young ve Daniels, 1980). Hatta bazı araştırmacılar, dindarlığı daha yüzeysel ele alarak, Katolik, Protestan, Yahudi, diğer dinler, veya hiçbiri gibi bir sınıflandırma yapmak suretiyle, dindarlık değişkenini kullanmışlardır (Ör. Templer ve Dotson, 1970). Ayrıca dindarlığı içsel-dışsal dindarlık modeline (Thorson ve Powell, 1990, 1992) ve Glock'un beş boyutlu modeline göre kabul eden çalışmalar da mevcuttur (Ör. Leming, 1980, nkl.: Spilka ve ark. 1985, s.132).

Ölüm kaygısının operasyonelleştirilmesi konusundaki farklı yaklaşımlardan dolayı da benzer durumla karşılaşmaktadır. Ölüm kaygısının, ölüm hakkında genel kaygıyla karakterize edilen psikolojik bir fenomen olduğu tezine dayanan tek-boyutlu ölçekleri (Templer, 1969; Boyar, 1964) kullanan araştırmaların yanı sıra, bireyin, ölüme psikolojik yaklaşımının daha karmaşık olduğunu ileri süren teze dayanarak geliştirilen çok-boyutlu ölçeklerin de kullanıldığı araştırmalar mevcuttur (Collett-Lester, 1969; Durlak, 1972; Florian ve Kravetz, 1981; Spilka ve ark. 1985; Thorson ve Powell, 1990, 1992). Ama 1985'lere gelinceye kadar, araştırmalarda hem dindarlık, hem de ölüm kaygısının daha çok tek-boyutlu olarak ele alındığı gözlenmektedir.

Bütün sayılan bu faktörlerden dolayı, farklı teknik, araç ve yaklaşımlarla yapılan araştırmalardan, farklı sonuçların elde edilmesi doğaldır. □

I. BÖLÜM

ARAŞTIRMA

1. Araştırmanın Problemi

Din ve ölüm kavramları insanlık tarihi kadar eski olan ve insanın en azından zihinsel olarak ilgisiz kalamadığı iki kavramdır. Bununla birlikte, bu kavramlar, filozoflar ve bilim adamları tarafından ele alınmış ve bunların niteliği, kaynağı hakkında çok sayıda açıklama yapılmıştır.

Din ve dindarlık XIX. yüzyılın sonlarında, ölüm ise 1920'lerden sonra modern psikoloji bilim dalının ilgi alanına girmiştir. Her iki konuda da Batı'da çok sayıda araştırma yapılmış ve çok farklı sonuçlar elde edilmiştir. Türkiye'de, din psikolojisi çalışmalarının mazisi yaklaşık otuz yıl olmasına karşın yapılan çalışma sayısının çok az olduğu söylenebilir. Ölüm konusunun psikolojik açıdan ele alınması ise son on yıl içinde olmuştur ve bu alanda da yok denecek kadar az çalışmayla karşılaşmaktadır. Gelişim Psikolojisi kitaplarında bile ölüm konusuyla ilgili yeterli düzeyde bilgiye yer verilmemiş olduğu gözlenmektedir. Ayrıca, dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi araştıran bir çalışmanın da yapılmadığı görülmektedir. Dinlerin, inanç sistemlerinde, ölüm düşüncesine önemli bir yer ayırdığı ve ortaya koydukları ölüm anlayışlarıyla da mensuplarının ölümle ilgili tutumlarını şekillendikleri görülmektedir. Dolayısıyla din, kişinin ölüme ilişkin kaygı ve korku düzeylerini de etkileyebilmektedir. İşte bu noktada, "acaba İslâm dini ve kültürünün hakim olduğu bir yer olan Türkiye'de, dindarlıkla ölüm kaygısı arasında nasıl bir ilişki vardır? sorusu karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, insanın hayatında isteyerek veya istemeden, doğrudan veya dolaylı, olumlu veya olumsuz olarak etkili bu iki fenomen arasındaki ilişkinin Türkiye örneklemindeki niteliğini araştırma düşüncesinden ve bu konuda yapılan çalışmaların azlığından (Türkiye'de) kaynaklanmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı, Hipotezler ve Sorular

Bu araştırmanın temel amacı, başta dindarlıkla ölüm kaygısı arasında ne tür bir ilişkinin olduğunu ve ikinci olarak demografik değişkenlerin, ilk önce ölüm kaygısıyla sonra da dindarlıkla olan ilişkilerini incelemektir. Bu temel amacın yanısıra, üniversite eğitiminin dindarlık ve ölüm kaygısı düzeylerine etkisinin olup olmadığını, eğer varsa hangi düzeyde anlamlı olduğunu araştırmaktır.

Bu amaçlar doğrultusunda, araştırmada test edilecek hipotezler aşağıda sunulmuştur:

1. Ölüm kaygısıyla dindarlık arasında negatif bir korelasyon vardır.
2. Ölüm kaygısıyla cinsiyet değişkeni arasında anlamlı bir ilişki vardır. Kızlar erkeklerden daha fazla ölüm kaygısına sahiptirler.
3. Ölüm kaygısıyla yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişki yoktur.
4. Ölüm kaygısıyla medeni durum değişkeni arasında anlamlı bir ilişki yoktur.
5. Ölüm kaygısıyla sosyo-ekonomik düzey arasında anlamlı bir ilişki yoktur.
6. Ölüm kaygısı düzeyinin dindarlık düzeyine etkisi vardır.
7. Dindarlıkla cinsiyet değişkeni arasında anlamlı bir ilişki vardır. Kızların dindarlık düzeyleri, erkeklerinkinden daha yüksektir.
8. Dindarlıkla yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişki vardır.
9. Dindarlıkla medeni durum değişkeni arasında anlamlı bir ilişki vardır. Evliler diğer gruplara göre daha dindardırlar.
10. Dindarlıkla sosyo-ekonomik düzey değişkeni arasında anlamlı bir ilişki vardır.

11. Dindarlıkla öğrenim alanları arasında anlamlı bir ilişki vardır. İlahiyat Fak. öğrencileri, en dindar grubu, Güzel Sanatlar Fak. Öğrencileri de, en az dindar grubu oluşturmaktadırlar.

12. Dindarlık düzeyinin ölüm kaygısı düzeyine etkisi vardır.

Bu hipotezlerin test edilmesinin yanısıra çalışmada, şu soruların da cevaplanması amaçlanmıştır:

1. Öğrenim alanının türünün ölüm kaygısı ve dindarlık puanlarına etkisi var mıdır?
2. Üniversite eğitiminin, ölüm kaygısı ve dindarlık puanlarına etkisi var mıdır?
3. Birinci sınıf öğrencileriyle dördüncü sınıf öğrencileri arasında dindarlık ve ölüm kaygısı puanları açısından bir fark var mıdır?

3. Araştırmanın Önemi

Psikologlar, dinin fonksiyonu üzerinde dururlarken dinin, insanın anlamlandırma ihtiyacını karşıladığını ve kişiyi, hayatın karmaşık yönleriyle uyum sağlamada yardımcı olduğunu ileri sürerler. Yani onlara göre din, bireysel düzeyde kişiye yaşadığı ve karşılaştığı olaylara anlam vermede kullanılan şahsî zihinsel örüntüler sunmaktadır. Batı'da yapılan araştırmalara göre din, kişiliğin bütünlüğüne olumlu katkılarda bulunmaktadır. Yani dindar kişilerin psikolojik uyumlarında daha başarılı oldukları, fiziksel sağlıklarının daha iyi olduğu, hayatta karşılaşılan kriz ve bunalımlara, özellikle ölüm gibi durumlara karşı daha rahat göğüs gerdikleri anlaşılmıştır (Clark, 1961, s.127-28; Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, s.141).

Ölüm konusuna gelince, Batı'da yapılan çok sayıdaki çalışma sonucunun, etkisini göstererek seminer, sempozyum, kilise faaliyetleri, sağlık hizmetleri gibi çeşitli yöntemlerle, sanayileşmiş ülke insanların egzistansiyel problemlerinden biri olan ölüm ve hayatın anlamı ile ilgili sorunların çözümünde kullanılmışlardır.

Batı'da olduğu gibi, ülkemizde de bireylerin, sanayileşmenin ve bunun bir sonucu olarak değişen yaşam tarzlarının, sosyal ilişkilerin doğurduğu, "hayatın ve ölümün anlamı

nedir?” gibi egzistansiyel sorularla meşgul olmaya ve cevap aramaya başladıkları gözlenmektedir.

Gün geçtikçe yaygınlaşacağı tahmin edilen bu problemlerin çözümü için, ülkemizde yaşayan bireyler üzerinde çok sayıda araştırmanın yapılması gerekmektedir. İşte araştırmamızın önemi, hem bu tür araştırmaların yapılmasına bir basamak olması, hem de elde edilecek verilerin, çeşitli biçimlerde kullanılabilecek olmasında ortaya çıkmaktadır.

4. Araştırmanın Sınırları

1. Araştırmamızdan elde edilecek bulguların geçerliliği, şüphesiz araştırma örneklemini oluşturan, Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlı çeşitli fakültelerde öğrenim gören 555 öğrenciyle sınırlı olup, bulguların İzmir ilindeki yüksek öğretim kurumlarında öğrenim gören öğrencilere genellenmesi mümkündür.

2. Araştırmamızın bir diğer sınırlılığı, bu araştırmanın uzunlamasına değil de, kesitsel olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sınırlılık daha çok üniversite eğitiminin, dindarlık ve ölüm kaygısı düzeylerine etkisinin olup olmadığı sorusu araştırılırken karşımıza çıkmaktadır. Bu soruya cevap ararken, uzunlamasına bir araştırma modeli benimsemiş olsaydık, fakültelerin birinci sınıfında öğrenim gören öğrencilerin ölçme araçlarını doldurmaları sağlandıktan dört yıl sonra dördüncü sınıfa gelmiş aynı öğrencilerin aynı ölçme araçlarını doldurmalarını sağlamakla gerçekleştirmiş olabilirdik. Bunun ise 2.5 yıl süreli bir doktora tezi süresinde tamamlanması mümkün değildir. Bundan dolayı, kesitsel yaklaşım benimsenmiş ve fakültelerin birinci ve dördüncü sınıf öğrencilerinden aynı demografik özelliklere* sahip öğrencilerin seçilmesiyle iki grup oluşturulmuş ve bunlar arasındaki ilişkiler yorumlanmaya çalışılmıştır.

* Karşılaştırma grupları şöyle oluşturulmuştur: Sınıflandırmalar cinsiyet, medeni durum ve sosyo-ekonomik düzey değişkenlerine göre yapılmıştır. Örneğin, Hukuk Fakültesi birinci sınıftan, “erkek, bekar ve ortanın üstü” gibi özelliklere sahip bir öğrenci seçildiğinde, dördüncü sınıftan da aynı özelliklere sahip bir öğrenci seçilmiştir. Sonuçta, eşleştirilemeyen formlar değerlendirme dışı bırakılmıştır. Bu işlemlerin yapılması, sözkonusu demografik özelliklerin bağımlı değişkenler üzerindeki muhtemel etkisini gidermektir.

3. Araştırmamız, 2,5 yıl süreyle ve ölçme araçlarının uygulanmasında karşılaşılan güçlükler ve engellemeler sonucu araştırma bulgularının maruz kalabileceği etkilerle sınırlıdır. Örneğin, Tıp ve Hukuk fakültelerinde bu tür engellemelerle karşılaşılmasıdır.

4. Mühendislik Fakóltesi'ni temsil eden İnşaat ve Maden Müh. bölümlerinden tesadüfi yöntemle seçilen öğrencilerden elde edilen bulguların, tüm mühendislik bölümlerine genellenmesi mümkündür.

5. Sayıtlar

1. Dindarlık düzeyini ölçme amacıyla kullanılan **Dinî Hayat Ölçeği** geçerli bir araçtır.

2. İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmiş olan **Ölüm Kaygısı Ölçeği** deneklerin ölüm kaygısı düzeylerini ölçme aracı olarak güvenilir ve geçerli bir araçtır.

3. Deneklerin, ölçekleri içten ve samimi olarak doldurdıkları kabul edilmiştir.

4. Araştırmanın örneklemi, evreni temsil etmekte olup araştırmanın yapılması için elverişlidir.

5. İnşaat ve Maden bölümleri, Mühendislik Fakóltesi bölümleri içinde demografik özellikler gibi başka özellikler açısından iki ucu temsil etmektedirler. Bu sayılı, Mühendislik Fakóltesi yönetimi tarafından ileri sürölmüştür. Bu durum dikkate alınarak araştırmada adı geçen iki bölüm kullanılmıştır.

A. YÖNTEM

1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada, daha önce "Araştırmanın amacı, hipotezler ve sorular" bölümünde verilen hipotezlerin test edilmesi ve bazı sorulara da cevap bulunabilmesi için iki ölçeğin kullanıldığı empirik bir yöntem uygulanmıştır. Hipotez ve soruların niteliği araştırmanın iki farklı yaklaşımla ele alınması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Birinci yaklaşımda, ölüm kaygısı değişkeni *bağımlı değişken*, buna karşın dindarlık ve demografik özellikler (yaş, cinsiyet, medeni durum,... gibi) bağımsız değişken olarak kabul edilmiştir.

İkinci yaklaşımda, dindarlık değişkeni *bağımlı değişken*, ölüm kaygısı ve demografik özellikler bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgular bu çerçevede değerlendirilmiştir.

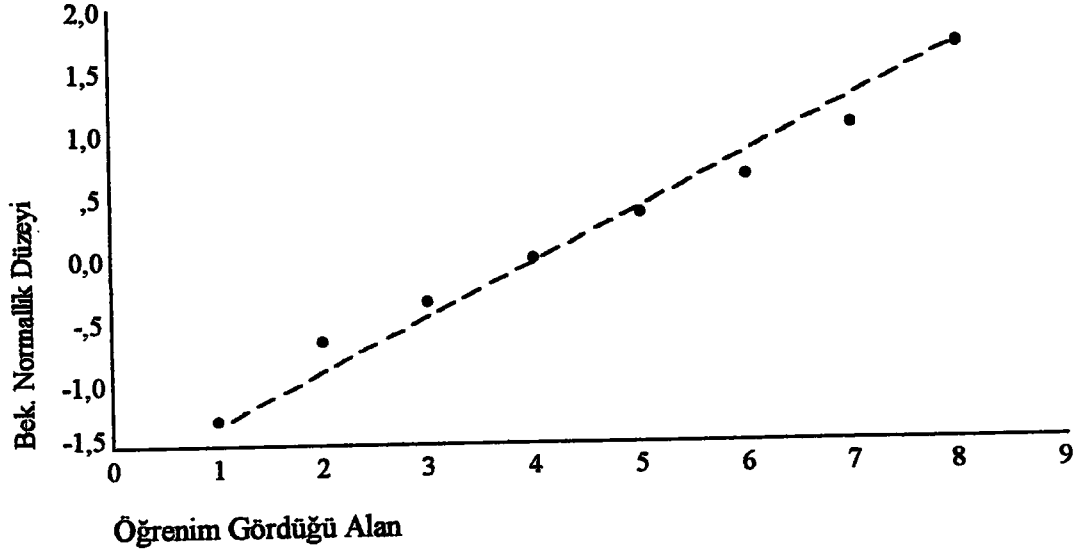
2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni genel anlamda Türkiye'deki tüm üniversite öğrencilerinin, dar anlamda İzmir ilindeki yüksek öğrenim kurumlarında öğrenim gören üniversite öğrencilerinin oluşturduğu gruptur. Araştırmanın örneklemi ise, D.E.Ü.'ne bağlı yedi fakültenin birinci ve dördüncü sınıflarında öğrenim gören öğrencilerden tesadüfi yöntemle seçilmiş 555 öğrenciden oluşmaktadır.

Örnekleme İlgili Normallik Testi ve Normallik Dağılımı

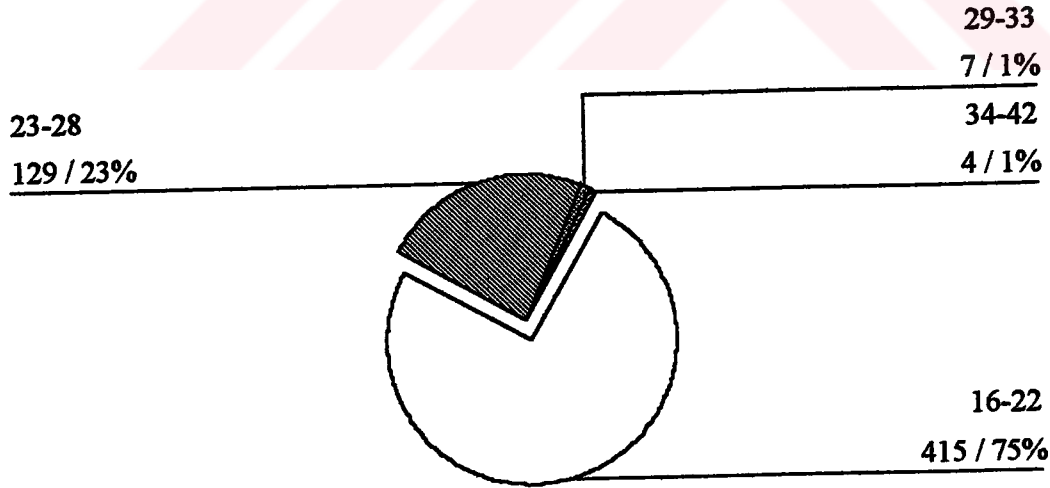
Bir araştırmada istatistiksel sonuç çıkarmada elde edilen verilerin normal dağılım göstermesi çok önemli olduğu için, verilerin normal dağılımdan gelip gelmediğini test etmek gerekir. Burada dağılımdaki her verinin gözlenen ve beklenen değerlerinin bir grafik üzerinde gösterildiği Normal Dağılım Grafiği bize bir fikir verebilir. Eğer örneklem normal dağılım gösteren bir evrenden alındıysa, puanlar bir doğru etrafında toplanırlar.

Grafik.1. Örneklemin Normal Bir Evrenden Geldiğini
Gösteren Normal Dağılım Grafiği

Buna göre, Grafik 1. araştırma örnekleminin, normal dağılım gösteren bir evrenden alındığını göstermektedir.

Şekil.2. Deneklerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı
(S= 555)

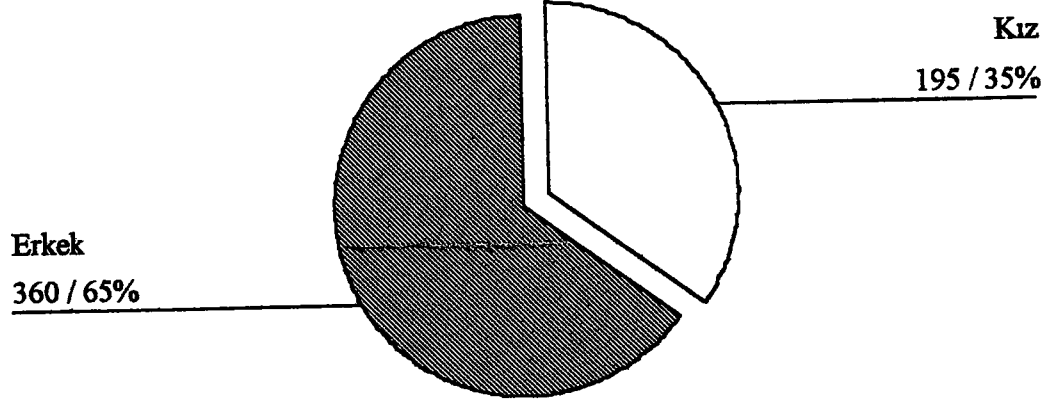

Araştırmanın evreni üniversite öğrencileri olmasından dolayı, örneklem grubunun % 75'i (s=415) 16-22 yaş, % 23'ünün de 23-28 (s=129) yaş grubunda bulunmaları doğal

bir sonuçtur. Geriye kalan % 2'yi oluşturan yaş grupları ise, 29-33 (s=7) ve 34-42 (s=4) dir. Yaş ranjı 16-42 olan deneklerin yaş ortalaması 21.02'dir (ss.3.01).

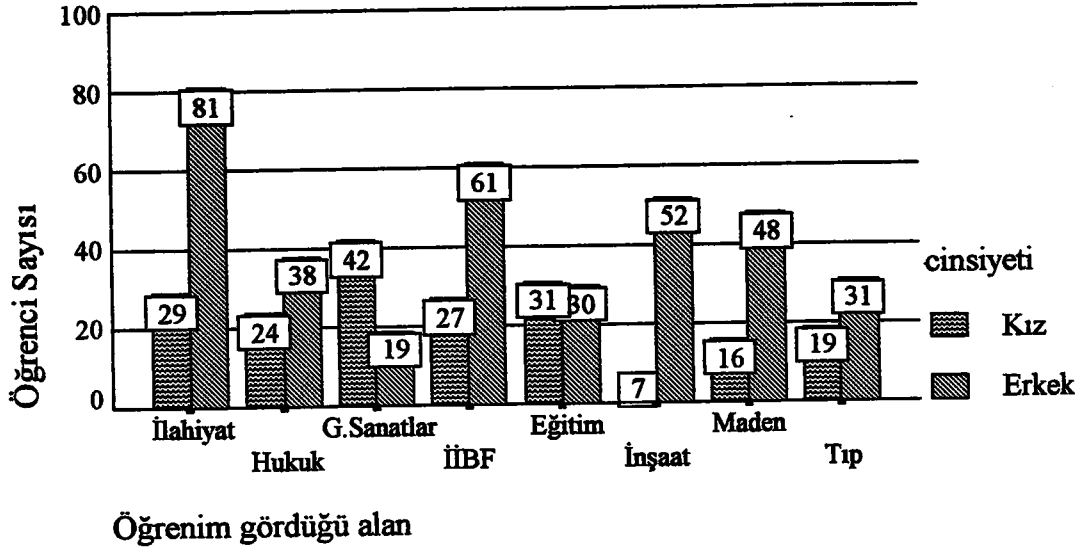
Şekil.3. Deneklerin Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

(s=555)

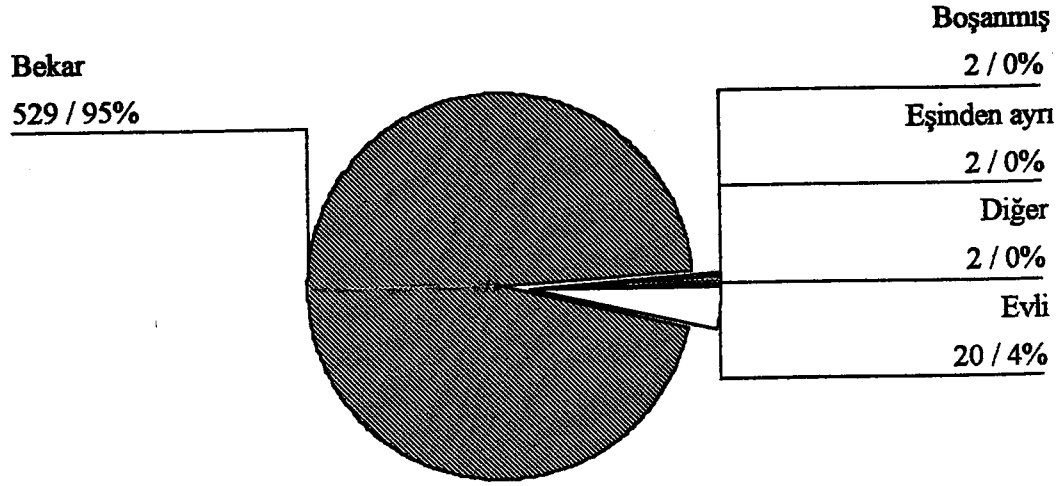
Örneklem grubunun % 65'i (s=360) erkek, % 35'i (195) kız öğrenci olup, erkeklerin kızlara göre oranı ortalama 1/3'tür.

Grafik.2. Farklı Alanlarda Öğrenim Gören Öğrencilerin
Cinsiyete Göre Dağılımı

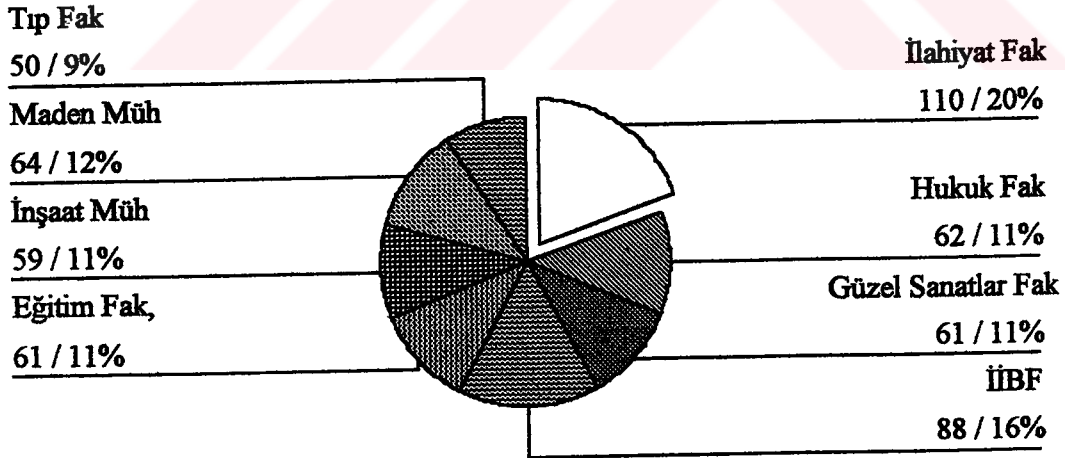
Grafik .2. 'de farklı öğrenim alanlarındaki öğrencilerin cinsiyete göre dağılımı verilmiştir. Görüleceği gibi Güzel Sanatlar Fak. (Kız % 68.9, s=42; erkek % 31.1, s=19) ile Eğitim Fakültesi (Kız % 50.8, s=31; erkek % 49.2, s=30) dışındaki diğer fakülte gruplarında öğrencilerin çoğunluğunu erkek öğrenciler oluşturmaktadır. Erkek öğrencilerin sayı açısından üstünlüğü İnşaat Mühendisliği bölümünde en üst noktaya ulaşmaktadır (erkek % 88.1, s=52; kız % 11.9, s=7). Bu üstünlük, İlahiyat (erkek % 73.6; kız % 26.4), Maden Müh. (erkek % 75; kız % 25), İ.İ.B.F. (erkek % 69.3; kız % 30.7), Tıp (erkek % 62; kız % 38) ve Hukuk (erkek % 61.3; kız % 38.7) bölümlerinde de gözlenmektedir.

Şekil.4. Deneklerin Medeni Durumlarına Göre Dağılımı
(S= 555)

Deneklerin % 95'inin (s= 529) medeni durumu bekar olup, evli olan öğrencilerin oranı % 4 (s=20) tür.

Şekil.5. Deneklerin Öğrenim Alanlarına Göre Dağılımı
(S= 555)

Araştırmanın örneklemini oluşturan öğrencilerin öğrenim alanlarına göre dağılımı şöyledir: İlahiyat Fakültesi % 20 (s=110); İ.İ.B.F. % 16 (s=88); Maden Mühendisliği % 12 (s=64); İnşaat Mühendisliği % 11 (s=59); Eğitim Fakültesi % 11 (s=61); Hukuk Fakültesi % 11 (s=62) ve Güzel Sanatlar Fakültesi % 11 (s=61).

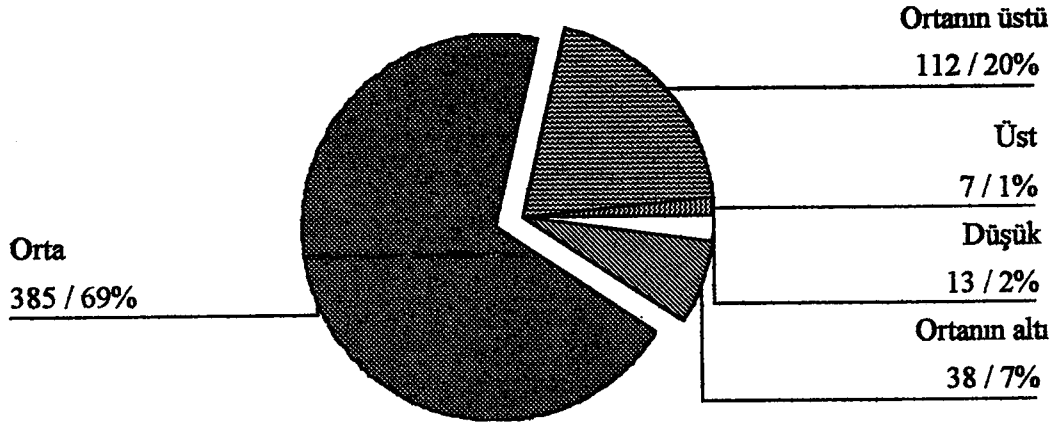
Görüleceği gibi mühendislik alanından iki farklı bölüm seçilmiştir. Böyle bir seçimin yapılmasına, Mühendislik Fakültesi idarecileri tarafından, araştırmanın sonuçlarının sağlıklı olması açısından faydalı olacağı düşüncesiyle dikkat çekilmiştir.

Tablo 8. İnşaat Mühendisliği İle Maden Mühendisliği Arasındaki Farkların Anlamlılığına Dair T Testi Sonuçları

Bölüm		Yaş	Cinsiyet	Medeni D.	Sosyo-ek. D.	Dindarlık	Ölüm Ka.
İnşaat M. (Sayı=59)	Ort.	20.38	1.88	2.03	2.98	37.64	8.72
	ss.	2.01	.32	.26	.62	19.12	3.45
Maden M. (Sayı=64)	Ort.	21.28	1.75	1.96	2.98	37.03	7.51
	ss.	2.60	.43	.17	.62	17.07	2.89
T değeri		-2.11	1.88	1.64	-1.96	.19	2.12
p		.03	.06	-	.05	-	.03

Bu durum gözönüne alınarak uygulamalar yapılmış ve istatistiksel sonuçlar, bu düşüncüyü desteklemiştir. Tablo 8'de de verildiği gibi, İnşaat Müh. öğrencileriyle Maden Müh. öğrencileri arasında yaş, cinsiyet, sosyo-ekonomik düzey ve ölüm kaygısı ortalama puanları açısından farklılıklar vardır ve bu farklılıklar anlamlı bulunmuştur.

Şekil.6. Deneklerin Sosyo-Ekonomik Düzeylerine Göre Dağılımları
(S= 555)

Deneklerin % 69'unun (s=385) sosyo-ekonomik düzeyleri *orta* seviyede olup, % 20'sinin (s=112) *ortanın üstü* seviyesindedir. Bu arada, bireyin bu tür sorulara *orta* cevabı verme eğiliminin kuvvetli olduğu gözönünde bulundurulmalıdır. Ayrıca, kişilerin ifade ettikleri sosyo-ekonomik düzeylerin, gerçekte bulundukları düzeyle aynı olup olmamasından ziyade, kişinin konuyla ilgili algısı önem arz etmektedir. Oranı % 7 olan 37 öğrencinin sosyo-ekonomik düzeyi *ortanın altı*nda iken, % 2'sinin (s=13) *düşük*, % 1'inin de (s=7) *üst* düzeyindedir.

Tablo 9. Birinci ve Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Yaş, Cinsiyet, Medeni Durum ve Sosyo-Ekonomik Düzey Değişkenleri Açısından Dağılımı ve T Testi Sonuçları

			BİRİNCİ SINIF		DÖRDÜNCÜ SINIF			
Değişkenler	Sayı	%	Ortalama	Standard S.	Sayı	%	Ortalama	Standar Sap
Yaş	266	100	19.07	1.72	289	100	22.82	2.82
T Değeri	-18.65*							
Kız	107	40.2	1.59	.49	88	30.4	1.69	.46
Erkek	159	59.8			201	69.6		
T Değeri	-2.42**							
Evli	6	2.3	1.99	.268	14	4.8	1.97	.31
Bekar	258	97.0			271	93.8		
Boşanmış	-	-			2	0.7		
Eşinden ayrı	1	0.4			1	0.3		
Diğer	1	0.4			1	0.3		
T Değeri	.82							
Düşük	5	1.9	3.11	.60	8	2.8	3.10	.66
Ortanın altı	15	5.6			23	8.0		
Orta	194	72.9			191	66.1		
Ortanın üstü	48	18.0			64	22.1		
Üst	4	1.5			3	1.0		
T Değeri	.17							

* p<.001

** p<.01

Fakültelerin birinci ve dördüncü sınıflarında öğrenim gören öğrenciler, yaş ve cinsiyet dağılımı açısından anlamlı bir şekilde birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Birinci sınıfların yaş ortalaması 19.07 (ss. 1.72) iken, dördüncü sınıfların yaş ortalaması ise 22.82 (ss. 2.82)'dir. Aralarındaki fark ($t = -18.65$) $p < .001$ düzeyinde anlamlıdır.

Birinci sınıflarda kız öğrenci oranı % 40.2 (s=107), erkek öğrenci oranı % 59.8 (s=159) iken, dördüncü sınıflarda bu oranlar kız öğrencilerde % 30.4 (s=88), erkek öğrencilerde % 69.9 (s=201)'dur. Aralarındaki fark ($t = -2.42$) $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

Bu iki grup arasında sosyo-ekonomik ($t = .17$) ve medeni durum ($t = .82$) düzeyleri açısından anlamlı bir farklılaşma gözlenmemiştir ($p > .05$).

3. Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında, *Dinî Hayat Ölçeği* ile *Ölüm Kaygısı Ölçeği* birleştirilerek tek bir form halinde uygulanmıştır (Bkz. Ek).

Dinî Hayat Ölçeği

D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı öğretim elemanları tarafından geliştirilmiş olan **Dinî Hayat Ölçeği** (DHÖ), 31'i asıl, 66'sı dolgu maddesi olmak üzere toplam 97 maddeden oluşmaktadır. Ölçek, *inanç*, *duygu*, *davranış* ve *bilgi* boyutları olmak üzere dört boyutlu bir araçtır. Bu boyutlar, Glock ve Stark'ın (1965) ve Glock'un (1972) teklif ettiği beş boyuttan "etki boyutu"nun dışındaki dört boyuttur. Etki boyutunun dışarıda tutulmasında ilgili literatürün etkisi olmuştur. Çünkü, Faulkner ve DeJong'un (1966) da rapor ettiği gibi bu boyutların operasyonelleştirilmesi çalışmaları sonucunda, etki boyutunun diğer boyutlarla olan korelasyonları düşük bulunmuştur. O'connell (1975) de bu konuya dikkat çekerek, etki boyutunun bireyin günlük hayatlarındaki etkilerden oluştuğunu ileri sürmüş ve birçok araştırmacının da bu boyuta yer vermekten vazgeçtiklerini belirtmiştir.

Ölçeğin inanç boyutu 4, duygu boyutu 7, davranış boyutu 10 ve bilgi boyutu 10 maddeden (dolgu maddeleri hariç) meydana gelmiştir. İnanç boyutu, katılıyorum (2), kararsızım (1), katılmıyorum (0) şeklinde üç seçenek üzerinden kodlanabilmekte olup, alınabilen en düşük puan 0, en yüksek puan 8'dir.

Duygu boyutu, ifade edilen duygu veya davranışların sonucundaki yaşantıların şiddet derecesine göre, hiç (0), biraz (1), çok (2), pekçok (3) gibi şıklardan birini işaretlemek suretiyle cevaplandırılmaktadır. Bu boyuttan en az 0, en çok 21 puan alınabilmektedir.

Davranış boyutunda maddeler, ifade edilen davranışların sıklık derecesine göre, hiç (0), bazen (1), çoğuzaman (2), her zaman (3) şeklinde işaretlenmekte olup, en az alınan puan 0, en fazla alınan puan 30'dur.

Son olarak, bilgi boyutu, doğru-yanlış biçiminde işaretlenmekte ve her doğru cevap için 1 puan verilmektedir. Alınabilen en az puan 0, en yüksek puan ise 10'dur. Tüm ölçekten en az 0, en fazla 69 puan alınabilmektedir.

Ölçeğin güvenirliği: Ölçeğin, psikometrik çalışmaları sonuçlandırılıp yayınlanmadığı için, güvenirlik ve geçerlik çalışmaları, bu araştırmadan elde edilen bulgular çerçevesinde yapılmıştır. Buna göre, ölçeğin güvenirlik çalışmaları iki teknikle gerçekleştirilmiştir. Bunlardan birincisi olan, yarıya bölme (split-half) tekniğiyle yapılan güvenirlik hesaplamaları sonucunda korelasyon katsayısı (Pearson moment-çarpım) $r=.86$ olup, $p<.01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Güvenirliği için uygulanan ikinci teknik de, ölçeğin homojen bir yapıya sahip olup olmadığıyla ilgilidir. Bunun için, ölçeğin boyutları arasındaki korelasyonlara bakılmış sonuçta, bütün boyutların birbiriyle ve Dinî Hayat Ölçeği ile olan korelasyonlarının anlamlılık düzeyinin $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır (Bkz. Tablo 10). Dolayısıyla her bir boyut, birbirleriyle ilişkili olduğu kadar ölçeğin bütünlüğü içinde de anlamlı birer yere sahiptirler.

Tablo 10. Dinî Hayat Ölçeği ile Boyutları Arasındaki Korelasyonlar

BOYUTLAR	DHÖ	İnanç	Duygu	Davranış	Bilgi	Ort. P.	ss.	Sayı
DHÖ	1.000					43.90	17.93	555
İnanç	.726*	1.000				7.09	2.09	555
Duygu	.854*	.695*	1.000			13.27	5.41	555
Davranış	.948*	.598*	.694*	1.000		16.59	10.45	555
Bilgi	.726*	.447*	.502*	.502*	1.000	6.92	2.51	555

* $p<.001$

DHÖ= Dinî Hayat Ölçeği (Dört boyuttan alınan toplam puan)

Ölçeğin geçerliği: Ölçeğin geçerliği ise, bilinen gruplar tekniği kullanılarak yapılan çalışmayla tespit edilmiştir. Buna göre, dindarlık düzeyleri yüksek olarak kabul edilen İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile dindarlık düzeyleri düşük olarak kabul edilen Güzel Sanatlar Fakültesi öğrencileri arasındaki farkın anlamlılığı t-testi ile test edilmiştir. Sonuç olarak bu iki grup arasındaki farkın ($t=20.68$), $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu ortaya çıkmıştır (bkz. Tablo 11).

Tablo 11. Dini Hayat Ölçeği'nin Bilinen Gruplar Tekniğiyle Geçerliğinin Hesaplanması

<i>Bilinen Gruplar</i>	<i>Sayı</i>	<i>Ort. Puan</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>T Değeri</i>	<i>p</i>
<i>Güzel Sanatlar Fak.</i>	61	25.21	15.98	20.68	.001
<i>İlahiyat Fak.</i>	110	59.58	5.23		

Dolayısıyla, güvenirlik ve geçerlik çalışmaları, DHÖ'nin bireylerin dinî inanç, duygu, davranış ve bilgilerini ölçmede güvenilir ve geçerli bir araç olduğunu ortaya koymuştur.

Ölüm Kaygısı Ölçeği

Templer (1970) tarafından geliştirilmiş olan Ölüm Kaygısı Ölçeği (ÖKÖ), 15 maddeden oluşmaktadır. Evet-hayır şeklinde kodlanan maddelerden en az 0, en fazla 15 puan alınabilmektedir. Ölüme ilişkin olarak ortaya çıkan kaygı, korku, dehşet gibi duyguları dile getiren ifadelerden oluşan bu ölçek, birçok araştırmada kullanılmış ve halen de kullanılmaktadır (Templer, 1970, 1971, 1974; Murray, 1974; Iammarino, 1975; Elkins ve Fee, 1980; McClam, 1980; Amenta ve Weiner, 1981; Edmunds, 1981; McMordie, 1981; Şenol, 1989). Şenol (1989) yürüttüğü bir çalışmada, ÖKÖ'ni dilimize çevirmiş, *görünüm geçerliği* ve *test-tekrar test* teknikleriyle güvenirlik ve geçerlik hesaplamaları yapmıştır. O, ÖKÖ için test-tekrar test tekniğiyle hesapladığı güvenirlik katsayısının $r=.86$ ($p<.001$) olarak bulduğunu rapor etmektedir.

Yaparel ve Yıldız (1998) gerçekleştirdikleri bir çalışmada, ÖKÖ'nin, Beck Depresyon Ölçeği (BDÖ), Spielberger'in Durumluk Kaygı (DKÖ)-Sürekli Kaygı Ölçekleri (SKÖ) ve Templer'in Ölüm Depresyon Ölçeği (ÖDÖ) ile korelasyonlarının (Pearson Moment-Çarpımı) anlamlı olduğunu rapor etmektedirler. Bu çalışmaya göre, ÖKÖ ile diğer ölçekler arasındaki korelasyon katsayıları şöyledir:

ÖKÖ ile BDÖ arasında $r=.24$ ($p<.02$),

ÖKÖ ile DKÖ arasında $r=.19$ ($p<.05$),

ÖKÖ ile SKÖ arasında $r=.40$ ($p<.001$) ve

ÖKÖ ile ÖDÖ arasında $r=.77$ ($p<.001$).

Dolayısıyla, ÖKÖ'nin Türkçe versiyonunun uyum geçerliğine sahip olduğu ve bu aracın ölüm kaygısı düzeyini belirlemede geçerli bir araç olduğu söylenebilir.

B. İŞLEM

1. Uygulama

Verilerin toplanması için, Dinî Hayat Ölçeği, Ölüm Kaygısı Ölçeği ve beş sorudan oluşan demografik bölümün birleştirilmesiyle oluşan bir formun denekler tarafından doldurulması sağlanmıştır. Bu form, 1996-1997 öğretim yılı içinde, D.E.Ü.'ne bağlı İlahiyat, Hukuk, Eğitim, Güzel Sanatlar, Tıp, Mühendislik (İnşaat ve Maden) ve İktisadi ve İdari Bilimler fakültelerinin 1. ve 4. sınıflarında öğrenim gören tesadüfi yöntemle seçilmiş toplam 862 öğrenciye doldurmaları için verilmiştir. Bu uygulamalardan üçü dışındaki diğer tüm uygulamalar, ders saati içinde gerçekleştirilmiştir. Ders saati içinde yapılmayan uygulamalar, Hukuk Fakültesi 4. sınıf ve Tıp Fakültesi'nin 1. ve 4. sınıf öğrencileriyle ilgili uygulamalardır. Bunun sebebi, bu iki fakültenin yönetimlerinin uygulama için izin vermemelerinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı, bu üç uygulama tanıdık öğrenci ve görevliler tarafından ders saati dışında gerçekleştirilmiştir. Uygulamalar esnasında, öğrencilerin formları samimi ve doğru bir biçimde doldurmalarını sağlamak için formların üzerine adlarının yazılmaması konusunda hem form yönergesinde hem de uygulama başlamadan önce sözlü olarak uyarılmışlardır. Dolayısıyla deneklerin, sosyal beğenirlik değişkeninin muhtemel etkilerinden korunması ve formun güvenilirliğinin artırılması amaçlanmıştır. Formun tümünün cevaplandırılması ortalama 35-40 dakika sürmüştür.

Formların toplanıp değerlendirilmeye alındığında, verilen 862 formdan, 97 formun iade edilmediği, 88 formun boş ve 122 formun da eksik doldurularak verildiği, sonuçta, değerlendirmeye uygun form sayısının 555 olduğu anlaşılmıştır.

2. Veri Analizinde Kullanılan İstatistikî İşlemler

Araştırmada kullanılan DHÖ ile ÖKÖ, yapılarına uygun bir şekilde sayısal değerlere dönüştürülmüştür.

Her bir denek için DHÖ'nin sayısal değerlere çevirme işleminde, öncelikle dört boyutun puanları ayrı ayrı hesaplanmış, sonra da toplam puan belirlenmiştir.

İstatistik işlemler, tek-yönlü varyans analizi (F testi), çok-yönlü varyans analizi (basit faktöriyel varyans analizi), Pearson product-moment korelasyon katsayısı formülü, t-testi ve çoklu karşılaştırma testlerinden Tukey-HSD testi kullanılarak yapılmıştır. Bu teknikler seçilirken, araştırmanın hipotez ve sorularıyla birlikte ilgili literatür de gözönünde bulundurulmuştur.*

İki aşamalı çalışmamızın *ilk aşamasında*, ölüm kaygısı değişkeni bağımlı değişken olarak kabul edildiğinden, bu değişkenle bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarına bakılmıştır. Sonuçta, ölüm kaygısı değişkeninin, sadece cinsiyet ve dindarlık değişkenleriyle anlamlı ilişkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Ölüm kaygısının, cinsiyet değişkeniyle olan ilişkisi üzerine yapılan çalışmada t-testi; dindarlık değişkeniyle olan ilişkisi üzerine yapılan işlemde de çok-yönlü varyans analizi (ANOVA)

* Çalışmalarında kullandıkları tekniklere göre sınıflandırılmış araştırmalar, şöyle örneklendirilebilir:

Korelasyon ve çok yönlü varyans analizi tekniklerinin birlikte kullanıldığı çalışmalar: Osarchuk ve Tatz, 1973; Florian ve Kravetz, 1983; Keller ve ark. 1984; Lattanner ve Hayslip, 1984-85; Neimeyer, 1985; Kraft ve ark. 1987; Burling, 1993.

Korelasyon ve tek-yönlü varyans analizi tekniklerinin birlikte kullanıldığı çalışmalar: Handal, 1969; Feifel ve Nagy, 1981; Vargo ve Black, 1984a; Thorson ve Powell, 1988; Ungar ve ark. 1990.

Tek-yönlü varyans analizi ve t-testi tekniklerinin birlikte kullanıldığı çalışmalar: Templer ve Ruff, 1971a; Dickstein, 1972; Iammarino, 1975; Schell ve Zinger, 1984; Thorson ve Powell, 1990.

Korelasyon ve t-testi tekniklerinin birlikte kullanıldığı çalışmalar: Templer, Ruff ve Franks, 1971; Templer, 1972; Chiappetta ve ark. 1976; Kunzendorf, 1985-86; Thorson ve ark. 1987.

Sadece çok-yönlü varyans analizinin kullanıldığı çalışmalar: Williams ve Cole, 1968; Stevens ve ark., 1980; Young ve Daniels, 1980; Behnke ve ark., 1987; Florian ve ark., 1993-94.

Sadece tek-yönlü varyans analizinin kullanıldığı çalışmalar: Cerny, 1977; Thorson, 1977; Florian ve Har-Even, 1983-84.

Sadece korelasyon tekniğinin kullanıldığı çalışmalar: Kalish, 1963; Livingston ve Zimet, 1965; Martin ve Wrightsman, 1965; Berman ve Hays, 1973; Templer ve ark., 1974; Leming, 1975; Kurlychek, 1976; Patton ve Freitag, 1977; Hoelter, 1979; Patrick, 1979; Lonetto ve ark., 1980; Amenta ve Weiner, 1981; Edmunds, 1981; Conte ve ark. 1982; Vargo ve Black, 1984a; Lester, 1985; Gilliland ve Templer, 1985-86; Kane ve Hogan, 1985-86; Westman ve Canter, 1985; Thorson ve Powell, 1989, 1993.

kullanılmıştır. ANOVA'yı uygulayabilmek için, denekler aldıkları dindarlık puanlarına göre *yüksek*, *orta* ve *düşük* diye gruplandırılmışlardır. Bu gruplar oluşturulurken, grupların birbirinden daha net bir şekilde ayrılabilmelerini sağlayabilmek için, gruplar arasında beş puanlık geçiş boşlukları bırakılmıştır. Buna göre, 0-25 arası puan alanlar *düşük grubu*, 30-50 arası puan alanlar *orta grubu*, 55-69 arası puan alanlar da *yüksek grubu* oluşturmuşlardır. Bu gruplama sonucunda 58 denek ilgili hesaplamalar yapılırken değerlendirme dışında tutulmuşlardır. Bağımlı değişken olan ölüm kaygısı ile bağımsız değişkenler olan dindarlık grupları ve cinsiyet grupları üzerine uygulanan ANOVA sonucunda ortaya çıkan anlamlı farkların hangi gruplar arasında olduğunu saptamak amacıyla da çoklu karşılaştırma tekniklerinden olan Tukey-HSD testi yapılmıştır.

Araştırmanın *ikinci aşamasında*, dindarlık değişkeni bağımlı değişken olarak kabul edilmiş ve dindarlık değişkeninin ölüm kaygısı, yaş, cinsiyet, medeni durum ve öğrenim alanının türü bağımsız değişkenleriyle anlamlı korelasyonlara sahip olduğu tespit edilmiştir. Bundan dolayı adı geçen bağımsız değişkenlerden cinsiyet değişkeniyle olan işlemde t-testi; yaş, medeni durum ve öğrenim alanının türü değişkenleriyle olan işlemlerde, tek-yönlü varyans analizi ve Tukey-HSD testi; dindarlığın ölüm kaygısıyla olan ilişkisini incelemeye de çok-yönlü varyans analizi kullanılmıştır. ANOVA'yı uygulayabilmek için, denekler aldıkları ölüm kaygısı puanlarına göre *düşük*, *orta* ve *yüksek* diye gruplandırılmışlardır. Bundan dolayı, 0-3 arası puan alanlar *düşük*, 5-7* arası puan alanlar *orta*, 9-15 arası puan alanlar ise *yüksek* grubu oluşturmuşlardır. Gruplar arasında 2 puanlık bir geçiş boşluğu konmuştur. Bunun sonucu olarak da ilgili işlemler yapılırken 107 kişi değerlendirme dışı kalmıştır. ANOVA sonuçlarına göre anlamlı farkın nerede olduğunu tespit edebilmek için de yine Tukey-HSD testi kullanılmıştır.

Son olarak, üniversite eğitiminin, öğrencilerin ölüm kaygısı ve dindarlık düzeylerine etkisinin olup olmadığını tespit edebilmek için, 1. sınıf öğrencileriyle ve 4. sınıf öğrencilerinden gruplar oluşturulmuştur. Bu işlemi yaparken de, öğrencilerin demografik özellikleri açısından aynı olmasına dikkat edilerek seçilmişlerdir. Örneğin,

* Templer ve Ruff'un (1971_b) ÖKÖ'nden alınan puanlardan 4.5-7 arası olanları *normal grubu* oluşturduklarını rapor etmişlerdir. Ölüm kaygısı grupları belirlenirken, bu veri gözönünde bulundurulmuştur.

Eğitim Fakóltesi'nin 1.sınıfindan "erkek, bekar, sosyo-ekonomik düzeyi orta" olan bir öğrenci seçildiğinde, dördüncü sınıfından da "erkek, bekar, sosyo-ekonomik düzeyi orta" özelliklerine sahip bir öğrenci seçilmiştir. Böylece yapılan istatistik işlemlerde bu üç demografik değişkenin etkisi ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu gruplama çalışması sonucunda 101 öğrenci ilgili işlemlerde değerlendirme dışı bırakılmıştır. Gruplar arası farkın anlamlığı t-testi ile test edilmiştir.

Tüm analizler, kendi bilgisayarımnda, SPSS for WINDOWS 5.0 istatistik paket programı kullanılarak yapılmıştır. □

II. BÖLÜM

BULGULAR

Bu bölümde, araştırmanın amaçları doğrultusunda toplanan bulgular ve analizler sunulacaktır.

Araştırmanın modeli ve işlem başlıkları altında değinildiği gibi, araştırma iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada, bağımlı değişken *ölüm kaygısı* iken, ikinci yaklaşımda *dindarlık* değişkenidir. Bulgu ve analizler de bu aşamalar çerçevesinde verilecek ve değerlendirilecektir.

A. BİRİNCİ AŞAMA

1. ÖLÜM KAYGISI İLE İLGİLİ BULGULAR

1.1. Ölüm Kaygısının Bağımsız Değişkenlerle Olan Korelasyonları

Ölüm kaygısının, bağımsız değişkenlerle olan korelasyon katsayılarının hesaplanmasında Pearson moment-product formülü kullanılmış ve sonuçta ölüm kaygısının sadece cinsiyet ve dindarlık değişkenleriyle anlamlı bir korelasyona sahip olduğu ortaya çıkmıştır (bkz. Tablo 12).

Tablo 12. Ölüm Kaygısı, Dindarlık ve Demografik Özellikler Arasındaki Korelasyonlar

Değişkenler	Yaş	Cinsiyet	Medeni durum	Öğrenim alanı	Sosyo-ekon. düzey	Dindarlık	Ölüm kaygısı
Yaş	1.000						
Cinsiyet	.1603*	1.000					
Medeni d.	-.1524*	-.0747	1.000				
Öğrenim a.	-.1673*	.0452	.1003**	1.000			
Sosyo-eko. d.	-.0022	-.1789*	-.0389	.0051	1.000		
Dindarlık	.1650*	.1105*	-.1903*	-.2469*	-.0042	1.000	
Ölüm kaygısı	-.0201	-.1653*	.0008	-.0213	-.0187	.1478*	1.000

* p<.01

** p<.05

Ölüm kaygısının, yaş ($r = -.02$), medeni durum ($r = .00$), öğrenim alanının türü ($r = -.02$) ve sosyo-ekonomik düzey ($r = -.01$) gibi değişkenlerle anlamlı bir korelasyona

sahip olmaması, bununla birlikte cinsiyet değişkeniyle ($r = -.16$) $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyona sahip olması ilgili hipotezlerimizi destekler mahiyettedir.

Ölüm kaygısıyla dindarlık arasında ($r = .14$) $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon olduğu saptanmıştır. Bu bulgu, ilgili hipotezimizi desteklememektedir. Hipotezimize göre, negatif korelasyon beklenirken, elde edilen bu bulguda görüleceği gibi pozitif bir korelasyonun varlığı tespit edilmiştir.

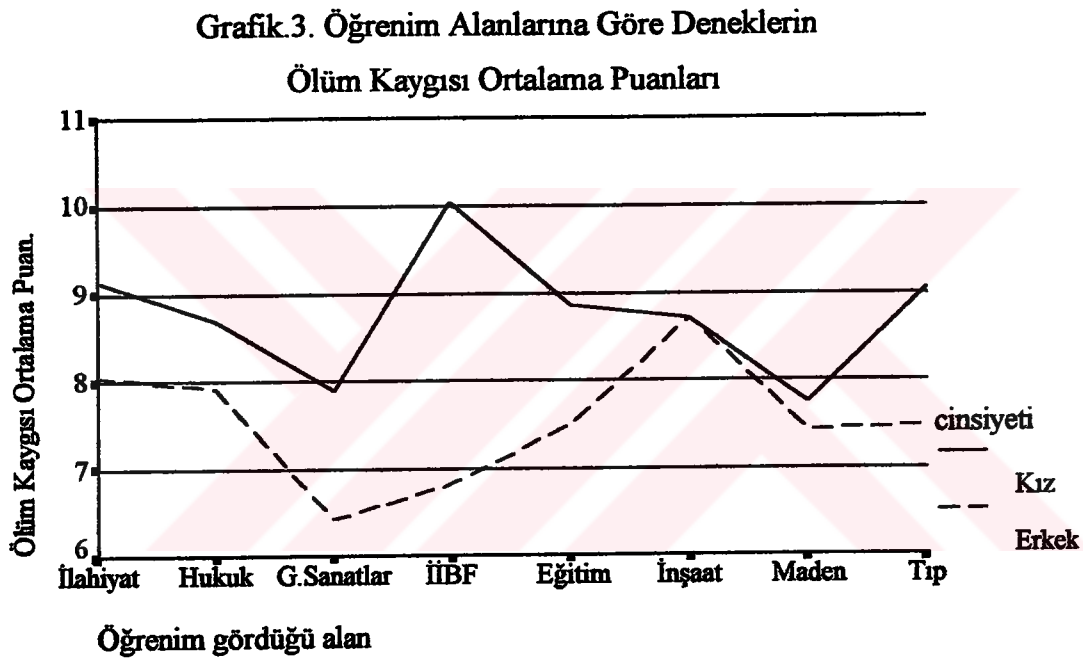
1.1.1. Ölüm Kaygısı ile Cinsiyet Değişkeni Arasındaki İlişkiyle İlgili Bulgular

Tablo 13. Farklı Öğrenim Alanlarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Sahip Oldukları Ölüm Kaygısı Ortalama Puanlarının Cinsiyet Değişkeni Açısından Dağılımları ile T Testi Sonuçları

Öğrenim Alanları			Ölüm Kaygısı		
	Cinsiyet	Sayı	Ort. Puan	Stan. sapma	t değeri
İlahiyat Fak.	Kız	29	9.13	3.31	1.70
	Erkek	81	8.04	2.82	
	Toplam	110	8.33	2.98	
Hukuk Fak.	Kız	24	8.70	2.61	1.03
	Erkek	38	7.92	3.13	
	Toplam	62	8.22	2.94	
Güzel Sanatlar Fak.	Kız	42	7.90	3.27	1.57
	Erkek	19	6.42	3.71	
	Toplam	61	7.44	3.45	
İ.İ.B.F.	Kız	27	10.03	3.20	4.49*
	Erkek	61	6.81	3.05	
	Toplam	88	7.80	3.42	
Eğitim Fak.	Kız	31	8.87	2.98	1.69
	Erkek	30	7.50	3.35	
	Toplam	61	8.19	3.21	
İnşaat Müh.	Kız	7	8.71	3.90	-.01
	Erkek	52	8.73	3.43	
	Toplam	59	8.72	3.45	
Maden Müh.	Kız	16	7.75	3.23	.37
	Erkek	48	7.43	2.80	
	Toplam	64	7.51	2.89	
Tıp Fak.	Kız	19	9.05	2.75	1.85
	Erkek	31	7.48	2.98	
	Toplam	50	8.08	2.97	
Genel Toplam	Kız	195	8.76	3.14	3.94*
	Erkek	360	7.66	3.13	
	Toplam	555	8.05	3.18	

* $p < .001$

Tablo 13 ve Grafik 3 de görüldüğü gibi, farklı öğrenim alanlarında öğrenim gören öğrencilerin, ölüm kaygısı ortalama puanlarının cinsiyete göre dağılımları verilmiştir. Ayrıca, yine Tablo 13’de herbir öğrenim alanı için cinsiyet grupları arasındaki farklılığın anlamlığını test etmek için uygulanan t-testi sonuçları verilmiştir. Bu bulgulara göre, İ.İ.B.F.’nde öğrenim gören kız öğrenciler ($\bar{x}=10.03$, ss.=3.20), İnşaat Müh.’nde öğrenim gören erkek öğrenciler ($\bar{x}=8.73$, ss.=3.43) diğer gruplara göre en yüksek ölüm kaygısı ortalama puanlarına sahiptirler. Yine İnşaat Müh.’nde okuyan öğrencilerin (kız-erkek) ölüm kaygısı ortalama puanları ($\bar{x}=8.72$, ss.=3.45) diğer öğrenim alanlarındaki öğrencilerin ortalama puanlarından daha yüksek olduğu saptanmıştır.

T-testi sonuçlarına göre, ölüm kaygısı ortalama puanları açısından kızlarla erkekler arasındaki farkın anlam kazandığı tek fakülte İ.İ.B.F.’dir ($t= 4.49$, $p<.001$). Örneklemün tümü ele alındığında kızların ölüm kaygısı ortalama puanlarının ($\bar{x}= 8.76$, ss.=3.14), erkeklerin ortalama puanlarından ($\bar{x}=7.66$, ss.=3.13) daha yüksek olduğu ve bütün öğrencilerin ölüm kaygısı ortalama puanlarının $\bar{x}= 8.05$ (ss.= 3.18) olduğu gözlenmiştir. Tüm öğrencilerin değerlendirmeye alındığı t-testi analiz sonucuna göre, kızlarla erkekler arasındaki farkın ($t= 3.94$) $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, Tablo 12’de verilen ölüm kaygısı-cinsiyet grupları korelasyonunun niteliğiyle (negatif korelasyon, 1= kız, 2= erkek) birleştirildiğinde, kızların erkeklerden

daha yüksek ölüm kaygısı puanlarına sahip olduğunu ve kızların erkeklerle aralarında bu yöndeki farklılaşmanın da anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır.

1.1.2. Ölüm Kaygısının Dindarlıkla Olan İlişkisiyle İlgili Bulgular

Tablo 12’de de görüldüğü gibi ölüm kaygısıyla dindarlık değişkeni arasında ($r=.14$) $p<.01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon bulunmuştur. Korelasyon tekniğinin, değişkenler arasındaki doğrusal ilişkinin gücünü göstermenin dışında, araştırmacıya fazla yorum imkanı vermemesinden dolayı, bu ilişkinin niteliğini daha iyi tahlil etmek için, çok yönlü varyans analiz (ANOVA) tekniği kullanılmıştır.

Kullanılan deney deseni, 3 (Dindarlık grupları: Düşük, orta, yüksek) X 2 (Cinsiyet: Kız, erkek)’dir. Bu desene göre, *düşük*, *orta* ve *yüksek* diye adlandırılan dindarlık gruplarını oluşturan kız ve erkek deneklerin ölüm kaygısı ortalama puanları açısından nasıl farklılaştığını gösteren Tablo 14, deneklerin ölüm kaygısı ortalama puanlarını ve standart sapmalarını içermektedir.

Tablo 14. Farklı Dindarlık Gruplarındaki Kız ve Erkek Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Ortalama Puanları

		DİNDARLIK GRUPLARI							
		Düşük		Orta		Yüksek		Toplam	
		Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek
Sayı		47	61	63	112	64	150	174	323
Ortalama Puan		7.91	6.41	8.83	8.04	9.19	8.02	8.71	7.72
Standart sapma		3.10	3.53	2.96	3.24	3.29	2.79	3.15	3.15
Toplam	Sayı	108		175		214		497	
	Ort.	7.06		8.32		8.37		8.07	
	ss.	3.42		3.16		2.99		3.19	

Farklı dindarlık gruplarını oluşturan deneklerin ölüm kaygısı ortalama puanlarına uygulanan varyans analizi sonuçları Tablo 15’ de sunulmuştur.

Tablo 15. Cinsiyet ve Dindarlık Grupları Yönünden Ölüm Kaygısı Ortalama Puanlarına uygulanan ANOVA Sonuçları

Değişim Kaynağı	Kareler Toplamı	Serbestlik Der.	Kareler Ort.	F değeri	P
<i>Temel Etkiler</i>	277.206	3	92.402	9.547	.001
Cinsiyet (C)	137.994	1	137.994	14.258	.001
Dindarlık Gr. (D)	166.086	2	83.043	8.580	.001
C X D	8.428	2	4.214	.435	.647
Hata	4752.040	491	9.678		
TOPLAM	5037.674	496	10.157		

Tablo 15’de görüldüğü gibi, cinsiyet ($F_{1,491} = 14.25$) ve dindarlık grupları ($F_{2,491} = 8.58$) temel etkileri $p < .001$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Fakat, cinsiyetle dindarlık gruplarının bu desen içinde karşılıklı bir etkileşiminden söz edilememektedir ($F_{2,491} = 4.21$; $p > .05$). Cinsiyet temel etkisinin anlamlı oluşu, tüm dindarlık gruplarındaki kızöğrencilerin ölüm kaygısı ortalama puanlarının (sırasıyla: 7.91, 8.83, 9.19), erkek öğrencilerin ortalama puanlarından (sırasıyla: 6.41, 8.04, 8.02) daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

Dindarlık grupları temel etkisinin anlamlı oluşu, dindarlık gruplarının ölüm kaygısı ortalama puanları (sırasıyla: 7.06, 8.32, 8.37) açısından farklı oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu anlamlı farklılaşmanın nerede olduğunu araştırmak amacıyla uygulanan Tukey-HSD testi sonuçları Tablo 16’da sunulmuştur.

Tablo 16. Dindarlık Düzeylerine Göre Oluşturulan Grupların Ölüm Kaygısı Ortalama Puanlarına İlişkin Tukey-HSD Testi Sonuçları

<i>Dindarlık düzeyine göre sınıflandırılan gruplar</i>	<i>Ölüm kaygısı ortalama puanları</i>	<i>Dindarlık Grupları</i>		
		Düşük	Orta	Yüksek
DÜŞÜK	7.0648			
ORTA	8.3200	*		
YÜKSEK	8.3692	*		

* $p < .05$

Tukey-HSD testi sonuçları dindarlık düzeyi düşük olan grubun ($\bar{x} = 7.06$), orta ($\bar{x} = 8.32$) ve yüksek ($\bar{x} = 8.36$) olan gruplarla aralarındaki farkların $p < .05$ düzeyinde anlamlı olduğunu göstermiştir.

Tablo 17. Ölüm Kaygısı Düzeylerinin Dindarlığın Boyutlarıyla Korelasyonları ve Tek-Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

	İNANÇ		DUYGU		DAVRANIŞ		BİLGİ	
	r	F	r	F	r	F	r	F
Ölüm Kaygısı Düzeyleri	.04	11.2*	.11***	11.6*	.02	6.18**	-.02	2.66****

* p<.001 ** p<.002 *** p<.006 **** p<.07

Tablo 18. Dindarlığın Boyutları Açısından Ölüm Kaygısı Düzeylerine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçları

Ölüm Kaygısı Düzeyleri	Ölüm Kaygısı Düzeyleri					
	İnanç Boyutu Ort. Puanı	Duygu Boyutu Ort. Puanı	Davranış Boyutu Ort. Puanı	DÜŞÜK	ORTA	YÜKSEK
DÜŞÜK	5.5	10.0	11.2			
ORTA	7.1	12.8	16.0	İnanç* Duygu* Davranış*		
YÜKSEK	7.2	14.1	17.3	İnanç* Duygu* Davranış*	Duygu*	

* p<.05

Ölüm kaygısı düzeylerinin dindarlığın boyutlarında sadece duygu boyutuyla anlamlı bir korelasyona ($r=.11$, $p<.006$) sahip olduğu ve bu korelasyonun yönünün de pozitif olduğu saptanmıştır. Bu bulgunun yanısıra, Tukey-HSD testi sonucunda ölüm kaygısı gruplarının inanç, duygu ve davranış boyutlarında $p<.05$ düzeyinde anlamlı olarak farklılaştıkları gözlenmektedir. Her üç boyutta da ölüm kaygısı düşük düzeyde olanların, hem ölüm kaygısı düzeyi orta , hem de yüksek seviyede olanlarla aralarındaki farkların $p<.05$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, duygu boyutunda ölüm kaygısı düzeyi orta olanların da yüksek olan grupla aralarındaki fark anlamlıdır ($p<.05$).

Bilgi boyutunda ise, varyans analizi sonucunda F değeri $p<.07$ düzeyinde anlamlı olması ve dolayısıyla $p<.05$ düzeyine ulaşamaması nedeniyle Tukey-HSD testi uygulanmamıştır.

Sonuç olarak, tüm bu bulgular dindarlık düzeyinin ölüm kaygısı düzeyine etkisi olduğuyla ilgili hipotezimizi desteklemiştir.

1.2. Ölüm Kaygısı Değişkeni Açısından Örneklemi Oluşturan Birinci Sınıf ve Dördüncü Sınıf Öğrencileriyle İlgili Bulgular

Bu bölümde, iki sorunun cevabı araştırılacaktır. Bu sorulardan ilki, genel olarak tüm 1. ve 4. sınıf öğrencileri arasında ölüm kaygısı puanları açısından farklılıklar var mıdır? Bu farklılıklar anlamlı mıdır? İkinci soru ise, üniversite eğitiminin ölüm kaygısı düzeyine etkisi var mıdır?

1.2.1. Birinci sınıf öğrencileriyle dördüncü sınıf öğrencilerinin ölüm kaygısı ortalama puanları açısından karşılaştırılması

Tablo 19. Farklı Öğrenim Alanlarının Birinci ve Dördüncü Sınıflarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Ortalama Puanları, Standart Sapmaları ve T Testi Sonucu

Öğrenim Alanları			Ölüm Kaygısı		
	Sınıfı	Sayı	Ortalama Puan	Standart sapma	
İlahiyat Fak.	1.	58	9.33	2.70	
	4.	52	7.23	2.93	
	Toplam	110	8.33	2.98	
Hukuk Fak.	1.	30	8.00	2.95	
	4.	32	8.44	2.97	
	Toplam	62	8.22	2.94	
Güzel Sanatlar Fak.	1.	41	7.68	3.59	
	4.	20	6.95	3.19	
	Toplam	61	7.44	3.45	
İ.İ.B.F.	1.	33	7.36	3.97	
	4.	55	8.07	3.06	
	Toplam	88	7.80	3.42	
Eğitim Fak.	1.	31	7.97	3.22	
	4.	30	8.43	3.26	
	Toplam	61	8.19	3.21	
İnşaat Müh.	1.	26	9.42	3.70	
	4.	33	8.18	3.21	
	Toplam	59	8.72	3.45	
Maden Müh.	1.	25	7.68	3.41	
	4.	39	7.41	2.55	
	Toplam	64	7.51	2.89	
Tıp Fak.	1.	22	7.64	3.50	
	4.	28	8.43	2.50	
	Toplam	50	8.08	2.97	
TOPLAM	1.	266	8.23	3.38	t değeri 1.33*
	4.	289	7.87	2.97	
	Genel T.	555	8.05	3.18	

* p>.05

Tablo 19’da görüldüğü gibi, birinci sınıf öğrencilerinin ($s= 266$) ölüm kaygısı ortalama puanlarının ($\bar{x}=8.23$, $ss.3.38$), dördüncü sınıf öğrencilerinin ($s= 289$) ortalama puanlarından ($\bar{x}= 7.87$, $ss. 2.97$) yüksek olmasına karşın, bu fark anlamlı bulunmamıştır ($t= 1.33$, $p>.05$).

İlahiyat Fak., Güzel Sanatlar Fak., İnşaat Müh. ve Maden Mühendisliği'nin birinci sınıf öğrencileri, dördüncü sınıf öğrencilerine kıyasla daha yüksek ölüm kaygısı ortalama puanlarına sahiptirler.

Buna karşın, Hukuk, Eğitim, Tıp ve İktisadi ve İdari Bilimler fakültelerinin dördüncü sınıf öğrencilerinin, birinci sınıf öğrencilerinden daha yüksek ölüm kaygısı ortalama puanlarına sahip oldukları gözlenmiştir.

1.2.2. Öğrencilerin ölüm kaygısı ortalama puanlarına üniversite eğitiminin etkisi

Öğrencilerin ölüm kaygısı ortalama puanlarına, üniversite eğitiminin etkisinin olup olmadığını belirlemek için istatistik hesaplamalar yapmadan önce yapılan işlemler hakkında daha önce "Araştırmanın Sınırları" başlığı altında, ikinci maddede bilgi verilmiştir.

Tablo 20. Farklı Öğrenim Alanlarının Birinci ve Dördüncü Sınıflarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Ortalama Puanları, Standart Sapmaları ve T Testi Sonuçları (Üniversite eğitiminin etkisinin olup olmadığının araştırılması)

Öğrenim Alanları			Ölüm Kaygısı		
	Sınıf	Sayı	Ort. Puan	Stan. sapma	t değeri
İlahiyat Fak.	1.	43	9.11	2.83	2.91*
	4.	43	7.25	3.94	
Hukuk Fak.	1.	22	8.13	2.91	-.54
	4.	22	8.63	3.24	
Güzel Sanatlar Fak.	1.	16	7.43	3.72	.59
	4.	16	6.75	2.76	
İ.İ.B.F.	1.	31	7.09	3.89	-1.13
	4.	31	8.09	3.01	
Eğitim Fak.	1.	24	8.29	3.48	-.48
	4.	24	8.75	3.15	
İnşaat Müh.	1.	23	9.34	3.32	.79
	4.	23	8.65	2.39	
Maden Müh.	1.	24	7.62	3.47	-.72
	4.	24	8.25	2.47	
Tıp Fak.	1.	19	8.00	3.21	-.34
	4.	19	8.31	2.54	
TOPLAM	1.	202	8.21	3.37	1.33
	4	202	8.04	2.93	
	Genel T.	404	8.13	3.15	

* $p<.005$

Tablo 20’de sunulan istatistik hesaplamaların sonuçlarına göre, fakülteler arasında sadece İlahiyat Fakültesi'nin birinci sınıflarıyla ($\bar{x}= 9.11$, ss.2.83) dördüncü sınıfları ($\bar{x}=7.25$, ss.3.94) arasındaki farkın ($t= 2.91$, $p<.005$) anlamlılık düzeyine ulaştığı gözlenmiştir.

Genel olarak fakültelerin birinci sınıflarındaki toplam öğrencilerle ($s= 202$, $\bar{x}= 8.21$, ss. 3.37), dördüncü sınıflarındaki toplam öğrenciler ($s= 202$, $\bar{x}= 8.04$, ss.2.93) arasındaki fark ($t=1.33$, $p>.05$) anlamlı bulunmamıştır. Dolayısıyla, öğrencilerin ölüm kaygısı puanlarına üniversite eğitiminin etkisinin olmadığı söylenebilir.

B. İKİNCİ AŞAMA

1. DİNDARLIĞLA İLGİLİ BULGULAR

1.1. Dindarlığın Bağımsız Değişkenlerle Olan Korelasyonları

Dindarlık bağımlı değişkeninin, bağımsız değişkenlerle olan korelasyon katsayıları incelendiğinde, dindarlığın sosyo-ekonomik düzey değişkeni dışındaki bağımsız değişkenlerle olan korelasyon katsayıları anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmektedir.

Tablo 21. Dindarlığın Ölüm Kaygısı ve Demografik Özelliklerle Olan Korelasyonları

Değişkenler	Yaş	Cinsiyet	Medeni Durum	Öğrenim alanı	Sosyo-ekon. düzey	Ölüm kaygısı	Dindarlık
Yaş	1.000						
Cinsiyet	.1603*	1.000					
Medeni durum	-.1524*	-.0747	1.000				
Öğrenim alanı	-.1673*	.0452	.1003**	1.000			
Sosyo-eko. d.	-.0022	-.1789*	-.0389	.0051	1.000		
Ölüm kaygısı	-.0201	-.1653*	.0008	-.0213	-.0187	1.000	
Dindarlık	.1650*	.1105*	-.1903*	-.2469*	-.0042	.1478*	1.000

* $p<.01$

** $p<.05$

Dindarlığın, bağımsız değişkenlerle olan korelasyon katsayıları sırayla, yaş, $r=.16$; cinsiyet, $r=.11$; medeni durum, $r= -.19$; öğrenim alanının türü, $r= -.24$; ölüm kaygısı,

$r=.14$ olup tümü de $p<.01$ düzeyinde anlamlı bulunmuşlardır. Dindarlığın, sosyo-ekonomik düzeyle olan korelasyon katsayısı ise $r=-.00$ olup, anlamlı bulunmamıştır. Bu bulgular, cinsiyet, yaş, medeni durum ve ölüm kaygısı ile ilgili hipotezleri desteklerken, sosyo-ekonomik düzey değişkeniyle ilgili hipotezi desteklememiştir. Bununla birlikte, bu anlamlı ilişkilerin yönü incelendiğinde, cinsiyet ve ölüm kaygısı değişkenleriyle olan korelasyonlarının yönü hipotezimizde negatif iken, elde edilen bulgulara pozitiftir.

1.1.1. Dindarlıkla Cinsiyet Değişkeni Arasındaki İlişkiyle İlgili Bulgular

Tablo 22. Farklı Öğrenim Alanlarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Sahip Oldukları Dindarlık Ortalama Puanlarının Cinsiyet Değişkeni Açısından Dağılımları ile T Testi Sonuçları

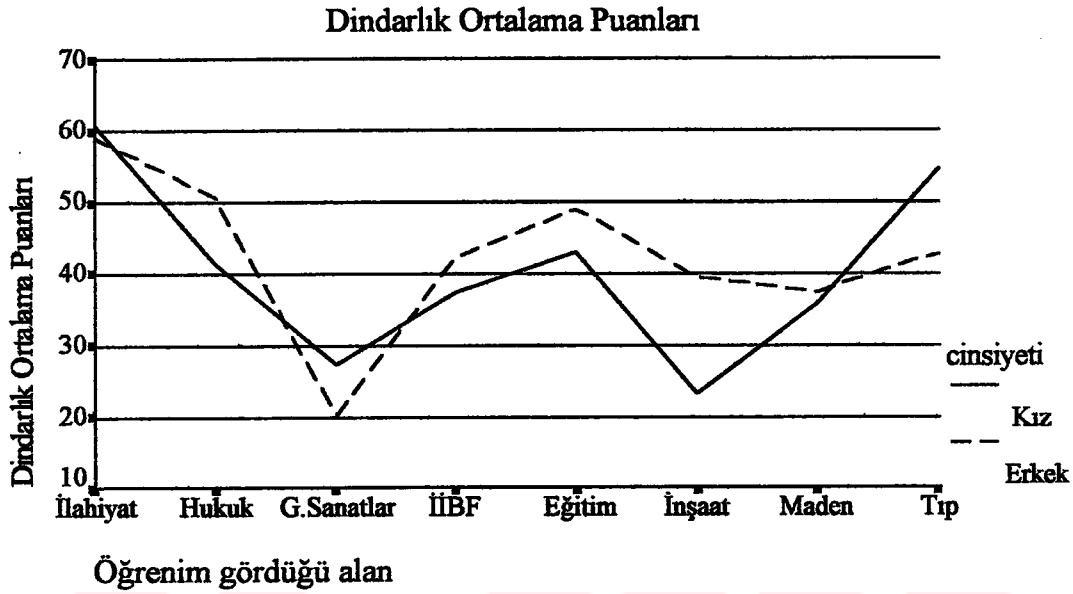
Öğrenim Alanları	Dindarlık				
	Cinsiyet	Sayı	Ort. Puan	Stan. sapma	t değeri
İlahiyat Fak.	Kız	29	60.89	3.64	1.59
	Erkek	81	59.11	5.64	
	Toplam	110	59.58	5.23	
Hukuk Fak.	Kız	24	41.45	18.08	-2.19***
	Erkek	38	50.73	14.97	
	Toplam	62	47.14	16.73	
Güzel Sanatlar Fak.	Kız	42	27.45	14.88	1.65
	Erkek	19	20.26	17.59	
	Toplam	61	25.21	15.98	
İ.İ.B.F.	Kız	27	37.44	15.48	-1.25
	Erkek	61	42.21	16.84	
	Toplam	88	40.75	16.49	
Eğitim Fak.	Kız	31	43.06	16.82	-1.43
	Erkek	30	49.00	15.64	
	Toplam	61	45.98	16.39	
İnşaat Müh.	Kız	7	23.28	14.89	-2.18***
	Erkek	52	39.57	18.91	
	Toplam	59	37.64	19.12	
Maden Müh.	Kız	16	35.87	12.53	-.31
	Erkek	48	37.41	18.43	
	Toplam	64	37.03	17.07	
Tıp Fak.	Kız	19	54.68	6.50	3.73*
	Erkek	31	42.87	12.80	
	Toplam	50	47.36	12.22	
Genel Toplam	Kız	195	41.21	17.87	-2.61**
	Erkek	360	45.35	17.82	
	Toplam	555	43.90	17.93	

* $p<.001$

** $p<.01$

*** $p<.03$

Grafik.4. Öğrenim Gördükleri Alanlara Göre Deneklerin

Tablo 22 ve Grafik 4 farklı öğrenim alanlarındaki öğrencilerin dindarlık ortalama puanlarının cinsiyete göre dağılımı verilmiştir. Ayrıca Tablo 22’de herbir öğrenim alanı için cinsiyet grupları arasındaki farklılığın anlamlılığını test etmek için uygulanan t-testi sonuçları verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, hem kız öğrenciler hem de erkek öğrenciler arasında en dindar gruplar İlahiyat Fakültesi’nde (kızlar için, $\bar{x}=60.89$, ss.3.64; erkekler için, $\bar{x}=59.11$, ss.5.64), en az dindar gruplar ise Güzel Sanatlar Fakültesi’nde (kızlar için, $\bar{x}=27.45$, ss.14.88; erkekler için, $\bar{x}=20.26$, ss.17.59) öğrenim gören öğrenciler olduğu ortaya çıkmıştır. Cinsiyet gruplarının farklılaşmasının anlamlı olduğu fakülteler, Hukuk Fak. ($t= -2.19$; $p<.03$), İnşaat Mühendisliği ($t= -2.18$; $p<.03$) ve Tıp Fakültesi ($t= 3.73$; $p<.001$) dir. Genel toplamda ise, kız öğrencilerle ($\bar{x}= 41.21$, ss.17.87) erkek öğrenciler ($\bar{x}= 45.35$, ss. 17.82) arasındaki farkların ($t= -2.61$) $p<.01$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır. Daha yukarıda da bahsedildiği gibi, bu bulgular cinsiyet ile dindarlık arasındaki ilişkiyle ilgili hipotezin ikincisiyle ters düşmektedir. Hipotezimizde, kızların erkeklerden daha dindar olduğu ifade edilirken, elde edilen bulguya göre ise, erkeklerin kızlardan anlamlı bir şekilde daha fazla dindar oldukları ortaya çıkmış, dolayısıyla hipotezimizi desteklememiştir.

Ayrıca cinsiyet gruplarının dindarlığın hangi boyutlarında farklılaştığını saptamak için de yapılan korelasyon ve t-testi sonuçları Tablo 23 ve Tablo 24’de sunulmuştur. Görüleceği gibi, cinsiyet değişkeninin davranış ve bilgi boyutlarıyla anlamlı bir korelasyonun varlığı sözkonusudur. Yapılan t-testi sonuçlarında da bu boyutlarda erkeklerin aldıkları ortalama puanların kız öğrencilerinkinden anlamlı bir şekilde daha yüksek olduğu gözlenmiştir (sırasıyla, $t = -2.61$, $p < .009$; $t = -5.85$, $p < .001$).

Tablo 23. Cinsiyet Değişkeniyle Dindarlığın Boyutları Arasındaki Korelasyonlar

	İNANÇ	DUYGU	DAVRANIŞ	BİLGİ
CİNSİYET	.02	.03	.11**	.24*

* $p < .001$

** $p < .009$

Tablo 24. Dindarlığın Boyutları Açısından Cinsiyet Gruplarına Uygulanan T-Testi Sonuçları

	İNANÇ			DUYGU			DAVRANIŞ			BİLGİ		
	$\bar{x}$	ss	t	$\bar{x}$	ss	t	$\bar{x}$	ss	t	$\bar{x}$	ss	t
KIZ	7.0	2.0	-.51	12.9	5.1	-.88	15.0	10.6	-2.61**	6.1	2.6	-5.82*
ERKEK	7.1	2.1		13.4	5.5		17.4	10.2		7.3	2.3	

* $p < .001$

** $p < .009$

1.1.2. Dindarlığın, Yaş Grupları, Medeni durum, Sosyo-Ekonomik Düzey ve

Öğrenim Alanları Değişkenleri Arasındaki İlişkiyle İlgili Bulgular

Bu kısımda, dindarlığın yaş grupları, medeni durum, sosyo-ekonomik düzey ve öğrenim alanları değişkenleriyle olan anlamlı korelasyonların (bkz. Tablo 21) tahlilinde bir adım daha ileri gidilecektir. Bunu yaparken tek-yönlü varyans analizi ve Tukey-HSD testi uygulanmıştır.

Tablo 25. Yaş Grupları, Medeni Durum ve Öğrenim Alanları Açısından Deneklerin Dindarlık Ortalama Puanları Arasındaki Farklılığın Anlamlılık Düzeyine Dair Varyans Analizi

Değişken Adı	Kaynağı	Serbestlik Der.	Kareler Top.	Kareler Ort.	F Değeri	p
YAŞ GRUPLARI	Gruplar Arası	3	5459.7026	1819.9009	5.8057	.0007
	Gruplar İçi	551	172719.8470	313.4661		
	Toplam	554	178179.5495			
MEDENİ DURUM	Gruplar Arası	4	6652.6687	1663.1672	5.3329	.0003
	Gruplar İçi	550	171526.8808	311.8671		
	Toplam	554	178179.5495			
ÖĞRENİM ALANLARI	Gruplar Arası	7	56070.3963	8010.0566	35.8818	.0001
	Gruplar İçi	547	122109.1532	223.2343		
	Toplam	554	178179.5495			

Yaş, medeni durum ve öğrenim alanları gruplarının dindarlık ortalama puanları açısından farklılıkların anlamlı olup olmadığını incelemek için uygulanan varyans analizi sonucu Tablo 25’de verilmiştir. Bu bulgulara göre, dindarlıkla yaş grupları arasındaki farkın ($F_{3,551}=5.80$) $p<.0007$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Bu anlamlılık, yaş gruplarının kendi aralarındaki dindarlık ortalama puanlarının farklı olmasından kaynaklanmıştır. Zira, en yüksek dindarlık ortalama puanı $\bar{x}=54.10$, en düşük ortalama puan ise $\bar{x}=37.50$ ’ dir. İşte bu anlamlı farkın hangi yaş grupları arasında olduğunu tespit etmek için de Tukey-HSD testi uygulanmıştır. Tukey-HSD testi sonucu Tablo 26’da sunulmuştur.

Tablo 26. Dindarlık Ortalama Puanları Açısından Deneklerin Yaş Gruplarına Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonucu

		Yaş Grupları			
Yaş Grupları	Ort. Puanlar	34-42	16-22	23-28	29-33
34-42 ($s=7$)	37.50				
16-22 ($s=415$)	42.20				
23-28 ($s=129$)	49.00		*		
29-33 ($s=4$)	54.14				

* $p<.05$

Tukey-HSD testi sonuçları, 16-22 yaş grubunu oluşturan öğrencilerin dindarlık puanlarıyla ($\bar{x}= 42.20$) 23-28 yaş grubunu oluşturan öğrencilerin dindarlık ortalama puanları ($\bar{x}= 49.00$) arasındaki farkın $p<.05$ düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymuştur.

Dindarlıkla medeni durum grupları arasındaki farkın ($F_{4,550} = 5.33$) $p < .0003$ düzeyinde anlamlı olduğu Tablo 25’de görülmektedir.

Tablo 27. Dindarlık Ortalama Puanları Açısından Deneklerin Medeni Durum Değişkenine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonucu

Medeni Durum	Ort. Puan	Medeni Durum				
		Diğer	Eşin. ayrı	Boşanmış	Bekar	Evli
<i>Diğer (s=2)</i>	14.50					
<i>Eşinden ayrı (s=2)</i>	24.00					
<i>Boşanmış (s=2)</i>	31.50					
<i>Bekar (s=529)</i>	43.61					
<i>Evli (s=20)</i>	57.65	*			*	

* $P < .05$

Uygulanan Tukey-HSD testi sonuçları, evli grubu oluşturan öğrencilerin dindarlık ortalama puanlarıyla ($\bar{x}=57.65$), diğer ve bekar gruplarını oluşturan öğrencilerin dindarlık ortalama puanları (sırasıyla $\bar{x}= 14.50$; $\bar{x}= 43.61$) arasındaki farkların $p < .05$ düzeyinde anlamlı bulunduğunu göstermektedir.

Tablo 28. Yaş Grupları, Medeni Durum ve Sosyo-Ekonomik Düzey Değişkenlerinin Dindarlığın Boyutlarıyla Korelasyonları ve Tek-Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişken Adı	İNANÇ		DUYGU		DAVRANIŞ		BİLGİ	
	r	F	r	F	r	F	r	F
Yaş Grupları	.03	.87	.07****	1.7	.16*	7.4*	.12**	5.1**
Medeni Durum	-.15*	3.85**	-.15*	3.42**	-.18*	5.07*	-.14*	4.84*
Sosyo-Ekonomik Düzey	.07	2.62***	.02	1.95****	-.04	1.11	-.08***	3.58**

* $p < .001$

** $p < .008$

*** $p < .04$

**** $p < .09$

Yaş gruplarının dindarlığın boyutlarından davranış ($r = .16$, $p < .001$) ve bilgi ($r = .12$, $p < .008$) boyutuyla korelasyonu vardır. Bu korelasyonların yönü pozitiftir. Yapılan tek-yönlü varyans analizi sonucunda, davranış ve bilgi boyutlarında yaş grupları arasındaki farklılaşmanın anlamlı olduğu saptanmıştır (sırasıyla, $F = 7.4$, $p < .001$; $F = 5.1$, $p < .008$). Bu farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunu tespit etmek için yapılan Tukey-HSD testi sonucunda her iki boyutta da 16-22 yaş grubunun, davranış ve bilgi boyutlarından alınan ortalama puanlarının 23-28 yaş grubununkinden daha düşük olması $p < .05$ düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 29. Dindarlığın Davranış ve Bilgi Boyutları Açısından Yaş Gruplarına Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçları

Yaş Grupları	Dav. Boy. Ort. pua.	Bilgi boy. Ort pua.	Yaş Grupları			
			34-42	16-22	23-28	29-33
34-42 (s=7)	13.00	6.00				
16-22 (s=415)	15.46	6.70				
23-28 (s=129)	20.00	7.63		*		
29-33 (s=4)	22.85	7.85				

* p<.05

Medeni durum değişkeninin dindarlığın tüm boyutlarıyla p<.001 düzeyinde anlamlı korelasyonlara sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu korelasyonların yönü negatif yönündedir. Uygulanan tek-yönlü varyans analizi sonucunda, medeni durum gruplarının dindarlığın tüm boyutlarında farklılaşmasının anlamlı olduğu görülmektedir. Fakat Tukey-HSD testi sonucunda ise, bu farklılaşmanın inanç boyutunda p<.05 düzeyine ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Evli grubun, bilgi boyutunda bekar, diğer ve boşanmış gruplarından; davranış boyutunda, diğer ve bekar gruplarından; duygu boyutunda ise sadece diğer grubundan daha yüksek puanlara sahiptir ve sözkonusu gruplarla aralarındaki farklar p<.05 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 30. Dindarlığın Davranış ve Bilgi Boyutları Açısından Medeni Durum Değişkenine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçları

Medeni Durum	Ortalama puanlar			Medeni Durum				
	Duygu	Dav.	Bilgi	Diğer	Eşin. ayrı	Boşanmış	Bekar	Evli
Diğer (s=2)	5.00	2.50	2.50					
Eşinden ayrı (s=2)	7.00	5.00	8.00					
Boşanmış (s=2)	13.00	11.50	3.00					
Bekar (s=529)	13.21	16.39	6.89					
Evli (s=20)	16.25	25.00	8.45	Duygu* Davranış* Bilgi*		Bilgi*	Davranış* Bilgi*	

* p<.05

Sosyo-ekonomik bakımından farklı grupların, dindarlığın boyutlarından sadece bilgi boyutuyla anlamlı bir korelasyona sahip ve yönünün de negatif olduğu belirlenmiştir. Tek-yönlü varyans analizi sonucunda sosyo-ekonomik bakımından farklı grupların, inanç ve bilgi boyutlarındaki farklılaşmalarının anlamlı olduğu (sırasıyla, F=2.62, p<.04; F=3.58, p<.008) saptanmıştır. Yapılan Tukey-HSD testi sonucunda sosyo-ekonomik düzeyleri alt

düzeyde olan grubunun, bilgi boyutunda hem *orta* hem de *ortanın üstü* düzeyde olan gruplarla; ayrıca inanç boyutunda sosyo-ekonomik düzeyi alt olan grupla, *ortanın üstü* olan grupla aralarındaki farkların $p<.05$ düzeyinde anlamlı olduğu gözlenmiştir.

Tablo 31. Dindarlığın Davranış ve Bilgi Boyutları Açısından Sosyo-Ekonomik Bakımından Farklı Gruplara Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçlar

Ortalama puanlar			Sosyo-Ekonomik Düzey Grupları				
Sosyo-ekonomik düzey grupları	İnanç	Bilgi	Alt	Üst	Orta	Ortanın üstü	Ortanın altı
<i>Alt (s=13)</i>	5.4	6.5					
<i>Üst (s=7)</i>	7.0	6.4					
<i>Orta (s=385)</i>	7.0	6.8					
<i>Ortanın üstü(s=112)</i>	7.3	6.7	İnanç*				
<i>Ortanın altı (s=38)</i>	7.4	8.3	İnanç*		Bilgi*	Bilgi*	

* $p<.05$

Tablo 25’de varyans analizi sonuçları verilen diğer değişken ise, öğrenim alanları değişkenidir. Çeşitli fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin dindarlık ortalama puanları açısından farklılıklar gösterdikleri ve bu farklılıkların anlamlı olduğu varyans analizi sonucunda saptanmıştır ($F_{7,547}= 35.88$; $p<.0001$). Anlamlı farklılıkların hangi fakülte öğrenci grupları arasında olduğunu da anlamak için yapılan Tukey-HSD testi sonuçları Tablo 32’de verilmiştir.

Tablo 32. Dindarlık Ortalama Puanları Açısından Deneklerin Öğrenim Alanları Değişkenine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonucu

		Öğrenim Alanları							
Öğrenim AL	Ort. P.	G.Sa.	Maden	İnşaat	İ.İ.B.F.	Eğitim	Hukuk	Tıp	İlahiyat
<i>G. Sanatlar</i>	25.21								
<i>Maden M.</i>	37.03	*							
<i>İnşaat M.</i>	37.64	*							
<i>İ.İ.B.F.</i>	40.75	*							
<i>Eğitim</i>	45.98	*	*	*					
<i>Hukuk</i>	47.14	*	*	*					
<i>Tıp</i>	47.36	*	*	*					
<i>İlahiyat</i>	59.58	*	*	*	*	*	*	*	

* $p<.05$

Test sonuçları, İlahiyat Fakültesi ($\bar{x}= 59.58$) ve Güzel Sanatlar Fakültesi ($\bar{x}= 25.21$) grupları, kendi dışındaki diğer tüm gruplarla aralarında olan farkların $p<.05$

düzeyinde anlamlı olduğunu göstermiştir. İkinci olarak, Maden Müh. ($\bar{x}= 37.03$) ve İnşaat Müh. ($\bar{x}= 37.64$) grupları da, Eğitim ($\bar{x}= 45.98$), Hukuk ($\bar{x}= 47.14$), Tıp ($\bar{x}= 47.36$) ve İlahiyat ($\bar{x}= 59.58$) fakülteleriyle aralarındaki farkların $p<.05$ düzeyinde anlamlı olduğu bulunmuştur.

1.1.3. Dindarlığın Ölüm Kaygısıyla Olan İlişkisiyle İlgili Bulgular

Tablo 21’de dindarlıkla ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ve Tablo 15’de de dindarlık grupları temel etkisinin ölüm kaygısı değişkeni üzerindeki etkisinin $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiş olduğu sunulmuştur. Burada ise şu sorunun cevabı aranacaktır: "Ölüm kaygısı düzeylerinin dindarlık düzeylerine etkisi var mıdır?"

Bu soruyu cevaplayabilmek için, çok-yönlü varyans analizi tekniği kullanılmıştır. Deney deseni, 3 (ölüm kaygısı grupları: düşük, orta, yüksek) X 2 (cinsiyet: kız, erkek)'dir. Bu desene göre, *düşük*, *orta* ve *yüksek* diye isimlendirilen ölüm kaygısı gruplarını kız ve erkek deneklerin dindarlık ortalama puanları ve standart sapmaları Tablo 33’de verilmiştir.

Tablo 33. Farklı Ölüm Kaygısı Gruplarındaki Kız ve Erkek Öğrencilerin Dindarlık Ortalama Puanları

		ÖLÜM KAYGISI GRUPLARI							
		Düşük		Orta		Yüksek		Toplam	
		Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek
Sayı		14	27	40	115	108	144	162	286
Ortalama Puan		32.86	32.44	40.50	44.40	42.78	47.57	41.36	44.87
Standart sapma		19.90	21.99	18.31	17.21	16.73	16.84	17.52	17.97
Toplam	Sayı	41		155		252		448	
	Ort.	32.58		43.39		45.51		43.60	
	ss.	21.05		17.52		16.92		17.88	

Farklı ölüm kaygısı gruplarının dindarlık ortalama puanlarına uygulanan varyans analizi sonuçları Tablo 34’de sunulmuştur. Görüldüğü gibi, cinsiyet ($F_{1,442}= 5.40$) temel etkisi $p<.02$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

Tablo 34. Cinsiyet ve Ölüm Kaygısı Grupları Yönünden Dindarlık Ortalama Puanlarına uygulanan ANOVA Sonuçları

Değişim Kaynağı	Kareler Toplamı	Serbestlik Der.	Kareler Ort.	F	P
<i>Temel Etkiler</i>	7557.498	3	2519.166	8.245	.001
Cinsiyet (C)	1651.701	1	1651.701	5.406	.021
Ölüm Kay. Gr. (Ö)	6284.005	2	3142.003	10.283	.001
C X Ö	218.227	2	109.114	.357	.700
Hata	135055.953	442	305.556		
TOPLAM	142831.679	447	319.534		

Ölüm kaygısı grupları temel etkisinin ($F_{2,442}= 10.28$) $p<.001$ düzeyinde, cinsiyet temel etkisinin de ($F_{1,442}= 5.40$) $p<.02$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır. Fakat, cinsiyetle ölüm kaygısı gruplarının bu desen içinde karşılıklı bir etkileşiminden söz edilememektedir ($F_{2,442}= .35$; $p>.05$). Cinsiyet temel etkisinin anlamlı oluşu, her üç gruptaki kız öğrencilerin dindarlık ortalama puanlarının (sırasıyla, $\bar{x}=32.86$, $\bar{x}=40.50$, $\bar{x}=42.78$) erkek öğrencilerin ortalama puanlarından (sırasıyla, $\bar{x}=32.44$, $\bar{x}=44.40$, $\bar{x}=47.57$) yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

Ölüm kaygısı grupları temel etkisinin anlamlı oluşu, bu grupların dindarlık ortalama puanları açısından (sırasıyla, $\bar{x}=32.58$, $\bar{x}=43.39$, $\bar{x}=45.51$) farklılaşmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamlı farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunu araştırmak amacıyla Tukey-HSD testi uygulanmıştır.

Tablo 35. Dindarlık Puanları Açısından Ölüm Kaygısı Düzeylerine Göre Oluşturulmuş Gruplarla İlgili Tukey-HSD Testi Sonucu

Ölüm Kaygısı Grupları	Din. Ort. Puanları	Ölüm Kaygısı Grupları		
		Düşük	Orta	Yüksek
DÜŞÜK	32.58			
ORTA	43.39	*		
YÜKSEK	45.51	*		

* $p<.05$

Tablo 35’de sunulan Tukey-HSD testi sonuçları, ölüm kaygısı düzeyi düşük olan grubun ($\bar{x}= 32.58$), orta ($\bar{x}= 43,39$) ve yüksek ($\bar{x}=45,51$) olan gruplarla olan farkların $p<.05$ düzeyinde anlamlı olduğunu göstermiştir.

Sonuç olarak, bu bulgular ölüm kaygısı düzeyinin dindarlık düzeyine etkisi olduğuyla ilgili hipotezimizi desteklemiştir.

1.2. Dindarlık Değişkeni Açısından, Örneklemi Oluşturan Birinci ve Dördüncü Sınıf Öğrencileriyle İlgili Bulgular

Daha önce ölüm kaygısı açısından ele alınan iki konu, burada dindarlık değişkeni açısından tekrar araştırılacaktır. Birincisi, genel olarak tüm birinci ve dördüncü sınıf öğrencileri arasında dindarlık puanları açısından farklılıklar var mıdır? Bu farklılıklar anlamlı mıdır? İkincisi ise, üniversite eğitiminin dindarlık düzeyine etkisi var mıdır?

1.2.1. Birinci sınıf öğrencileriyle dördüncü sınıf öğrencilerinin dindarlık ortalama puanları açısından karşılaştırılması

Tablo 36’da her fakülte için ayrı ayrı birinci ve dördüncü sınıf öğrencilerin aldıkları dindarlık ortalama puanları ile standart sapmaları sunulmuştur. Bu bulgular, İ.İ.B.F., Maden Müh. ve Tıp fakülteleri dışında, diğer fakültelerin dördüncü sınıf öğrencilerinin dindarlık ortalama puanları, birinci sınıf öğrencilerinkinden daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 36. Farklı Öğrenim Alanlarının Birinci ve Dördüncü Sınıflarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Dindarlık Ortalama Puanları ve Standart Sapmaları ve T Testi Sonuçları

Öğrenim Alanları			Dindarlık		
	Sınıfı	Sayı	Ortalama Puan	Standart sapma	
İlahiyat Fak.	1.	58	59.14	5.59	
	4.	52	60.08	4.82	
	Toplam	110	59.58	5.23	
Hukuk Fak.	1.	30	43.07	16.93	
	4.	32	50.97	15.86	
	Toplam	62	47.14	16.73	
Güzel Sanatlar Fak.	1.	41	22.44	12.73	
	4.	20	30.90	20.38	
	Toplam	61	25.21	15.98	
İ.İ.B.F.	1.	33	41.18	16.77	
	4.	55	40.49	16.48	
	Toplam	88	40.75	16.49	
Eğitim Fak.	1.	31	43.23	18.12	
	4.	30	48.83	14.14	
	Toplam	61	45.98	16.39	
İnşaat Müh.	1.	26	34.08	20.82	
	4.	33	40.45	17.48	
	Toplam	59	37.64	19.12	
Maden Müh.	1.	25	38.16	14.92	
	4.	39	36.31	18.47	
	Toplam	64	37.03	17.07	
Tıp Fak.	1.	22	48.41	9.71	
	4.	28	46.54	14.01	
	Toplam	50	47.36	12.22	
TOPLAM	1.	266	42.27	18.35	t değeri -2.05*
	4.	289	45.39	17.43	
	Genel T.	555	43.90	17.93	

* p<.04

Genel olarak, dördüncü sınıflardaki toplam öğrencilerin dindarlık ortalama puanları (s= 289), $\bar{x}$ = 45.39, ss. 17.43), birinci sınıflardaki toplam öğrencilerin ortalama puanlarından (s= 266, $\bar{x}$ = 42.27, ss. 18.35) daha yüksektir. Bu fark (t= -2.05) ise, p<.04 düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

1.2.2. Öğrencilerin dindarlık ortalama puanlarına üniversite eğitiminin etkisi

Tablo 37’de, "Araştırmanın Sınırları" başlıklı bölümde ikinci maddede hakkında bilgi verildiği gibi, belli ölçütlere göre sınıflandırılmış deneklerin Dinî Hayat Ölçeği’nden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bunlara ilişkin t-testi sonuçları sunulmuştur.

Tablo 37. Farklı Öğrenim Alanlarının Birinci ve Dördüncü Sınıflarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Dindarlık Ortalama Puanları, Standart Sapmaları ve T Testi Sonuçları (Üniversite eğitiminin etkisinin olup olmadığı açısından)

Öğrenim Alanları			Dindarlık		
	Sınıf	Sayı	Ort. Puan	Stan. sapma	t değeri
İlahiyat Fak.	1.	43	58.88	6.12	-.58
	4.	43	59.58	5.05	
Hukuk Fak.	1.	22	45.63	15.49	-2.20*
	4.	22	54.59	11.21	
Güzel Sanatlar F.	1.	16	20.25	12.97	-1.53
	4.	16	29.75	21.08	
İ.İ.B.F.	1.	31	41.61	17.15	-.08
	4.	31	41.96	17.66	
Eğitim Fak.	1.	24	43.62	18.68	-1.04
	4.	24	48.62	14.24	
İnşaat Müh.	1.	23	36.13	20.74	-.79
	4.	23	40.47	16.29	
Maden Müh.	1.	24	38.75	14.94	.52
	4.	24	36.16	19.50	
Tıp Fak.	1.	19	49.10	10.11	.89
	4.	19	45.36	15.18	
Genel Toplam	1.	202	44.01	17.81	t değeri -1.35**
	4.	202	46.37	17.36	
	Top.	404	45.19	17.61	

* p<.03 ** p>.05

Bu bulgulara göre, Tıp Fak. ve Maden Müh. dışındaki diğer fakültelerin dördüncü sınıf öğrencilerinin dindarlık ortalama puanları, birinci sınıf öğrencilerinin ortalama puanlarından daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Fakat bu gruplar arasındaki farklar Hukuk Fakültesi öğrenci grupları dışında anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır. Hukuk Fakültesi’nin dördüncü sınıf öğrencileriyle ($\bar{x}$ = 54.59, ss. 11.21), birinci sınıf öğrencileri ($\bar{x}$ = 45.63, ss. 15.49) arasındaki fark (t = -2.20) p < .03 düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

Genel toplamda, yine dördüncü sınıf öğrencilerinin dindarlık ortalama puanları ($s=202$, $\bar{x}=46.37$, ss. 17.36), birinci sınıf öğrencilerinin ortalama puanlarından ($s=202$, $\bar{x}=44.01$, ss. 17.81) yüksektir. Ama bu fark ($t=-1.35$, $p>.05$) anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır. Dolayısıyla, öğrencilerin dindarlık puanlarına, üniversite eğitiminin bir etkisinin olmadığı söylenebilir. □

III. BÖLÜM

BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hatırlanacağı gibi, bu araştırmanın temel amacı, ölüm kaygısıyla dindarlık arasında nasıl bir ilişkinin olduğunu saptamakla birlikte, bu iki değişkenin demografik değişkenlerle olan ilişkilerini de araştırmaktır. İkinci olarak da, üniversite eğitiminin ölüm kaygısı ve dindarlık düzeylerine etkisinin olup olmadığını tespit etmektir.

Bu amaçlar doğrultusunda ortaya konan hipotez ve soruları test etmek için nasıl bir yöntemin izlendiğiyle ilgili bilgilere I. Bölüm’de yer verilmiştir. II. Bölüm’de de, seçilen yöntem çerçevesinde hipotez ve soruların test edildiği bulgular sunulmuştur.

Giriş bölümünde ise, bizi hipotezlerde ileri sürülen ilişkilerin olabileceği düşüncesine götüren, tanımlamalar, teorik görüşler ve empirik çalışmalar gözden geçirilmiştir.

A. ÖLÜM KAYGISIYLA İLGİLİ BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Ölüm Kaygısının Demografik Değişkenlerle Olan Korelasyonları

İlgili hipotezlerimizde ölüm kaygısının cinsiyet değişkeniyle anlamlı bir ilişkiye ve kızların erkeklerden daha yüksek ölüm kaygısına sahip oldukları belirtilmişti. Fakat buna karşın, ölüm kaygısının yaş, medeni durum ve sosyo-ekonomik düzey değişkenleriyle

anlamli bir ilişkiye sahip olmadığı ifade edilmişti. Çalışmamızda elde ettiğimiz bulgular, ilgili hipotezleri desteklemiştir. Bu bulgular, iki başlık altında tartişılacaktır.

1.1. Ölüm Kaygısıyla Cinsiyet Değişkeni Arasındaki İlişki

Ölüm kaygısının cinsiyet değişkeniyle korelasyonunun $p < .01$ ($r = -.16$) düzeyinde anlamlı olduğu, ayrıca kızların ($\bar{x} = 8.76$) erkeklerden ($\bar{x} = 7.66$) daha yüksek ölüm kaygısı puanlarına sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu iki grup arasındaki fark ise ($t = 3.94$), $p < .001$ düzeyinde anlamlıdır. Bulgular ilgili hipotezleri desteklemiştir.

Elde edilen bu sonuçlar, ilgili birçok çalışmanın sonuçlarıyla paralellik göstermektedir.² Dipnotta zikredilen çalışmalardan çoğunluğu (25 çalışmadan 16'sı; altı çizili olanlar) bizim de çalışmamızda kullanmış olduğumuz, Templer'in lm Kaygısı leği'ni kullanmış ve —birkaçı dışında— rneklem gruplarını niversite öğrencilerinden seçmişlerdir. Böyle bir tablonun da, elde ettiğimiz bulguların güvenirlik ve geçerliğini artırdığı kanaatindeyiz. Bununla birlikte, ölüm kaygısıyla cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşan çalışmalar bulunmaktadır.³

Kadınların erkeklerden daha fazla ölümden korkmalarının nedenleri olarak, kadınların duygusal bir yapıya sahip olmaları (şenol, 1989; Hökelekli, 1992_a; Karaca, 1997), sosyo-kültürel sistemlerin cinsiyet rollerini oluşturmasının bir sonucu olması (Florian ve Har-Even, 1983-84; Young ve Daniels, 1980; şenol, 1989) ve kadınların genel kaygı düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olmasından kaynaklandığı (şenol, 1989) şeklinde ifade edilebilir.

² Templer ve ark., 1971; Lester, 1972; Berman ve Hays, 1973; Iammarino, 1975; Chiappetta ve ark., 1976; Thorson, 1977; McMordie, 1979; Lonetto ve ark., 1980; Young ve Daniels, 1980; Keller ve ark., 1984; Florian ve Har-Even, 1983-84; Schell ve Zinger, 1984; Aday, 1984-85; Goebel ve Boeck, 1987; Schumaker ve ark., 1988; Thorson ve Powell, 1988; şenol, 1989; Levin, 1989-90; Ungar ve ark., 1990; Hökelekli, 1992_{a,b}; Abdel-Khalek ve Beshai, 1993; Thorson ve Powell, 1993; Templer ve ark., 1990; Karaca, 1997; Yaparel ve Yıldız, 1998.

³ Christ, 1961; Rhudick ve Dibner, 1961; Swenson, 1961; Handal, 1969; Templer ve Dotson, 1970; Lattonner ve Hayslip, 1984-85; Vargo ve Black, 1984_a; Bond, 1997.

Cinsiyetle ilgili farkların ortaya çıkmasına; 1) kalıtsal, biyolojik-genetik ve hormonların etkisinin, 2) toplumsallaşma, sosyalizasyon faktörleri, aile ve çevre tarafından kadın ve erkek davranışlarının çocuğa öğretilmesi, yani rol modeli etkilerinin ve 3) çocuğun da öğretilen bu modelleri taklit ve benimsemesi sonucu kendine mal etmesinin neden olduğu söylenebilir. Bu üç alan, cinsiyete özgü davranışların edinilmesi sürecinde, hem ayrı ayrı, hem de birbiriyle ilişkili olarak rol oynayabilirler. Cinsiyet farklarının oluşumunda etkili olan diğer faktörler olarak, okul ve formel eğitim, meslek seçimi ve meslekte başarı, çocuk yetiştirme, coğrafi konum, ekonomi, politika, toplumların dünya görüşü ve insan algılamaları gibi, etkenler sayılabilir (Yanbastı, 1990_b).

Bireyler gelişim süreçlerinde cinsiyetlerine ait rolleri öğrenirlerken, sosyo-kültürel beklentilerin etkisi altında kalırlar. Bu beklentilerin niteliği kadınlar için farklı, erkekler için farklıdır. Örneğin erkeklerden, bazı tehlikeli ve korku verici durumlar karşısında cesurca karşı koymaları, kaygı ve korku göstermemeleri, ağlamamaları beklenir. Dolayısıyla duygu ve davranışlarını kontrol etmeye yönelik bir etki söz konusudur. Kadınların ise, duygusal olmaları ve duygularını ifade etmeleri, pasif davranışları ve erkeklerle bir yarış içinde olmamaları beklenir. Bundan dolayı, kadınların kendilerini denetleme düzeylerinin çok düşük olduğu söylenebilir (krş.: Young ve Daniels, 1980; Florian ve Har-Even, 1983-84).

Diğer bir neden olarak, kadınların genel kaygı düzeylerinin erkeklere nazaran daha yüksek olduğu görüşü zikredilmektedir. Yanbastı (1990_b) yaptığı çalışma sonucunda, kız öğrencilerin kendilerini erkek öğrencilerden daha sinirli, çaresiz, kaygılı ve huzursuz hissettiklerini rapor etmiştir. Başka bir çalışmada da, kızların kaygı düzeylerinin erkeklerden anlamlı bir şekilde daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Loo, 1984). Kızların erkeklerden daha fazla suçluluk ve günahkârlık duyguları taşımaları da (Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, s.77) genel kaygı düzeyini yükselten nedenlerden biri olarak gösterilebilir. Dolayısıyla cinsiyetler arası bu farklılığın, ölüm kaygısı konusunda da gözlenmesi doğal bir sonuçtur. Çünkü, genel kaygıyla ölüm kaygısı arasında pozitif korelasyon saptanmıştır (Handal, 1969; Patton ve Freitag, 1977; Lonetto ve ark., 1980; Amenta ve Weiner, 1981; Loo, 1984; Gilliland ve Templer, 1985-86; Yaparel ve Yıldız, 1998). Ölüm kaygısı açısından cinsiyet farkları konusunda yapılan bir çalışmada Templer ve ark

(1974), 101 üniversite öğrencisine Templer'ın Ölüm Kaygısı Ölçeği, Castello-Comrey'in (1967) Kaygı Ölçeği ve Gough'un (1952) Kadınlık Ölçeğini uygulamışlardır. Onlar hem ölüm kaygısıyla kadınlık arasında, hem de bu iki değişkenle genel kaygı arasında pozitif bir korelasyonun olduğu sonucuna varmışlardır.

1.2. Ölüm Kaygısıyla Yaş, Medeni Durum ve Sosyo-ekonomik Düzey Değişkenleri Arasındaki İlişkiler

Araştırmamızda, ölüm kaygısıyla yaş ($r = -.02$), medeni durum ($r = .00$) ve sosyo-ekonomik düzey ($r = -.01$) değişkenleri arasında anlamlı bir korelasyonun olmadığı ($p > .05$) saptanmıştır. Bu bulgular, ilgili hipotezlerimizi desteklemiştir.

1.2.1. Ölüm kaygısı ve yaş değişkeni:

Örneklem grubumuzun yaş ortalaması 21.02 (ss. 3.01)⁴ olup, ölüm kaygısı ortalama puanı ise 8.05 (ss. 3.17) dir. Ayrıca, örneklemimiz iki farklı grup halinde (1. Sınıf ve 4. Sınıf öğrencileri olarak) sınıflandırıldığında, birinci sınıf öğrencilerinin yaş ortalaması 19.07, ölüm kaygısı ortalama puanı 8.23; dördüncü sınıf öğrencilerinin yaş ortalaması 22.82, ölüm kaygısı ort. puanı 7.87 olduğu saptanmıştır.

Elde edilen bu bulgular, ölüm kaygısı ortalama puanlarının normal⁵ sınırlarının üzerinde olduğunu göstermiştir. Bunun en önemli nedeninin, örneklem grubunun yaş ortalamasının 21.02 olan gençlerden oluşmasından kaynaklanabileceği söylenebilir. Nitekim ilgili literatürde de belirtilen ölüm kaygısı ortalama puanları normalin (7'nin)

⁴ Devlet İstatistik Enstitüsü ve UNESCO tarafından, 15-25 yaş dilimleri arasını gençlik çağı olarak nitelendirilmektedir (nkl.: Dayıoğlu, 1990). Dolayısıyla örneklemimiz bu yaş dilimleri içinde olduğu için, onları gençlik çağı içinde değerlendiriyoruz.

⁵ Templer ve Ruff (1971_b) tarafından 3600 genç ve yetişkin üzerinde yaptıkları bir çalışmada, Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden alınana ortalama puanların 4.5 ilâ 7 arası olmasını *normal düzey* olarak değerlendirmişlerdir.

üstünde olduğu gözlenmektedir.⁶ Ayrıca ikinci bulgumuzda, yaş ortalaması düştükçe ($\bar{x}$ = 19.07) ölüm kaygısının ortalama puanının yükseldiği ($\bar{x}$ = 8.23) tespit edilmiştir. Bunun sebebi düşünüldüğünde akla ilk gelen şey, bu yaşların, ergenlik döneminin özelliklerinin yoğun şekilde yaşandığı yaşlar olmasıdır. Ergenlik dönemi ise, psikolojik yönden fırtınalı bir dönem olup, ergenin kendisiyle ve çevresiyle sürekli bir mücadele içinde olduğu, tedirginliğin ve tutarsız davranışların yaşandığı, sağlıkla, aileyle, kişilikle, okulla, arkadaşlarla, dinle, meslek seçimiyle ilgili kaygıların yoğun yaşandığı⁷ bir dönem olarak bilinir (Yörükoğlu, 1993, ss. 41-45). Ayrıca bu dönemde, durgunluk, çökkünlük, umutsuzluk, kendini suçlama gibi temel depresyon belirtileri ortaya çıkmasa da, örtülü olarak dolaylı ya da depresyon eşdeğerleri denen belirtiler ortaya çıkar.⁸ Bu belirtiler, can sıkıntısı, tedirginlik, dikkati toplayamama, bıkkınlık, unutkanlık, dalgınlık, baş ve mide ağrıları, uykusuzluk gibi belirtilerdir (Yörükoğlu, 1993, s.250).

Gençler üzerinde Özkan (1984) tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada, gençlerin yüzde 40'a yakınının, acı çekerek ölmek, dünya savaşı ve ölümden sonrasıyla ilgili korkularının sürekli olduğunu saptamıştır. Yörükoğlu (1993), Özkan'ın bu bulgusunu değerlendirirken, gençlerin en sağlıklı dönemlerinde ölüm ve ölümden sonrasıyla ilgili kaygılar taşımalarını ilgi çekici ve şaşırtıcı bulduğunu belirtmektedir (s.46).

Ergenlik döneminin bu psikolojik özellikleriyle ilgili olarak karşımıza çıkan diğer bir olgu da intihardır. İntihar, hayat atılımının, yaşama içgüdülerinin yenilgiye uğraması, hayata karşı güvensizlik ve ölümü aramak anlamına gelir (Arkun, 1978, s.162). Yapılan araştırmalar, 15-24 yaş grubunun, intihar girişiminde ilk sırayı, intiharı gerçekleştirmede

⁶ Çalışmalarda rapor edilen yaş ortalamaları ve ölüm kaygısı ortalama puanları şöyledir: Elkins ve Fee (1980), 21.8/7.06; Lonetto ve ark. (1980), 20.2/7.02 ve 21.6/7.18; Vargo (1980), 20.5/7.47; Aday (1984-85), 20.1/7.68; Schumaker ve ark. (1988), 21.3/7.2; Yaparel ve Yıldız (1998), 23.7/7.7.

⁷ Genel kaygı ile ölüm kaygısı arasında doğrusal bir ilişkinin olduğu gözönünde bulundurulmalıdır. (Bkz. 'Ölüm kaygısı ile cinsiyet değişkeni arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi' bölümünün son paragrafı)

⁸ Araştırmalar ölüm kaygısıyla genel depresyon arasında pozitif bir korelasyonun olduğunu ortaya koymuştur. (Jeffers ve ark, 1961; Rhudick ve Dibner, 1961; Templer, 1969, 1970, 1971; Koocher ve ark., 1976, 1980; Feifel ve Nagy, 1981; Conte ve ark. 1982; Gilliland ve Templer, 1986; Yaparel ve Yıldız, 1998).

ise ikinci sırayı aldığını göstermiştir (Arkun, 1978, s.163; Koç ve Albayrak, 1993). Ayrıca, Koç ve Albayrak (1993) intihar olgusuyla kentleşme ve sanayileşme arasında doğrusal bir ilişkinin olduğuna atıfta bulunarak, Türkiye’de kentleşme ve sanayileşmenin yoğun bir biçimde yaşandığı Batı Anadolu Bölgesi’ndeki intihar hızının diğer bölgelere oranla daha yüksek olduğunu belirtmektedirler.

Bu açıklamalar, araştırmamızda ölüm kaygısı ortalama puanının, normalin üzerinde çıkmasını bir ölçüde açıklık kazandırmaktadır. Çünkü, örneklem grubumuz, kentleşme ve sanayileşme açısından Türkiye’nin önde gelen şehirlerinden biri olan İzmir’deki üniversite gençliğinden oluşmaktadır.

Konuyla ilgili diğer bir bulgu ise, ölüm kaygısı ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir korelasyonun bulunmadığıyla ilgilidir. Literatürde bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını belirten araştırmaların⁹ yanı sıra, anlamlı bir ilişkinin olduğunu rapor eden araştırmaların¹⁰ da bulunduğu gözlenmektedir.

Bu araştırmalar incelendiğinde iki farklı sonuca varılmasının nedeni konusunda bazı ipuçlarının olduğu görülür. Örneğin, ölüm kaygısıyla yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu rapor eden araştırmaların, örneklem gruplarını oluşturan deneklerin, daha çok çeşitli yaş gruplarına mensup oldukları gözlenmektedir.¹¹ Yani, denekler ergenlik, yetişkinlik, ortayaş ve yaşlılık dönemlerine mensupturlar. Tahmin edileceği üzere, her gelişim döneminin fiziksel ve psikolojik özellikleri farklı olduğundan, ölüm kaygısı ortalama puanları da birbirinden anlamlı bir şekilde farklılık göstermektedir.¹²

⁹ Christ, 1961; Rhudick ve Dibner, 1961; Swenson, 1961; Handal, 1969; Templer, 1971; Templer ve ark. 1971; Lester, 1972; Feifel ve Nagy, 1981; Schell ve Zinger, 1984; Vargo ve Black, 1984_b; Neimeyer, 1985; Levin, 1989-90; Hökelekli, 1992_{a,b}.

¹⁰ Stevens ve ark. 1980; Keller ve ark. 1984; Thorson ve Powell, 1988, 1990; Şenol, 1989; Bond, 1997; Karaca, 1997.

¹¹ Bazı araştırmalarda kullanılan örneklemelerin yaş grupları şöyledir: Stevens ve ark. 1980, 16-83; Keller ve ark. 1984, 18-87; Neimeyer, 1985, 19-74; Thorson ve Powell, 1988, 16-60; Thorson ve Powell, 1990, 18-88; Bond, 1997, 18-55+; Karaca, 1997, 16-60+.

¹² Bkz. bir önceki dipnotta verilen araştırmalar.

Bu iki değişken arasında anlamlı korelasyon bulunmadığını rapor eden araştırmaların örneklem grubu ise, hemen hemen hepsinde belli bir gelişim dönemi içindeki bireylerden oluşmaktadır. Yani, ya örneklem grubu, —bizim araştırmamızda da olduğu gibi— sadece gençlerden (Templer, 1971; Lester, 1972; Vargo ve Black, 1984_b), ya da sadece yaşlılardan (Christ, 1961; Rhudick ve Dibner, 1961; Swenson, 1961) oluşmaktadır. Bu da, belli bir yaş dönemindeki bireyler arasında ölüm kaygısı puanları açısından anlamlı bir fark olmadığını ortaya koymaktadır ve ilgili bulgumuzla paralellik göstermektedir.

1.2.2. Ölüm kaygısı ve medeni durum:

Örneklemimizi oluşturan öğrencilerin (s=555) % 95'i (s=529) bekar, % 4'ü (s=20) evlidir. Geri kalan % 1'in (s=6) içine giren denekler, boşanmış (s=2), eşinden ayrı (s=2) ve diğer (s=2) seçeneklerine dahildirler. Yapılan korelasyon hesaplamaları sonucunda ölüm kaygısıyla medeni durum değişkeni arasındaki korelasyon katsayısının anlamlı düzeye ulaşmadığı görülmüştür ($r = .00$, $p > .5$). Ayrıca, yapılan t-testi sonucunda evli öğrenciler ($\bar{x} = 7.65$) ile bekar öğrenciler ($\bar{x} = 8.06$) arasında ölüm kaygısı ortalama puanları açısından anlamlı bir fark bulunamamıştır ($t = -.57$, $p > .05$). Bu bulgular, hipotezimizi desteklemektedir.

Literatüre bakıldığında, ölüm kaygısının medeni durum değişkeni ile ilişkisini araştıran çalışma sayısının yok denecek kadar az olması dikkat çekicidir. Bu ilişkiyi inceleyen çalışmalardan ikisinde (Rhudick ve Dibner, 1961; Swenson, 1961) anlamlı bir ilişki olmadığı rapor edilirken, bir çalışmada (Karaca, 1997, s.217) bu iki değişken arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu belirtilmiştir. Karaca (1997), bekarların evlilerden daha fazla ölüm kaygısına sahip olduğunu ve bunlar arasındaki farklılığın anlamlı olduğunu ifade etmiştir. ($F = 8.99$, $p < .001$).

1.2.3. Ölüm kaygısı ve sosyo-ekonomik düzey:

Çalışmamızda ölüm kaygısıyla anlamlı bir ilişkiye sahip olmayan diğer bir değişken de sosyo-ekonomik düzey değişkenidir. Bu iki değişken arasındaki ilişkiyi tespit etmek için hesaplanan korelasyon katsayısı $r=-.01$ olup, anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır ($p>.05$). İlgili hipotezimizi destekleyen bu bulguda, ilgi çekici bir nokta gözlenmektedir ki o da, sosyo-ekonomik düzey düştükçe, ölüm kaygısı puanının yükselmesidir. Ama bu eğilim anlamlı değildir.

Ölüm kaygısıyla sosyo-ekonomik düzey değişkeni arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırma sayısı, saptayabildiğimiz kadar sadece dördtür. Bunlardan ikisinde (Feifel ve Nagy, 1981; Karaca, 1997, s.218) bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı rapor edilmiştir. Diğer ikisinde (Aday, 1984-85; Şenol, 1989) bu iki değişken arasında anlamlı düzeye ulaşan bir ilişkinin olduğunu belirtilmiştir ama, bu ilişkilerin yönü birbirine zıttır. Aday (1984-85), üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmada, sosyo-ekonomik düzeyi ortanın altında olanların, ortanın üstünde olanlardan daha yüksek ölüm kaygısına sahip oldukları sonucuna varmıştır. Şenol'un (1989) yaşlılar üzerinde yaptığı çalışmada ise, sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olanların daha fazla ölüm kaygısı sergiledikleri belirtilmektedir.

1.3. Ölüm Kaygısıyla Öğrenim Alanının Türü Arasındaki İlişki

Ölüm kaygısıyla öğrenim alanının türü arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($r=-.02$, $p>.05$). Buna paralel olarak yapılan F-testi sonucu da ölüm kaygısı ortalama puanları açısından öğrenim alanlarının anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı göstermiştir ($F=1.21$, $p>.05$). Yapılan ikinci bir işlemde, tüm öğrenim alanlarında öğrenim gören birinci sınıf öğrencileriyle ($s=266$, $\bar{x}=8.23$) dördüncü sınıf öğrencileri ($s=289$, $\bar{x}=7.87$) arasında ölüm kaygısı ortalama puanları açısından anlamlı bir fark gözlenmemiştir ($t=1.33$, $p>.05$). Bu işlem bir anlamda, tüm öğrencilerin ölüm kaygısı değişkeni açısından durumunu ortaya koymuştur. Ama, üniversite eğitiminin ölüm kaygısı düzeyine etkisi olup olmadığı konusundaki bu işlem, bize fazla bilgi vermeyeceğinden üçüncü bir işlem yapma

zorunluluğu ortaya çıkarmaktadır. O da, “Araştırmanın sınırları” başlığı altında ikinci maddede anlatılan işlemler ve daha sonra yapılan istatistik hesaplamalardır. Bu işlemler sonucunda, tüm birinci sınıflarla ($s=202$, $\bar{x}=8.21$), tüm dördüncü sınıflar ($s=202$, $\bar{x}=8.04$) arasında ölüm kaygısı ortalama puanları açısından anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı ($t=.52$, $p>.05$), dolayısıyla üniversite eğitiminin ölüm kaygısını azaltma veya artırma yönünde bir etkisinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Bunun yanısıra, her fakülte için ayrı işlem yapıldığında, sadece İlahiyat Fakültesi örnekleminde farklılaşmanın anlamlı olduğu saptanmıştır. İlahiyat Fakültesi birinci sınıf öğrencilerinin ölüm kaygısı düzeyleri ($s=43$, $\bar{x}=9.11$), dördüncü sınıf öğrencilerinkiden ($s=43$, $\bar{x}=7.25$) daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Yani dördüncü sınıfa gelindiğinde ölüm kaygısı ortalama puanlarında bir düşüşün olduğu, dolayısıyla İlahiyat Fakültesi eğitiminin ölüm kaygısı düzeyini düşürmede etkili olduğu söylenebilir ($t=2.91$, $p<.005$).

Tablo 20’de görüldüğü gibi, ölüm kaygısı ortalama puanı açısından ikinci yüksek puana sahip olan İlahiyat Fak. birinci sınıf öğrencilerinin ortalama puanı $\bar{x}=9.11$ ’dir. Bunun sebebi olarak, “Ölüm kaygısı ve yaş değişkeni” başlığı altında anlatıldığı gibi, ergenlik döneminin özelliklerinin etkisi olabileceği düşünülebilir. Yaş ilerledikçe, yani dördüncü sınıfa gelindiğinde ve aldığı İlahiyat Fak. eğitiminin de etkisiyle bu duygularda azalma olabilmektedir. Bundan dolayı, ölüm kaygısı düzeylerinde de bir düşüş gözlenebilmektedir.* □

* Geniş bilgi için bkz. “Dindarlıkla Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi” kısmı.

B. DINDARLIKLA İLGİLİ BULGULARIN

DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Dindarlığın Demografik Değişkenlerle Olan Korelasyonları

Konuyla ilgili olarak, 'dindarlığın demografik değişkenlerle anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu' yönünde hipotezler ileri sürülmüştü. Bulgular, biri dışında ilgili tüm hipotezleri desteklemiştir. Desteklenmeyen hipotez, dindarlıkla sosyo-ekonomik düzey arasındaki ilişkinin anlamlı olduğunu ifade eden hipotezdir ki, bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir.

1.1. Dindarlıkla Cinsiyet Arasındaki İlişki

Elde edilen bulgular ve istatistik hesaplamalar, dindarlıkla cinsiyet arasında anlamlı bir ilişkinin ($r=.11$, $p<.01$) olduğunu ortaya koymuştur. Erkek deneklerin dindarlık ortalama puanı ($\bar{x}=45.35$, ss.17.82), kızlarınkinden ($\bar{x}=41.21$, ss.17.87) daha yüksek olup, aralarındaki fark ($t=-2.61$) $p<.01$ düzeyinde anlamlıdır. Bu sonuçlar, ilgili hipotezlerimizden birini desteklerken, ikincisini, yani kızların erkeklerden daha dindar oldukları yönündeki hipotezi desteklememiştir. Bu hipotezimizin dayanağını oluşturan ABD ve Avrupa'da yapılan çalışmaların çoğunda, kızların erkeklerden daha dindar oldukları sonucuna varılmıştır.¹³

Dindarlık düzeyinin, bireyin cinsiyetiyle ilgili olduğu gözlenmektedir. Temel problemler, dindarlık konusunda cinsiyetten kaynaklanan farklılaşmalar hangi kriterler alınarak tespit edilmiş ve bu farklılıkların sebepleri nelerdir, nasıl açıklanmıştır? Konularında odaklaşmaktadır. Kendi bulgularımızı değerlendirirken katkısı olacağı düşüncesiyle, ilk önce bu konu hakkında bazı açıklamalarda bulunacağız.

¹³ Poppleton ve Pilkington, 1963; Berman ve Hays, 1973; Koenig ve ark., 1988; Ayrıca Feldman'ın (1980) naklettiğine göre, Spoerl, 1952; Allport ve ark., 1960; Thompson, 1960; Warren ve Heist, 1960; Tisdale, 1965.

Batı’da yapılan çalışmalarda dindarlığın kriteri olarak daha çok bireyin “kiliseye üyeliği ve devamlılığı” alınmıştır (Scobie, 1975, s.109). Çünkü bu gösterge, daha somut olduğu için saptanması kolay olmuş ve araştırmacılara cazip gelmiştir. Argyle ve Beit-Hallahmi (1975), bu iki göstergenin yanı sıra, dua, inançlar, mistik tecrübeler ve tutumlar gibi ölçütleri de saymışlardır (s.71-75).

Argyle ve Beit-Hallahmi (1975), dinî faaliyet ve inançlardaki cinsiyet farklılıklarını yedi maddede açıklamaktadırlar. Bu maddeler özet olarak şöyle sıralanabilir:

1. Eğer dinin bir işlevi de günahkârlık duygularını hafifletmek veya gidermekse ve eğer kadınlar erkeklerden daha fazla günahkârlık duygusu içindeyseler, o zaman kadınlar daha fazla dindar olacaklardır. Scobie (1975) konuyla ilgili olarak, kadınların günahkârlık duygularının fazla olmasını, onların günahlarını Tanrı’nın affetmesi için daha fazla kiliseye gitmeleriyle açıklar (s.110).

2. Eğer Tanrı, baba figürü olarak yansıtılırsa, Freud’un teorisinde olduğu gibi, eğer çocuklar karşı cins ebeveyni tercih ediyorsa, o zaman kızlar babacan bir erkek olarak sunulan bir ilâhla daha fazla ilgili olacaklardır.

3. Cinsiyetler arasındaki birkaç temel psikolojik farklılık, daha dindar olmaya yol açan özelliklerle ilişkili gözükmektedir. Gray (1971) yaptığı çalışmada, kadınların erkeklerden daha az saldırgan, daha fazla korkak olduklarını rapor etmektedir. Garai ve Scheinfeld (1968), kadınların daha itaatkâr ve pasif, daha kaygılı ve bağımlı olduklarını belirtmektedirler. Garai (1970), kadınların daha endişeli ve sıkıntıya sahip olduklarını tespit etmiştir. Bu psikolojik bulgular, dindar bir kişinin tecrübesinde “korku ve titreme”nin unsurlarıyla ilişkili olabilir.

4. Cinsiyetten kaynaklanan farklılıklar, oğlan ve kızların yetiştirilme tarzlarındaki farklı anlayışlarla muhtemelen daha da artmaktadır. Barry ve ark. (1957), hemen hemen tüm kültürlerin kızlara, yardım etmeyi, itaat etmeyi ve sorumluluk duymayı; erkeklere ise, kendine güvenmeyi ve bağımsız olmayı öğretmenin üzerinde durulduğunu saptamışlardır.

5. McGuire (1969), kadınların herhangi bir olgu karşısında daha fazla etkilendiklerini rapor etmiştir. Araştırmalar kadınların, razı olma, tesir altında kalma ve

ikna edilebilirlik gibi konularda erkeklerden daima daha yüksek puan aldıklarını göstermektedir. Hutt (1972), kadınların daha fazla rıza göstermeleri, onların ilk çocuklukta ebeveyniyle daha yakın etkileşimde bulunmasıyla açıklanabileceğini ileri sürmektedir. Garai ve Scheinfeld (1968), kızların anneleriyle daha yakın ilişki kurduğunu, duyarlılığın ve razı olmanın erken gelişmesine katkıda bulunduğunu belirtir.

6. Bu konuda, kadınların durumu açıklamada mahrumiyet-telafi teorisi (deprivation-compensation theory) kullanılabilir gözükmektedir. Birçok hususta kadınların erkeklerden daha fazla yoksun olduğu tartışılmaktadır. Bourque ve Back (1968), kadınların daha fazla dindar olmaları, toplum hayatında yaşadıkları hayal kırıklıklarının daha fazla olmasına bir tepki olduğu tarzında açıklama getirmişlerdir. Campbell ve Fukuyama (1970), geleneksel inançlar konusunda kadınların, yaşlılar, fakirler ve eğitim düzeyi düşük olanlar gibi yoksun gruplarla birlikte yüksek puan aldıklarını belirtmişlerdir. Bazı yazarlar, kadınların erkekler kadar serbestçe seksüel dürtülerini ifade etme konusunda hoş karşılanmadıklarından dolayı, kadınların özellikle seksüel davranış alanında yoksun bırakıldıklarına dikkat çekerler. Onlara göre, kadınların bazı dinî faaliyetler, yaşanan seksüel duygular için bir bedel olarak düşünülebilir.

7. Luckman (1967), modern toplumlarda, bir iş sahibi olma ile dindarlık arasında negatif bir ilişki olduğunu iddia etmektedir. O, Avrupa'da yapılan istatistiklerde, çalışmayan kadınların, bir işi olmayan genç ve yaşlıların, dindarlık düzeylerinin daha yüksek çıktığını nakletmektedir (Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, ss.77-79).

Yukarıda verilen maddeler kadınların erkeklerden daha fazla dindar olduklarının nedenlerini açıklamaya yöneliktir. Fakat bizim elde ettiğimiz bulgu bunun zıttı olan bir sonuçtur. Yani erkekler kızlardan daha fazla dindardırlar. Bu bulgu, Batı'da Hristiyan örneklem grupları üzerinde yapılan çalışmaların sonuçlarıyla çelişirken, Türkiye'de müslüman örneklem grupları üzerinde yapılan çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Özbaydar, 1970, s.31; Fırat, 1977, s.76, 91; Karaca, 1997, s.199).

Fırat (1977), kızların dinî inanç konusunda erkeklerden daha fazla kararsız ve inançsız olduklarının saptandığını rapor etmektedir (s.91). Karaca (1997) ise, erkeklerin kadınlardan daha dindar olduklarını ($F= 6.57, p<.05$) belirtmektedir.

Köktaş (1993) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada da, dindarlık bakımından, erkeklerle kadınlar arasında belirgin bir farklılık tespit edilememiştir (s.214).

Bu farklı sonuçların, dinî ve kültürel farklılıklardan kaynaklandığı söylenebilir. Hristiyan dini ve kültüründe kurumsallaşma ve kadının dinî faaliyet alanının sınırları, İslâm dini ve kültüründekinden daha farklıdır. Günümüzde, hristiyan bir kadının kilisedeki, ister görevli, isterse de üye olarak faaliyet alanı, müslüman bir kadına göre daha geniştir. Dolayısıyla, hristiyan bir kadın sosyal hayatla daha içli-dışlıdır. Ayrıca aslî günah inancıyla yoğun bir biçimde motive edilmiş olan hristiyan bir kadının, kiliseye gitme sıklığında bir artış olabilir. Çünkü, bu motivasyon sonucunda günahkârlık duygularının düzeyinde de bir artış olacak ve bu duygudan kurtulmak için kiliseye daha sık gidecektir. Günahkârlık duygusunu artırdığı ileri sürülen Cinsellik güdülerinin uyandığı ve etkili olduğu bir dönem olan gençlik çağı hakkında Kinsey ve ark. (1953), gençlerin çoğunluğunun masturbasyon yaptığını ve kızların büyük bir kısmının seksüel davranışlarla örflere karşı geldikleri konusunda psikolog ve doktorların bulgularının varlığından bahsederler (s.169). Buna karşın, hristiyan doktrininde mevcut olan günah çıkarma faaliyeti ise, günahkârlık duygusu içindeki kızların, her günah işlediklerinde, her hatalarında kiliseye gitmelerini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla, “kiliseye üyeliğinin ve kiliseye devamlılığı”nı kriter alındığı araştırmalarda, kızların daha dindar olduğu sonucuna varılabilir. Türkiye’de yapılan çalışmalarda, ölçüt olarak daha çok inanç, duygu, davranış ve dinî bilgidен oluşan bir kombinasyon kullanıldığı için, kızların dindarlık düzeylerinin yüksek veya düşük olması, onların camiye gidip gitmemeleriyle ilişkilendirilmemektedir. Zaten Türkiye’de kurumsal açıdan bakıldığında, dinî kurumlarda erkeklerin hakimiyeti sözkonusudur. Ayrıca, müslüman kadın aslî günah gibi bir inançla motive edilmediği için, günahkârlık duygusu hristiyan kadınlardaki kadar belirleyici bir rol oynamayabilir. Zira, araştırmamızda dindarlığın duygu boyutunda kız öğrencilerle erkek öğrenciler arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır ($t = -.88, p > .05$). Bununla birlikte, duygu boyutundaki “*Günah işlediğimi düşündüğümde, pişmanlık ve huzursuzluk hissedirim*” ifadesiyle cinsiyet arasında $p < .06$ düzeyinde anlamlı bir korelasyonun ($r = .12$) olduğu saptanmıştır. Ama bu korelasyonun yönüne bakıldığında erkeklerin kızlardan daha fazla bu ifadeye katıldıkları anlaşılmaktadır (kodlama, 1=Kız, 2=Erkek). Ayrıca bu iki grup arasındaki farkın

da ($t=-1.86$) $p<.06$ düzeyinde anlamlı olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, günahkârlıkla dindarlık arasında bir ilişkinin varlığını desteklemektedir. Çünkü, günahkârlık duygusu yüksek olan erkeklerin dindarlık düzeyleri de yüksektir. Zira, yukarıda kadınların daha dindar oluşlarının sebeplerinden biri olarak, günahkârlık duygusunun fazla oluşu sayılmaktadır.

Genellikle kadınlar için sınırları erkekler tarafından belirlenmiş olan dindarlık ölçütlerinin de bu konuda etkili olduğu söylenebilir. Yani bu durum, kadını evin dışına çıkarmayan, çalışmasını hoş karşılamayan, sosyal ilişkileri minimum seviyeye düşüren bir dindarlık anlayışını da kapsamaktadır. Buna karşın, Türkiye’de yapılan çalışmaların çoğunda örneklem grubu olarak üniversite öğrencileri ve mezunları olan bireyler seçilmiştir. Üniversite kurumlarında öğrenim gören kız öğrenci veya kamu kuruluşunda çalışan bir kadın, kendisine sunulan dindarlık anlayışının gereklerini yerine getirme imkanına sahip olmadığı kanaatini taşıyabilmektedir. Örneğin, yıllardır yaşanan başörtüsü problemi gibi. Araştırmacı, bu durumdaki bir insana, dindarlığıyla ilgili sorular sorduğunda, o bu problemten dolayı, kendinin dindar olmadığını veya ibadetlerini yerine tam getiremediği yönünde bir cevap verebilir. Buna benzer sonuca ulaştıran bir tespit bu görüşü daha da güçlendirmektedir. Örneğin, araştırmada kullandığımız ölçeğin, davranış boyutunda olan *“inancımın gereği olan ibadetleri yerine getiriyorum”* ifadesine, diğer boyutlardan ve ifadelerden 69 puan üzerinden 60 puan ve üzeri puan alan kız öğrencilerin *“Her zaman”* seçeneğini değil de *“Çoğu zaman”* seçeneğini işaretledikleri dikkat çekmektedir. Bu durum İlahiyat Fak. kız öğrencilerinde de gözlenmiştir. İlahiyat Fak. öğrencilerinin % 73’ü *“çoğu zaman”* seçeneğini işaretlerken, içlerinde 68 puan alan öğrencilerin olduğunu da belirtmek gerekir. Aynı fakültenin 60 puan ve üzeri puan alan erkek öğrencilerinin sadece % 45’i *“çoğu zaman”* seçeneğini işaretledikleri saptanmıştır. İşte bu tablo, kız öğrencilerin kendi dindarlıkları konusunda hoşnutsuzluklara sahip olduğu hakkında bize ipuçları vermektedir. Nitekim, araştırmamızda kız öğrenciler ($\bar{x}=15.0$, ss.10.6) dindarlığın davranış boyutunda erkek öğrencilerden ($\bar{x}= 17,4$, ss.10.2) daha düşük puan almışlardır. Bu iki grup arasındaki fark ($t=-2.61$) $p<.009$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

Sonuç olarak, kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre kendi dindarlıkları konusunda daha olumsuz bir dindarlık algısına sahip oldukları söylenebilir. Uysal (1996) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, kadınların erkeklere nazaran dindarlık algılarının daha olumsuz olduğu ve iki grup arasındaki farkın anlamlı olduğuyla ($F=18.56$, $p<.001$) ilgili bulgu, bu düşüncemizi destekler mahiyettedir (s.122).

Türk örneklemelerdeki kadınların erkeklere nispeten daha az dindar olmaları, eğitim düzeyi değişkeniyle de açıklanabilir. Compbell ve Fukuyama (1970), eğitim düzeyi düşük olanların daha dindar olduklarını rapor etmektedirler (nkl.: Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, s.78). Türkiye’de yapılan çalışmalarda örnekleme oluşturan denekler, daha önce de belirtildiği gibi üniversite öğrencileri veya mezunlarıdır, dolayısıyla eğitim düzeyleri yüksek oldukları için dindarlık düzeyleri düşük olabilir. Çünkü, eğitim sisteminde daha çok pozitivist bir anlayışın hakim olması, bireylerin düşünce yapıları irrasyonellikten rasyonelliğe doğru bir süreç izleyebilmektedir. Kız öğrenciler, bu süreçlerden daha fazla etkilenebilmektedirler (McGuire, 1969; nkl.: Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, s.78). Bu sürecin, özellikle kız öğrencileri, inançlarını sorgulamaya, kararsızlığa ve şüpheyeye yönlendirdiği, öğrenimlerinin sonuna yaklaştıklarında, inanma veya inanmama yönünde bir karara varmaya sevkettiği söylenebilir (Fırat, 1977, s.76).

Bir kısmı spekülasyona dayalı bu açıklamalar, Türkiye’de yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçları, yani kadınların erkeklerden daha az dindar oldukları sonucunu izah etmede yardımcı olabilir.

1.2. Dindarlıkla Yaş Değişkeni Arasındaki İlişki

Dindarlıkla yaş değişkeni arasında $p<.01$ ($r=.16$) düzeyinde anlamlı bir korelasyon vardır. Diğer bir işlem olan tek-yönlü varyans analizinde, yaş gruplarının dindarlık ortalama puanları arasındaki farklılığın anlamlılık düzeyine ulaştığı sonucuna varılmıştır ($F=5.80$, $p<.001$). Yaş gruplarının dindarlığın boyutlarıyla olan ilişkisi araştırıldığında, yaş gruplarının sadece davranış ve bilgi boyutlarıyla anlamlı korelasyonlara sahip oldukları ve yapılan tek-yönlü varyans analizinde yaş grupları arasında anlamlı bir farklılaşma

olduğunu, bu anlamlı farklılaşmanın ise ($p<.05$), Tukey-HSD testi sonucunda 16-22 yaş grubuyla 23-28 yaş grubu arasında olduğu saptanmıştır. Bu iki yaş grubu arasındaki anlamlı fark, dindarlık toplam puanlarında da gözlenmiştir. Bu sonuçlar, ilgili hipotezimizi desteklemiştir.

Literatürde benzer sonuçlar elde eden araştırmalardan, Thorson ve Powell (1990) ile Karaca (1997)'nin çalışmalarını örnek olarak verebiliriz. Thorson ve Powell (1990), 18-88 yaşları (ort. yaş= 43.6) olan deneklere Hoge'nin İçsel Dindarlık Motivasyon Ölçeği uygulanmış ve sonuçta yaş gruplarıyla dindarlık arasında anlamlı olarak ($r=.27$, $p<.001$) pozitif bir korelasyon tespit etmişlerdir. Ayrıca bu iki değişkenle ilgili olarak yaptıkları varyans analizinde $F=13.14$, $p<.001$ sonucunu elde etmişlerdir. Yine Hoge'nin dindarlık ölçeğini kullanan bir başka araştırmacı olan Karaca (1997), 16-60+ yaşları arasındaki denekler üzerinde yaptığı çalışmada benzer sonuçlara varmıştır (s.199).

Bu araştırmaların yanısıra anlamlı ilişki bulamayan Koenig ve ark. (1988), yaşlılardan oluşan bir örneklem üzerinde yaptıkları çalışmalarında, üç farklı dindarlık ölçeği kullanmışlar ve sonuçta yaş değişkeni ile dindarlık arasındaki negatif korelasyon katsayısının, anlamlılık seviyesine ulaşmadığını rapor etmişlerdir. Böyle bir sonuca ulaşmada deneklerin belli bir gelişim dönemi (yaşlılık) içinde olmalarının, yani homojen bir örneklem yapısına sahip olmasının etkisi olduğu düşünülebilir..

Elde ettiğimiz bulgulara bakıldığında* 16-22 yaş grubunun dindarlık ortalama puanının ($s=415$, $\bar{x}=42.2$) 23-28 yaş grubundan ($s=129$, $\bar{x}=49.0$) anlamlı bir şekilde düşük olduğu görülür. Gelişim Psikolojisi'nde 16-22 yaş grubu daha çok ergenlik döneminin son bölümü olarak, 23-28 yaş grubu ise ilk yetişkinlik dönemi olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, her iki grubun da kendine özgü fizyolojik ve psikolojik özellikleri vardır. Bu özelliklerin neler olduğu konusunda Gelişim Psikolojisi, Ergenlik Psikolojisi, Gençlik Psikolojisi konusundaki eserlerin ilgili bölümlerinde detaylı bir şekilde bilgi verilmektedir. Burada, elde ettiğimiz sonuçlara bu özelliklerin nasıl etkide bulunduğundan kısaca bahsedilecektir.

* Burada 34-42 yaş grubunda 7, 29-33 yaş grubunda olan 4 denek değerlendirmeye alınmamıştır.

Ergenlik dönemi, her açıdan geçici de olsa, bunalımların, krizlerin yaşandığı bir dönem olarak bilinir. Dinî inançlarla ilgili şüpheler, kararsızlıklar ve çatışmalar daha çok bu dönemde yaşanır. Özellikle geleneksel dinî inanç ve uygulamalara, eleştirel bir yaklaşım söz konusudur. Bunlara ergenin zihinsel ve duygusal gelişimine bağlı olarak, bağımsızlık, eleştirici düşünce yapısı, otoriteye karşı gelme, çevresine uyum problemi, seksüel düşünce, davranış ve tutumların, etkisi olduğu söylenebilir. Ayrıca, ergenlik dönemi özelliklerinin yanı sıra, eğitimde benimsenen pozitivist eğitim anlayışı, din eğitimindeki eksiklikler ve methodsuzluklar, medyanın dindarlığı olumsuz yönden etkileyebilecek yayınları gibi etkenlerin, ergenlik dönemindeki bireylerin dindarlık düzeylerini düşürebilir.

İlk yetişkinlik dönemine bakıldığında, bireyin ergenlikte yaşadığı dinle ilgili şüphe, çatışma ve kararsızlıklar yerini, yavaş yavaş netleşmiş bir safhaya bırakır. Bu aşamanın sonunda, ya ailesinin mensup olduğu dinin inançlarını kabul eder ve inancını sağlamlaştırır, ya da ailesinin dinini reddeder, başka arayışlara girer veya inançsız olur.

Sonuç olarak, bu iki yaş grubunu da içeren 16-30 yaş grubu, diğer gelişim dönemlerine nispetle dindarlık düzeyinin en düşük olduğu dönem olarak bilinmektedir.¹⁴ Bizim çalışmamızın örneklemini, 16-30 yaş grubunun —başka yaş gruplarıyla karşılaştırma yapmaya uygun olmasa da— dindarlık ortalama puanının, dindarlık düzeylerinden *orta* düzeye (30-50 puanla arası) girmesi bu konuda bir ipucu sayılabilir.

1.3. Dindarlıkla Medeni Durum Değişkeni Arasındaki İlişki

Dindarlıkla medeni durum grupları arasındaki farkın ($F_{4,550}=5.33$) $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır. Bu gruplardan evliler en yüksek dindarlık puanına ($s=20$, $\bar{x}=57.65$) sahiplerken, bekarların ($s=529$) dindarlık ortalama puanları $\bar{x}=43.61$ 'dir. Bu iki grubun puanları arasındaki fark anlamlı bulunmuştur ($t=3.50$, $p<.001$). Yapılan Tukey-HSD testi sonucunda da aynı sonuca varılmıştır. Ayrıca, evliler dindarlığın tüm

¹⁴ Clark, (1961, s.110-111); Taplamacioğlu (1962), Argyle ve Beit-Hallahmi (1975, s.64-65); Thorson ve Powell (1990).

boyutlarında da en yüksek ortalama puanlara sahiptirler. Dolayısıyla, elde edilen bulgular hipotezlerimizi desteklemektedir.

Evlilerin, bekarlardan daha dindar olduklarına dair bir bulgu Karaca (1997) tarafından elde edilmiştir. O, Hoge'nin İçsel Dindarlık Motivasyon Ölçeği'ni kullanarak yaptığı çalışmada, evli deneklerin ($\bar{x}$ =33.29) bekar olanlardan ($\bar{x}$ =31.35) daha dindar oldukları ve bu farkın da anlamlı olduğu ($F=9.10$, $p<.01$) sonucuna varmıştır (s.199).

Çalışmamızda evli deneklerin % 60'ı ($s=12$) 23-28; % 15'i de ($s=5$) 29-42 yaş dilimleri arasındadır. Buna karşın, bekar deneklerin % 77'si ($s=409$) 16-22 yaş grubunda olmak üzere toplam % 99'u ($s=525$) 16-28 yaş grubundadırlar. Dolayısıyla bekarlar evlilerden daha gençtirler. Bu durum da evli deneklerin anlamlı bir şekilde bekarlardan daha dindar olmalarının, yaş faktörüyle kısmen açıklanabileceği söylenebilir. Zira bulgularımız dindarlık puanlarının en düşük olduğu grubun 16-28 yaş grubu olduğunu ortaya koymuştur.¹⁵

Ayrıca çocuk sahibi olan evli bireylerin, kendilerini çocuklarına karşı sorumlu hissetmesi ve kendilerini bir model olarak görmeleri dindarlık düzeylerini yükseltebilir (krş. Karaca, 1997, s.232).

Hristiyan kültüründe yapılan çalışmalarda, bekarların evlilerden daha dindar olduklarına ilişkin sonuçlar elde edildiği görülmektedir.¹⁶ Daha önce de belirtildiği gibi, bu araştırmalarda da dindarlığın ölçütü olarak daha çok kiliseye gitme sıklığı alınmıştır. Chesser (1956) ve Karlsson'un (1957) örneklemeleri kadınlardan oluşmaktadır. Bekar genç bayanlar özellikle seksüel düşünce ve tutumlardan dolayı günahkârlık duygusu taşımakta ve bu duygudan kurtulmak için de günah çıkarmak için sık sık kiliseye gitme ihtiyacı hissedebilmektedirler.¹⁷

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. "Dindarlıkla Yaş değişkeni Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi" bölümü.

¹⁶ Gorer, 1955; Chesser, 1956; Karlsson, 1957 (nkl.: Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, s.51-52).

¹⁷ Bkz. "Dindarlıkla Cinsiyet Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi" bölümü.

1.4. Dindarlıkla Sosyo-Ekonomik Düzey Değişkeni Arasındaki İlişki

Bulgular dindarlığın sosyo-ekonomik düzey değişkeniyle anlamlı bir ilişkiye sahip olmadığını ortaya koymuştur ($r=-.004$, $p>.05$). Fakat, dindarlığın boyutlarıyla sözkonusu değişken arasındaki ilişkiler incelendiğinde, dindarlığın boyutlarından sadece bilgi boyutuyla anlamlı bir ilişkinin varlığından sözedilebilmektedir ($r=-.08$, $p<.04$). Dolayısıyla, dindarlık toplam puanı açısından hipotezimiz desteklenmezken, dindarlığın boyutları açısından yapılan analiz sonucunda, kısmen de olsa hipotezimizin desteklendiğini söylemek yanlış olmaz.

Dindarlıkla sosyo-ekonomik düzey değişkeni arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı sonucuna varan bir başka çalışma ise, Karaca (1997) tarafından gerçekleştirilmiştir. O, bizim çalışmamızda da olduğu gibi *alt*, *ortanın altı*, *orta*, *ortanın üstü*, *üst* diye düzenlenen sosyo-ekonomik düzeylerle dindarlık arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını nakleder ($F=.47$, $p>.05$) [s.200]. Buna karşın, Köktaş (1993) tarafından yapılan diğer bir çalışmada, dindarlıkla sosyo-ekonomik düzey değişkeni arasında negatif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Yani, sosyo-ekonomik düzey yükseldikçe dindarlıkta belirgin bir azalma gözlenmiştir (s.214). Köktaş, sözkonusu çalışmasında kikare (chi-square) testi tekniğini kullanmış ve sosyo-ekonomik düzeyle dindarlığın tüm boyutları arasında $p<.005$ düzeyinde anlamlı bir ilişki saptamıştır (s. 79, 84, 92, 95, 111, 116, 120, 136).

Batı'da yapılan bazı çalışmalar, sözkonusu değişkenler arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin, Lazerwitz (1961) ve Lenski'nin (1961) çalışmaları sonucunda sosyo-ekonomik düzeyle kiliseye devam etme arasında pozitif bir ilişkinin varlığı rapor edilmiştir (nkl.: Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, s.161).

Böyle farklı sonuçlar elde edilmesini nedenleri ayrı bir tartışma konusu olabileceğinden konunun işlenmesi burada bitirilecektir.

1.5. Dindarlıkla Öğrenim Alanlarının Türü Değişkeni Arasındaki İlişki ve Üniversite Eğitiminin Dindarlık Düzeyine Etkisi

Tek-yönlü varyans analizi sonuçları, farklı fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin, dindarlık ortalama puanları açısından farklılaşmasının anlamlı olduğunu ortaya koymuştur ($F=35.88$, $p<.001$). Gruplar arası anlamlı farklar Tablo 32’de gösterilmiştir. Bu tabloda en yüksek dindarlık puanına İlahiyat Fak. öğrencileri en düşük puana ise Güzel Sanatlar Fak. öğrencileri sahiptirler. İlahiyat Fakültesi’nden sonra en yüksek puan sıralamasında Tıp ve Hukuk fakülteleri gelmektedir. Fakat burada bir konuyu açıklamamız gerekmektedir. Daha önce “İşlem” bölümünde de temas edildiği gibi, Tıp ve Hukuk fakültelerinde uygulama yapılmasına imkan tanınmadığından dolayı, bu fakültelerde (Hukuk 1. sınıflar dışında) uygulamalar arkadaşlarımız vasıtasıyla sınıf ortamı dışında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla böyle bir durum deneklerin bu grupların dindarlık ortalama puanlarına yükseltme yönünde etkisi olabilir. Bu tablo, üniversite eğitiminin dindarlık düzeyine etkisinin olup olmadığıyla ilgili işlemlerimiz sonucunda gözlenebilmektedir. Örneğin, üniversite eğitiminin dindarlık açısından anlamlı bir etkiye sahip olduğu tek fakülte Hukuk Fakültesi’dir. Bunun nedeni, Hukuk birinci sınıf uygulaması kurallara uygun seçkisiz bir grup üzerinde yapılmışken, dördüncü sınıf uygulaması ise izin verilmediğinden dolayı arkadaşlar vasıtasıyla kendi çevresindeki dördüncü sınıf öğrenciler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bundan dolayı, dördüncü sınıf öğrencilerinin dindarlık ortalama puanı ($\bar{x}=54.59$) birinci sınıf öğrencilerinkinden ($\bar{x}=45.63$) dokuz puan yüksek olup, İlahiyat Fakültesi örnekleminin ortalamalarına yaklaşmaktadır. Burada konuyla ilgili yorumlar yapılırken Hukuk Fakültesi’nin sadece birinci sınıf öğrencilerinin aldıkları ortalama puan ($\bar{x}=45.63$) gözönünde bulundurulmalı, Tıp Fakültesi örneklemi ise pek dikkate alınmamalıdır. Veri toplamadaki bu tür uygulamalardan dolayı, öğrenim alanlarının türü değişkeni açısından dindarlık değişkenini yorumlamamız pek mümkün gözükmemektedir.

“Araştırmanın sınırları” başlıklı bölümde ikinci maddede açıklandığı gibi, sınıflandırılmış deneklerden elde edilen bulguların analizi sonucunda, tüm fakültelerin birinci sınıfında öğrenim gören öğrencilerin ($s=202$) dindarlık ortalama puanları ($\bar{x}=44.01$, ss.17,81) dördüncü sınıf öğrencilerinkinden ($s=202$, $\bar{x}=46.37$, ss.17.36) daha düşük olduğu,

fakat anlamlı olmadığı bulunmuştur ($t = -1.35, p > .05$). Dolayısıyla, üniversite eğitiminin ilk dönemlerinde, dinî inançlar hakkında şüphe etme, sorgulama ve kararsızlık gibi durumlar içinde olan öğrencilerin, öğrenimlerinin sonuna yaklaştıklarında, eğilimlerinin daha çok inanma yönünde olduğu anlaşılmaktadır (krş. Fırat, 1977, s.76). □

C. DINDARLIKLA ÖLÜM KAYGISI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dindarlıkla ölüm kaygısı arasında ($r = .14$) $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyonun varlığı saptanmıştır. Bu korelasyonun yönü pozitif olup, hipotezimizi desteklememektedir.

Çok-yönlü varyans analizi sonuçları, dindarlık düzeyinin ölüm kaygısını ($F_{2,491} = 8.58, p < .001$), ölüm kaygısı düzeyinin de dindarlığı ($F_{2,442} = 10.28, p < .001$) etkilediğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla ilgili hipotezler desteklemiştir. Bu bulgulara göre, dindarlık düzeyinin yükselmesi ölüm kaygısı düzeyini etkileyerek onu yükseltmektedir. Bununla birlikte, bu ilişkinin tersi de sözkonusudur. Yani ölüm kaygısı düzeyi arttıkça dindarlık düzeyinde de bir yükselme olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, birey dindarlaştıkça ölümden daha fazla korkmakta ve ölümden daha fazla korktukça daha dindarlaşmaktadır.

Dindarlıkla ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi araştıran araştırmalara bakıldığında birbirinden farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir. Tespit edilen 31 çalışmadan, 7'si *pozitif*,¹⁸ 6'sı *negatif*,¹⁹ 4'ü *eğrisel ilişki*²⁰ saptarken 3'ü de *ilişki bulamamıştır*.²¹ Geri kalan 10 çalışmada ise, dindarlık değişkeni içsel-dışsal dindarlık diye iki boyut açısından ele alınmıştır. Thorson ve Powell (1989), içsel dindarlıkla ölüm kaygısı arasında ilişki

¹⁸ Alexander ve Adlerstein, 1959; Feifel, 1959; McDonald, 1976; Lonetto ve ark., 1980; Florian ve Kravitz, 1981; Florian ve Har-Even, 1983-84; Keller ve ark., 1984.

¹⁹ Martin ve Wrightsman, 1965; Templer, 1972; Feifel ve Branscomb, 1973; Westman ve Canter, 1985; Kraft ve ark., 1987; Bond, 1997.

²⁰ Leming, 1975; Mc Mordie, 1981; Downey, 1984; Aday, 1984-85.

²¹ Williams ve Cole, 1968; Templer ve Dotson, 1970; Edmunds, 1981.

olmadığını rapor etmektedirler. Gerçekleştirilen dört farklı çalışmada²² da benzer sonuçlar ortaya konmakla birlikte bu çalışmalarda aynı zamanda dışsal dindarlıkla ölüm kaygısı arasında pozitif korelasyonun varlığı da tespit edilmiştir. Thorson ve Powell (1990) ile Karaca (1997), çalışmaları sonucunda içsel dindarlıkla ölüm kaygısı arasında negatif bir korelasyonun olduğunu saptamışlardır. Yapılan diğer dört araştırmada²³ ise, ölüm kaygısının içsel dindarlıkla negatif, buna karşın dışsal dindarlıkla pozitif bir korelasyona sahip olduğu belirtilmiştir.

Bu farklı sonuçların elde edilmesinin, çeşitli sebeplerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bunların ilki, kavramsal düzeyde yaşanan farklılıklardır. Yani, dindarlık ve ölüm kaygısı farklı kavramlaştırılmaktadırlar (krş. Thorson ve Powell, 1990). Örneğin sözkonusu araştırmalarda kullanılan operasyonel dindarlık tanımları birbirinden çok farklıdır. Bir araştırmacı dindarlığın kriteri olarak, sadece kiliseye devam etme sıklığını (Aday, 1984-85) kabul ederken, diğer bir araştırmacı dindarlığı iki boyutlu (içsel-dışsal) olarak değerlendirerek çalışma düzeneğini ona göre kurmaktadır (bkz. 22. ve 23. dipnotlar). Bir başkası, dindarlığı çokboyutlu olarak ele alabilmektedir (Bond, 1997). Benzer durum, ölüm kaygısı değişkeni için de geçerlidir. Örneğin, ölüm kaygısı, *tekboyutlu* olarak ele alındığı gibi (Boyar, 1964; Tolor, 1966; Lester, 1967; Handal, 1969; Templar, 1970, 1971, 1974; McClam, 1980; Edmunds, 1981; McMordie, 1981), *çokboyutlu* olarak da operasyonelleştirilmiştir (Collett-Lester 1969; Hoelter, 1979; Conte ve ark., 1982; Florian ve Kravetz, 1983; Thorson ve Powell, 1988).²⁴

İkinci neden olarak metodolojik türden bir problemle karşılaşmaktadır. Bu problemin kaynağı, kavramlaştırma problemine dayanmaktadır. Dindarlık ve ölüm kaygısı kavramlarının operasyonel tanımlarının yapıp ona göre ölçekler geliştirilmektedir. Kavram düzeyinde yaşanan farklılıklar, ölçeklerde de yaşanmaktadır. Ayrıca, diğer bir metodolojik problem de örneklem seçiminde ortaya çıkmaktadır. Yapılan hatalara örnek olarak, örneklemin küçük tutulması veya homojen bir yapı oluşturulması gösterilebilir.

²² Spilka ve ark., 1976; Bolt, 1977; Patrick, 1979.

²³ Magni, 1973; Kahoe ve Dunn, 1975; De Young, 1977; Donahue, 1985.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Giriş Bölümü.

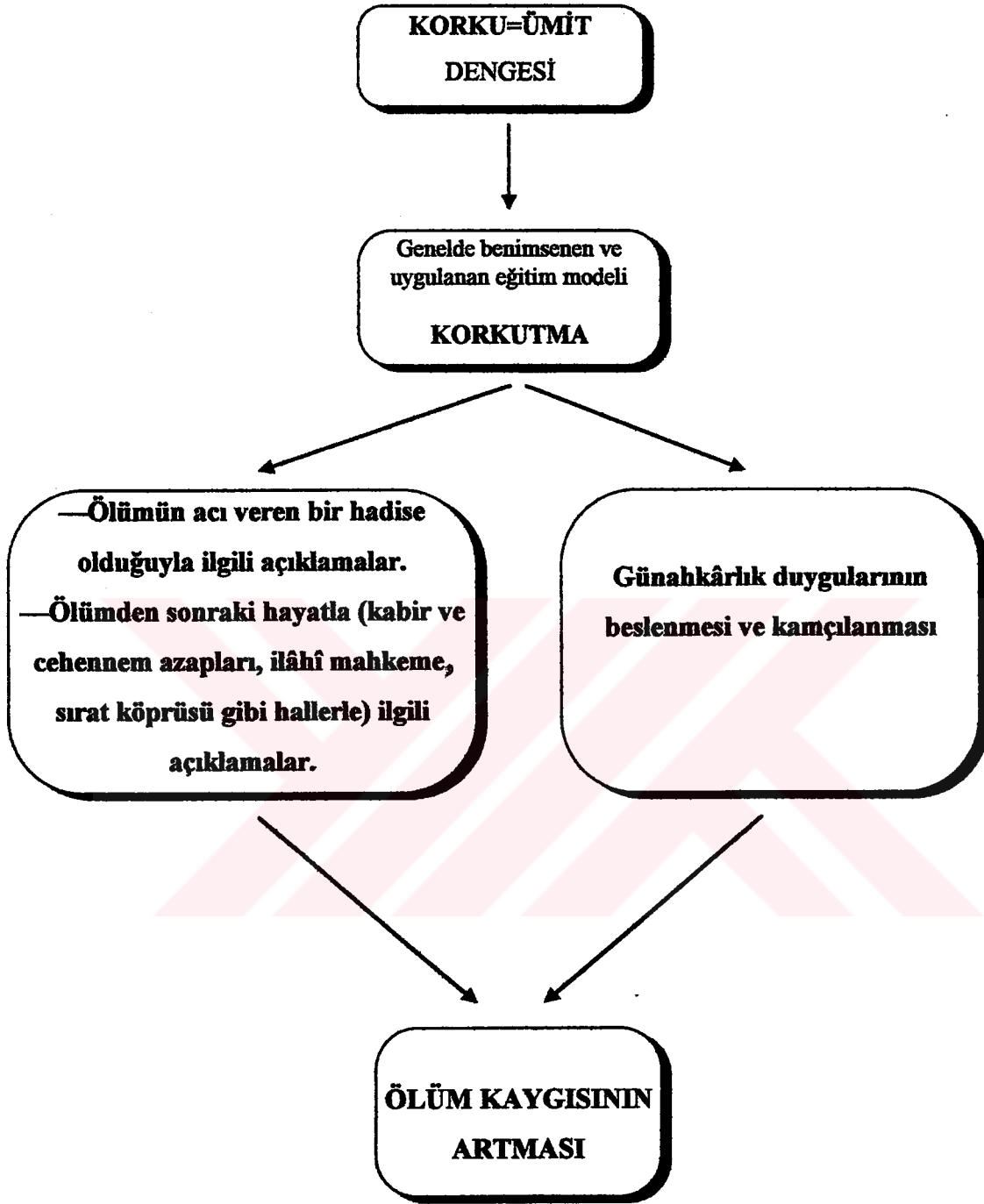
Örneğin, sadece psikiyatrik hastalardan veya belli bir mezhebe ait kilisenin üyelerinden (Aday, 1984-85) örneklem oluşturulması gibi.

Sonuç olarak, sağlıklı karşılaştırmaların yapılabilmesi için, ilk önce kavramların tanımlarının, dikkatlice yapılması ve operasyonelleştirilerek geçerli-güvenilir ölçeklerin geliştirilip seçilen geniş ve heterojen örneklemelerde uygulanması gerekmektedir. Sonra da, benzer araç ve örneklemelerin kullanılarak gerçekleştirilmiş araştırmaların sayısı çoğaltmalıdır.

Daha önce de belirtildiği gibi, dindarlıkla ölüm kaygısı arasında pozitif bir korelasyon var, yani dindar bireyler dindar olmayanlardan daha fazla ölüme ilişkin kaygıya sahiptirler. Bu bulgu hemen akla şu soruları getirmektedir: Mensuplarını huzurlu, mutlu, uyumlu ve psikolojik yönden sağlıklı bireyler olmasını en önemli amaç ve fonksiyonları arasında kabul eden bir din, nasıl olurda aynı zamanda ölüm kaygısını varlık alanına çıkarır? Bir taraftan din, ölümsüzlük inancıyla mensuplarına güven verirken, bir taraftan da gelecek bir hüküm gününe olan inancıyla da mensuplarının ölüm kaygısı düzeylerini nasıl artırabilmektedir? Yani din, ikili bir işlev görmektedir: 1) Din, öğretilerini yeterince önemsemeyen veya emir ve yasaklarını tam yerine getiremeyen mensuplarına ahiretteki cezaları gösterip, ölüm korkularını artırmak suretiyle, kabul ettiği ideal insan modeline bireyi yönlendirmektedir. 2) Din, çeşitli nedenlerden dolayı yüksek ölüm kaygısıyla muzdarip olan mensuplarına da, ölümsüzlük ve cennetin varlığından veya ölümün güzel yönlerinin olduğundan bahseden öğretilerini devreye sokarak, bireyin ölüm kaygısını azaltmaya veya gidermeye çalışır. Bu durum, İslam kültüründe **korku-ümit** (havf-reca) dengesiyle yorumlanır. Allah'tan ümidi kesmenin iyi karşılanmadığı²⁵ İslam dininde, ümitsizlik içinde olan müslümanları bu durumdan kurtulmaları için

²⁵ “Ey Muhammed! De ki: Ey kendilerine kötülük edip aşırı giden kullarım! *Allah'ın rahmetinden umudumuzu kesmeyin.* Doğrusu Allah günahların hepsini bağışlar. Çünkü O, bağışlayandır, merhametlidir.” (Zümer: 53).

Şekil 7. “Dindarlıkla ölüm kaygısı arasında pozitif bir ilişki var” bulgusu hakkında bir yorum

birçok ayet²⁶ ve hadis²⁷ mevcuttur. Öte taraftan inananların korku düzeylerini artırıcı ayet²⁸ ve hadislerle²⁹ de karşılaşmaktadır. Gazali, ümidin insanoğlunu Rahmanın

²⁶ Şûra:5; Ra'd:6; Duhâ:5; Ahzab:43.

yakınlığına ve cennete yönlendirdiğini ve korkunun da cehennem ateşinden, elemli azaplardan korumak için bir kamçı görevi yaptığını belirtir.³⁰

Dinî eğitimde acaba korku=ümit dengesi korunabilmiş midir? sorusuna, ‘hayır korunamamıştır’ diye cevap verilmesi sanki daha doğru olacaktır. Din eğitiminde daha çok korku ağırlıklı bir eğitim anlayışı tercih edilmiş olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla ölümle ilgili olarak da daha çok ölümün ve ölümden sonraki hayatın dehşeti acı-ızdıraplar önplana çıkarılmış ve yoğun bir şekilde işlenmiştir. Burada iki konu ortaya çıkmaktadır. Birincisi, ölümlerle ilgili acılarla ilgili, ikincisi de öldükten sonra kabirdeki hallerle başlayan ahiretteki mahkeme, sırat, cehennem gibi hususlarla devam eden, insanı dehşete düşürücü bir tablo çizilmesidir.

Bunun için, konunun bu iki başlık altında değerlendirilmesine devam edilecektir.

— *Ölümün acı veren bir olay olduğuna dair müslüman bireyin bilgilendirilmesi:*

Ölüm kaygısı veya korkusunun sebeplerinden biri de, ölümlerle ilgili acı ve ızdırap çekileceği düşüncesi ve inancıdır. Bu inancın oluşmasına, ölümlerin daha çok vücudun

²⁷ Örneğin, “Allah mahlukatı yarattığı zaman yanında bulunan Arş’ın üzerindeki bir kitaba şunu yazdı: Muhakkak ki rahmetim gadabıma galebe çalmıştır. (Buhari, Sahih, Tevhid 15, c.:VIII/171; Tevhid 22, c.:VIII/176; Müslim, Sahih, Tevbe 14 (No.2751) c.:III/2107).

— “Allah’ın yüz rahmeti var. Bunlardan biriyle mahlukat kendi aralarında birbirine merhamet gösterirler. Doksan dokuz rahmet de kıyamet günü içindir”. (Müslim, Sahih, Tevbe 20 (No.2753) c.:III/2108).

— “.... ‘Bu kadının, çocuğunu ateşe atacağına kanaatiniz olur mu? diye soran peygambere, sahabe ‘hayır’ diye cevap verince, o: ‘Allah’ın kullarına olan rahmeti, bu kadının çocuğuna olan şefkatinden fazladır’ demiştir (Buhari, Sahih, Edeb 18, c.:VII/75; Müslim, Sahih, Tevbe 22 (No.2754) c.:III/2109).

²⁸ “Ayetlerimize ancak, kendilerine hatırlatıldığı zaman secdeye kapananlar, büyüklük taslamayarak Rablerini överek yüceltenler, vücudlarını yataklardan uzak tutup korkarak ve umarak Rablerine yalvaranlar ve verdiğimiz rızıklardan sarfedenler inanır”. (Secde:15-16)

Ayrıca bkz. Şu ayetlere: Nisâ:131; Âl-i İmrân: 175; Mû’minûn: 60; Enbiya:90; Tevbe:82; Meryem:71; Rahman: 46.

²⁹ Tirmizi, Sünen, Zühd 9 (No:2313) c.:IV/557; İbn Mâce, Sünen, Zühd 19 (No:4190), c.:II/1402.

Örnek: “Ben sizin içinizde Allah’tan en fazla korkunuzumdur” (Buhari, Sahih, İman 14, c.:I/10).

³⁰ Gazali, İhya, c.:IV, s.243.

işleyişini bozan bir hastalık veya bir darbe, yaralama vb. gibi durumlardan sonra gerçekleşmesinden kaynaklanabilir. Bu düşünce ve inancın oluşmasında ikinci ve önemli bir etken de, *sekerâtu'l-mevt*'te (ölüm sarhoşluğu anında) can çekişmenin şiddeti hakkında dinî literatürdeki geniş açıklamalardan kaynaklanabilir. Çünkü bu açıklamalarda, peygamberin, sahabinin, evliyaların, alimlerin ölüm anında nasıl korktuklarından başlayarak, günahkâr ve inançsızların ölümlerinde ne tür acı ve ızdıraplar çekecekleri, nelerle karşılaşacakları uzun uzun anlatılmaktadır.³¹ Örnek olarak, dinî kültürde önemli bir yere ve etkiye sahip olan Gazali'nin, *İhyâu Ulûmi'd-Din* adlı eserinde bu konuyu işleyiş tarzını gösterebiliriz. Konuyu işlerken dayandığı hadislerden bazıları şunlardır:³²

— “Ölüm, kılıç darbesinden, bıçkılardan bıçmesinden, makasların kesmesinden daha şiddetlidir”.

— “Ey Allah'ım! Ruhu damar, kemik ve parmaklar arasından çekip alıyorsun. Ey Allah'ım! Ölüme karşı bana yardım et ve ölümü bana kolaylaştır”.

— “O (ölüm), kılıçla vurulan üçyüz darbe kadardır”.

— “Ölümün en kolayı, yün içerisinde bulunan bir üç köşeli demir diken gibidir. Acaba diken, beraberinde koparıp çıkaracağı yün olmaksızın yünden hiç çıkar mı?”

— “Onun (ölüme yaklaşmış bir hasta) ne ile karşılaştığını biliyorum. Onun ölümden acımayan hiçbir damarı yoktur.”

— İslâm Peygamberi hasta yatariken, “Lâ ilâhe illallah, Muhakkak ki, ölümün dehşet ve şiddetleri vardır. Ya Rab! Ölümün dehşetlerini bana kolaylaştır” diye dua ederdi.

³¹ Gazali, a.g.e., c.:IV, ss.809-817 ve ss. 301-327; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte*, c.:15, ss. 230-231.

³² Gazali, a.g.e., c.:IV, ss.809-817.

— *Ölümünden sonraki hayatta insanı bekleyen azaplar, sıkıntılar, zorlukların şiddetine dair bilgilendirme:*

İnsanın ölümden korkmasının bir başka sebebi de, ölümden sonraki hayattır. Bu sebep ister dindarlık düzeyi düşük, ister orta, isterse yüksek olsun, genelde tüm dindarların ölüm korkularının en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Çünkü mensup olduğu dinin öğretilerine göre, günah işleyenler ahirette ceza göreceklerdir. Günah işlemeyen insan olmayacağına göre³³ ahirette cezalandırılma korkusu kaçınılmaz olacaktır. Bundan dolayı o insan, ahirete açılan bir kapı olarak değerlendirilen ölümden korkma düzeyi artacaktır. Bu konuda da dinî literatürün etkisi sözkonusudur. Yine Gazali'den konuyla ilgili olarak bir kaç alıntı yapılması, bu etkinin dozajı hakkında bir fikir verebilir.³⁴

— Korku içinde olanların hali hakkında İbn Abbas'a soruldu. O, cevap olarak şöyle dedi: "Onların kalpleri korkudan ötürü yaralıdır. Gözleri yaşlı... Onlar 'biz nasıl sevelim? Zira aklımızda ölüm vardır' derler. Kıyamet ise bizim va'd olduğumuz yerdir. Cehennem üzerinde yolumuz vardır. Rabbimiz Allah huzurunda duracağımız, yer vardır."

— Hasan el-Basri: "Bir kişi hakkında, bin sene sonra cehennemden çıkacaktır, sözünün muhatabı keşke ben olsaydım". O, bu sözü, ebediyyen cehennemde kalmak ve son nefesde imansız gitmek korkusundan söylüyordu. Rivayet edilir ki, Hasan-ı Basri, kırk sene gülmemiştir.

— Hasan el Basri: "'Ey Hasan git! Seni affetmiyorum' demeyeceğinden kim beni temin edebilir? Binaenaleyh ben, garantisiz bir şekilde amel ediyorum."

Ölümün ve ölümden sonraki hayatın dehşeti konusunda;

— Ebu Bekir: "Ey kuş! Keşke senin gibi olsaydım".

— Osman: "İsterdim ki, öldüğüm zaman haşrolunmasaydım".

³³ "Âdem oğlunun hepsi hata edicidir....." (Tirmizi, Sünen, Kıyame 49).

³⁴ Gazali, a.g.e., c.:IV, ss. 317-325.

— Ömer: “Keşke ben şu (saman) çöpü olsaydım. Keşke ben anılır bir şey olmasaydım. Keşke ben unutulmuş olsaydım. Keşke annem beni doğurmasaydı”.

— Ebu Zer: “İsterdim ki, ben ısırılan bir ağaç olsaydım”.

Gazali bunları naklettikten sonra şöyle bir yorum yapıyor: “İşte bunlar peygamberlerin, veli kulların, alim ve salihlerin korkularıdır. Binaenaleyh biz onlardan daha fazla korkmaya müstahakız..... Aksi takdirde biz günahlarımızın azlığından ve ibadetlerimizin çokluğundan emin olamayız”.³⁵

Buraya kadar özetlenenlerin, şüphesiz yaygın veya örgün eğitim vasıtasıyla günümüze kadar müslüman bireylere aktarılmış olduğu görülmektedir. Araştırmamızın aşağıda sunulan bulgular bu düşüncayı desteklemektedir:

Ölümün acı ve ızdırap verici bir olay olduğu konusunda, deneklerin % 85’i Ölüm Kaygısı Ölçeği’ndeki “Acı çekerek ölmekten korkarım” ifadesine katıldıkları gözlenmektedir. Ayrıca dindarlıkla bu ifade arasında pozitif bir korelasyon ($p > .05$) vardır. Yani, dindarlık düzeyi düşük olanların % 80’i, orta olanların % 84’ü, yüksek olanların ise % 89’unun bu ifadeye katıldıkları saptanmıştır.

Ölümden sonraki hayatta karşılaşılabilecek ceza ve azaplar konusunda, deneklerin % 55’inin “Ölümden sonraki hayat beni büyük ölçüde kaygılandırır” ifadesine katılmış oldukları gözlenmiştir. Daha dikkat çekici bulgu ise, dindarlık düzeyleriyle bu ifade arasında anlamlı olarak pozitif bir korelasyon olduğu saptanmış olmasıdır ($r = .27, p < .001$). Dindarlık düzeyi düşük olanların % 24’ü, orta olanların % 58’i ve yüksek olanların da % 72’sinin sözkonusu ifadeye katıldıkları tespit edilmiştir. Yapılan tek-yönlü varyans analizi sonucunda dindarlık grupları arasındaki farklar anlamlı bulunmuştur ($F = 15.70, p < .001$). Farkların hangi gruplar arasında olduğunu saptamak için yapılan Tukey-HSD testi sonucunda dindarlık düzeyi düşük olan grubun, hem dindarlık düzeyi orta olan hem de yüksek olan gruplarla aralarındaki farklar $p < .05$ düzeyinde anlamlıdır.

³⁵ Gazali, a.g.e., c.:IV, s. 317.

Diğer bir bulgu da, Dindarlık Ölçeğinin Duygu boyutundaki “Ölümü hatırlatan bir durumla karşılaştığımda, ahirette başıma gelebilecek şeyleri düşünerek bir ürperti ve heyecan duyuyorum” ifadesiyle hem ölüm kaygısı ($r=.25$) hem de dindarlık ($r=.72$) arasında $p<.001$ düzeyinde anlamlı korelasyonların varlığı saptanmıştır. Tek-yönlü varyans analizi ve Tukey-HSD testi sonuçlarına göre, ölüm kaygısı grupları arasında sözkonusu madde açısından anlamlı bir farklılaşmanın olduğu ($F=6.58$, $p<.001$) ve bu anlamlı farkın da, düşük grubun, hem orta hem de yüksek gruplar arasındaki farkdan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Yine tek-yönlü varyans analizi ve Tukey-HSD testi sonuçlarına göre, dindarlık grupları arasında sözkonusu madde açısından anlamlı bir farklılaşmanın olduğu ($F=100.82$, $p<.0001$) ve bu anlamlı farkın da, düşük grubun, hem orta hem de yüksek gruplar arasındaki farkda ve orta grubun da yüksek grupla arasındaki farkdan kaynaklandığı görülmüştür. Bu sonuçlar, dindarlık düzeyinin artmasıyla, ölümden sonraki hayata ilişkin olumsuz kanaatlerden dolayı ölüm kaygı ve korkularında da anlamlı bir artışın olduğunu ortaya koyar. Bu sonuçlarla paralellik gösteren bir başka bulgu da, Hökelekli (1992_a) tarafından elde edilmiştir. O, gerçekleştirdiği bir çalışmada, dindarlık düzeyleri orta ve yüksek olanların, en yüksek oranda, ilâhî huzurda hesap vermekten dolayı ölümden korktuklarını belirtmektedir. Dolayısıyla dindarlık düzeyi arttıkça, buna paralel olarak sözkonusu dinî kültürle teması o düzeyde artmakta, bunun sonucu olarak da, ölüm ve ölüm sonraki hayata ilişkin kaygı ve korkuları artmaktadır. Yine, Florian ile Kravitz (1981) ve Florian ile Har-Even (1983-84) dindar ve dindar olmayan bireylerden oluşan yahudi örneklemelerde gerçekleştirdikleri çalışmalarda, ahiretteki cezayı sezinleyip beklediklerinden dolayı, dindar grupların ölüm korkularının, dindar olmayan gruplara göre daha yüksek olduğunu rapor etmişler, dindar olmayan grupların ise, kendilerini yokolacağı faktöründe büyük korku sergilemiş olduklarını saptamışlardır. Aynı şekilde Feifel de (1959), dindar bireylerin dindar olmayanlardan ölüm korkuları daha fazla olduğunu belirtmektedir. O, dindar bireylerin “cehenneme gidebilirim”, “günahlarımı affettirmek istiyorum” gibi ahiretle ilgili konulardan dolayı; dindar olmayan bireylerin ise, “bazı şeyleri tamamlamak istiyorum”, “hayatı seviyorum ve devam etmesini istiyorum”,

“ailemin geçimi nasıl sağlanacak” gibi düşüncelerden dolayı ölümden korkmakta olduklarını ifade eder (s.121).*

Dindarlık, ölüm sonrası hayata ilişkin kaygılar, ölüm kaygısı ilişkilerinin incelenmesi bir başka konuyu daha ortaya çıkarmaktadır ki, o da: **Günahkârlık duygusudur**. Zira, dinî inancın önemli bir unsuru olan ahirete iman ve ilâhî mahkemede yargılanma inancı, günah işlememesi mümkün görünmeyen³⁶ inanan bireyin günahkârlık duygusunun yol açacağı kaygıyı besleyecek bir özelliğe sahiptir (Krech ve ark.,1974, s.578; Hilgard ve ark., 1975, s. 440). Buna paralel olarak da bu durum, ölüm kaygısını artırabilmektedir. Bu düşünce, çalışmamızda kullanılan Dindarlık Ölçeği’nin Duygu Boyutunda yer alan “*Günah işlediğimi düşündüğümde, pişmanlık ve huzursuzluk hissederim*” ifadesiyle Ölüm Kaygısı Ölçeği arasında yapılan istatistik hesaplamaların sonuçları tarafından desteklenmiştir. Sözkonusu ifadeyle, ölüm kaygısı arasında ($r=.20$) $p<.003$ ve dindarlık arasında ise ($r=.70$) $p<.001$ düzeyinde anlamlı korelasyonlar tespit edilmiştir. Ölüm kaygısı grupları arasında bu ifade açısından anlamlı bir farklılaşmanın ($F=7.47$, $p<.001$) olduğu ve bu anlamlı farkın düşük grubun, hem orta hem de yüksek gruplarla aralarındaki farkda da bulunduğu saptanmıştır. Dindarlık grupları arasında da bu madde açısından anlamlı bir farklılaşma ($F=74.37$, $p<.0001$) olduğu ve bu anlamlı farkların düşük ve orta grubun yüksek grupla arasındaki farklarda ve düşük grubun orta grupla arasındaki farkda bulunduğu ortaya çıkmıştır. Meadow ve Kahoe (1984), çoğunlukla, kişisel dinî inancın doğumunu gerçekleştirmek için, sancıları artıran *günahkârlık duygusu* ve başka kaygıları zaman zaman üreten bazı dinî sistemlerin, bir ebe görevini üstlendiklerini ifade ederler (s.321-22). Dolayısıyla dinî inançlar ve pratikler, fiziksel, sosyal, psikolojik ve egzistansiyel kaygı ve korkuları motive edebilmektedir (s.321). Bu konularda gerçekleştirilen çalışmalardan Funk’un (1956), 17-19 yaşları arasındaki 255 üniversite öğrencisi üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında, genel kaygı

* Bu araştırma sonuçları bir başka konuyu akla getirmektedir ki, o da “sosyal beğenirlik” dir. Yani denekler, sekerâtu’l mevt’te ve ölüm sonrası hayatta yaşayacakları hakkında, mensubu olduğu dinin ortaya koyduğu açıklamalar karşısında, inançlı bireyin, kendisinden o konularda korku duyması beklenir. Bundan dolayı, “denekler ilgili ifadelere cevap verirken bu durum etkili olmuştur” düşüncesi ileri sürülebilir. Ama bu fikir, bize fazla tatmin edici gelmemektedir.

³⁶ Bkz. 32 nolu dipnot.

ile dinî inanç arasında pozitif korelasyonun olduğu rapor edilmiştir (nkl.: Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, s.126). Benzer sonuçlar, Okebukola (1986) ile Gilliland ve Timpler (1985-86) tarafından yapılan çalışmalarda da elde edilmiştir.

Allah'ın emir ve yasakları konusunda itaatsizlik anlamına gelen günahın işlenmesi ve sonra bireyin kendi davranışlarını değerlendirmesi sonucunda yaşadığı günahkârlık duygusu, ölüm kaygısını artırabilmektedir. Bir mutasavvıf olan Ümm-i Harun'a ölüm konusunda soru sorulduğunda, o şöyle cevap vermiştir: "Ölümü sevmiyorum. Çünkü, bir insana itaatsizlik etseydim onunla karşılaşmak istemezdim; Allah'a itaatsizlik edip durduğum halde, O'nunla karşılaşmayı nasıl arzu edebilirim?" (Mensia, 1980). Bu örnekte inanan bireyin yaptığı bir otokritikle karşılaşılmaktadır. Böyle bir kendi kendini değerlendirme, sözkonusu olduğu zaman da bireyin ideal kabul ettiği değer ve davranış biçimleriyle, kendi davranışının karşılaştırılması anlaşılmaktadır. Birey neleri yapmalıyım, neleri yapmamalıyım dediğinde ve bunları tespit etmeye çalıştığında, ideal kabul ettiği değerleri ölçüt alıyor anlamına gelir. Bu idealize edilen değerler dünyası çocukluktan itibaren yavaş yavaş gelişir ve çeşitli dönemlerde geçirilen krizlerle de sarsıntı geçirir (Fırat, 1982, s.81). İşte, bu dönemlerden biri de örneklemimizi oluşturan bireylerin içinde bulunduğu gençlik dönemidir.³⁷ Bu dönemde ergenlerin büyük çoğunluğu, değişik düzeylerde bir çatışma durumuna sebep olan çok şiddetli bir suçluluk duygusuna sahiptir (Hökelekli, 1986). Ergendeki bu suçluluk duygusunun en önemli kaynağı, cinsellik içgüdüsünün uyamışıyla birlikte ortaya çıkan ahlâkî problemlerdir (Kinsey ve ark., 1953, s.159; Hökelekli, 1993, s.274).

Bu arada, Freud'un *Törel Kaygı* (Hall, 1961, s.68) başlığı altında suçluluk ya da günahkârlık duygusu hakkındaki açıklamalarından söz edecek olursak, bu konudaki açıklamalar, aynı zamanda Freud'un *ahlâkî gelişme ve davranış*la ilgili teorisini kapsamaktadır; bu teori ise, Psikoanalitik teorinin hedef olduğu eleştirilerin bir kısmına maruz kalmasına rağmen, ahlâkla ilgili sosyal öğrenme teorilerine ve yine ahlâkla ilgili çalışmalara zemin hazırlaması açısından önemlidir. Çünkü Freud, bu teorisinde, ilk defa

³⁷ Ergenlik döneminin özellikleri konusu üzerinde daha önce durulduğu için tekrar olmasın diye açıklama yapmaktan kaçınılmıştır.

bir konunun kaynağı olarak içgüdüleri göstermemiş, yani ahlâkın, bir sosyal öğrenme meselesi olduğunu açıkça ortaya koymuştur (Güngör, 1993, s.41).

Freud'un ahlâkî gelişme teorisine göre, ahlâkın temelinde bir cinsiyet özdeşleşmesi vardır. Yani, erkek çocuk için esas model olan babanın ve kız çocuk için de esas model olan annenin hayatını idare eden kurallara çocuklar tabi olurlar. Bu kurallara aykırı davrandığı takdirde çocuk kendi kendini cezalandırmasını öğrenir. Daha önceleri bu cezayı anne-babası verirken, şu durumda hiç kimsenin müdahalesi olmadan kendi kendini cezalandırmak ister. İşte bu vicdanın oluşması demektir. *Vicdan* ise, Freud'un kişilik teorisinde Süperegö'yla temsil edilmektedir. Ona göre, toplumun değerleri ve kurallarının kaynağını oluşturan bölüm Süperegö'dur (Freud, 1946, ss.89-91 ve Freud, 1963 [1940], s.75; Hall, 1961, s.68-69; Güngör, 1993, s.40). Dolayısıyla, Süperegö'da oluşan toplumsal değer ve kurallar çocuğun sosyal gelişim sürecinde edinilir. Bu süreç içinde Freud zikretmese de dinle ilgili inanç, değer ve tutumlar da Süperegö'da oluşur. Bunun sonucu olarak, Süperegö, bu değerlere ve kurallara uygun davranmayan bireye "yaptığın yanlış, kendinden utanmalısın" mesajlarını verir, bu durumda birey suçluluk duyguları içine girer. İşte ölüm korkusu genellikle bu suçluluk duygularının bir sonucu olarak ortaya çıkar (Freud, 1958 [1925], s.231). İster Freud'un teorisine göre, isterse de diğer sosyal öğrenme teorilerine (bkz. Güngör, 1993, ss. 41-50) göre, ahlâkî gelişmenin sosyalleşme sürecinin bir parçası olarak kabul edilmesi eğitim konusunu da önplana çıkarmaktadır. Yani konumuzla ilgili olarak, dinî bir eğitim alan bireyin Süperegö'su veya vicdanı, dinî bir eğitim almayan bireylerden daha fazla dinî ve ahlâkî değerlerle yüklenir, dolayısıyla bireyin kendi kendini değerlendirmesi sonucunda günahkârlık duygusu daha yoğun yaşanabilir. Nitekim, gençler üzerinde yapılan araştırmalar, dindar gençlerin daha güçlü günahkârlık duyguları yaşadıklarını ve aynı şekilde benlik ve ideal benlik arasındaki çatışmanın bu bireylerde çok güçlü olarak yaşandığını göstermektedir (Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, s.99; Hökelekli, 1986).

Sonuç olarak, dindar bireyin ölümden daha fazla korkmasının, aldığı dinî eğitimin niteliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Yani eğer dinî kültürde sunulan korku-ümit dengesi bozularak daha çok korkutma ağırlıklı bir din eğitimi ve öğretimiyle bireyler eğitilirse ve bu durum nesilden nesile aktarılırsa, bu konu, ölüm ve ölüm sonrası hayatla

ilgili açıklamalarda daha yoğun bir şekilde işlenirse, böyle korkutma ağırlıklı açıklamalar aynı zamanda günahkârlık duygularını besleyerek ölüm korkusunun daha canlı olarak ortaya çıkmasını kolaylaştıracaktır. Tüm bu etkenler, dindar bireyin ölüm kaygısını artırmada önemli rol oynamaktadır.□

SONUÇ

Din ve ölüm kavramları insanlık tarihi kadar eski olup, filozoflar ve bilim adamları tarafından ele alınmış ve bunların niteliği, kaynağı hakkında çok sayıda açıklama yapılmıştır. Tabi ki bu ilgi, sözkonusu gruptaki insanların ilgileriyle sınırlı kalmamış, tüm insanların temel ilgileri arasında yer almıştır. Ayrıca birbirini çağrıştıracak kadar ilişkili olduğu düşünülen bu iki olgunun, birbiriyle olan ilişkisinin niteliğini ortaya koymak için çok sayıda çalışma yapılmıştır. İşte bu noktada, “acaba İslam dini ve kültürünün hakim olduğu bir yer olan Türkiye’de dindarlıkla ölüm kaygısı arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorusu, bu araştırmanın en önemli problemini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, araştırmanın temel amacı da, dindarlıkla ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi ve demografik değişkenlerin, ölüm kaygısı ve dindarlıkla olan ilişkisini incelemektir. Bu temel amacın yanısıra, üniversite eğitiminin dindarlık ve ölüm kaygısı düzeylerine etkisinin olup olmadığını, eğer varsa hangi düzeyde anlamlı olduğunu araştırmak da amaçlarımız arasındadır.

Bu araştırmada, daha önce "Araştırmanın amacı, hipotezler ve sorular" bölümünde verilen hipotezlerin test edilmesi ve bazı sorulara da cevap bulunabilmesi için iki ölçeğin kullanıldığı empirik bir yöntem uygulanmıştır. Hipotez ve soruların niteliği araştırmanın iki farklı yaklaşımla ele alınması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Birinci yaklaşımda, ölüm kaygısı değişkeni *bağımlı değişken*, buna karşın dindarlık ve demografik özellikler (yaş, cinsiyet, medeni durum,... gibi) bağımsız değişken olarak kabul edilmiştir. İkinci yaklaşımda, dindarlık değişkeni *bağımlı değişken*, ölüm kaygısı ve demografik özellikler bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgular bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Araştırmanın evreni genel anlamda Türkiye’deki tüm üniversite öğrencilerinin, dar anlamda İzmir ilindeki yüksek öğrenim kurumlarında öğrenim gören üniversite öğrencilerinin oluşturduğu gruptur. Araştırmanın örneklemi ise, D.E.Ü.'ne bağlı İİBF, İlahiyat, Güzel Sanatlar, Tıp, Hukuk, Eğitim ve Mühendislik (İnşaat ve Maden Müh. bölümleri) fakültelerinin birinci ve dördüncü sınıflarında öğrenim gören öğrencilerden

tesadüfî yöntemle seçilmiş 555 öğrenciden (erkek=360, kız=195) oluşmaktadır. Deneklerin yaş ranjı, 16-42 olup, yaş ortalaması 21.02'dir.

Veri toplama araçları olarak, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı öğretim elemanları tarafından geliştirilmiş olan Dinî Hayat Ölçeği (DHÖ) ve Templer'ın Ölüm Kaygısı Ölçeği (ÖKÖ) kullanılmıştır.

Elde edilen verilerin analizlerini yapmak için, tek-yönlü ve çok-yönlü varyans analizleri, Pearson product-moment korelasyon katsayısı formülü, t-testi ve çoklu karşılaştırma testlerinden Tukey-HSD testi gibi istatistik işlemler kullanılmıştır.

Ayrıca araştırma, daha önce detaylı olarak bahsedilen örneklem grubu ve ölçme araçlarının uygulanmasında karşılaşılan güçlükler ve engellemelerle birlikte, doktora tez süresi olarak belirlenen 2.5 yıl süreyle sınırlıdır.

Araştırma sonucunda elde edilen veriler, ölüm kaygısının, dindarlık ve cinsiyet değişkenleriyle $p<.01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyona sahip olduğunu ortaya koyarken, diğer değişkenlerle (yaş, medeni durum, sosyo-ekonomik düzey ve öğrenim alanının türü) anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermiştir. Kız öğrencilerin ölüm kaygısı ortalama puanları erkeklerinkinden anlamlı bir şekilde ($t= 3.94$, $p<.001$) daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Ölüm kaygısıyla öğrenim alanının türü değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($r= -.02$, $p>.05$). Ayrıca, üniversite eğitiminin ölüm kaygısını artırma veya azaltma yönünde bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir ($t=.52$, $p>.05$). Bunun yanı sıra, her fakülte için ayrı işlem yapıldığında sadece İlahiyat Fakültesi örnekleminde farklılaşmanın anlamlı olduğu saptanmıştır. Yani, İlahiyat Fakültesi eğitiminin ölüm kaygısı düzeyini düşürmede etkili olduğu sonucuna varılmıştır ($t=2.91$, $p<.005$).

Dindarlığın, sosyo-ekonomik düzey değişkeni dışındaki diğer tüm değişkenlerle (yaş, cinsiyet, medeni durum, öğrenim alanının türü ve ölüm kaygısı) $p<.01$ düzeyinde anlamlı korelasyonlara sahip olduğu gözlenmiştir.

Dindarlıkla cinsiyet arasındaki ilişkinin analizinde, erkek öğrencilerin dindarlık ortalama puanlarının, kız öğrencilerinkinden anlamlı bir şekilde ($t=-2.61$, $p<.01$) daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Dindarlıkla yaş değişkeni arasında $p<.01$ ($r=.16$) düzeyinde anlamlı bir korelasyon vardır. Diğer bir işlemde, yaş grupları, dindarlık ortalama puanları bakımından karşılaştırılmış ve tek-yönlü varyans analizi sonucunda, gruplar arasındaki farklılığın anlamlılık düzeyine ulaştığı gözlenmiştir ($F=5.80$, $p<.001$). Tukey-HSD testi sonucunda 16-22 yaş grubuyla 23-28 yaş grubu arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu ($p<.05$) saptanmıştır.

Dindarlıkla medeni durum grupları arasında farkın ($F_{4,550}=5.33$) $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu gruplardan evlilerin ortalama dindarlık puanının, bekarların ortalama puanından anlamlı bir şekilde daha fazla olduğu gözlenmiştir ($t=3.50$, $p<.001$).

Dindarlıkla öğrenim alanlarının türü değişkeni arasındaki ilişkinin ($r= -.24$) $p<.01$ düzeyinde anlamlı olduğu ve dindarlık ortalama puanları açısından, farklı fakültelerde öğrenim gören öğrenci grupları arasındaki farklılaşmanın anlamlı olduğu, tek-yönlü varyans analizi sonucunda ortaya çıkmıştır ($F=35.88$, $p<.001$). Ayrıca, üniversite eğitiminin dindarlık düzeyini düşürmede veya yükseltmede anlamlı düzeyde etkili olmadığı saptanmıştır ($t=-1.35$, $p>.05$).

Dindarlıkla ölüm kaygısı arasında ($r=.14$) $p<.01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon olup, bu korelasyonun yönü pozitifdir. Çok-yönlü varyans analizi sonuçları, dindarlık düzeyinin ölüm kaygısını ($F_{2,491}=8.58$, $p<.001$), ölüm kaygısı düzeyinin de dindarlığı ($F_{2,442}=10.28$, $p<.001$) etkilediğini ortaya koymuştur. Bu bulgulara göre, dindarlık düzeyinin yükselmesi ölüm kaygısı düzeyini etkileyerek onu yükseltmektedir. Bununla birlikte, bu ilişkinin tersi de sözkonusudur. Yani, ölüm kaygısı düzeyi arttıkça dindarlık düzeyinde de bir yükselme olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, birey dindarlaştıkça ölümden daha fazla korkabilmekte ve ölümden daha fazla korktukça daha dindarlaşabilmektedir.

Dindarlık düzeyleri yüksek olan bireylerin ölüm kaygısı ortalama puanlarının dindarlık düzeyleri düşük olanlarınkinden daha yüksek olması, din eğitimindeki genelde benimsenen korkutma metodundan kaynaklanabilir. Bu çerçevede, ölümün acı veren bir olay olduğuna ve ölümden sonraki hayatta insanı bekleyen azaplar, sıkıntılar, zorlukların şiddetine dair bireylerin yönlendirilmesinin etkisi olabilir. Ayrıca bu anlayış günahkârlık duygularını besleyerek ölüm korkusunun daha canlı olarak ortaya çıkmasını kolaylaştırabilir. □

KAYNAKLAR

- ABDEL-KHALEK, A. BESHAI, J.A. (1993). "The structure of Templer's Death Anxiety Scale among Egyptian students: A reply". *Psychological Reports*, 73: 321-322.
- ADAY, R.H. (1984-85). "Belief in afterlife and death anxiety: Correlates and comparisons." *Omega*, 15 (1): 67-75.
- ADLER, A. (1983). *Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme*. Çev.: B. Çorakçı. İst.: Say Kit. Pa. [1936].
- . (1985). *İnsanı Tanıma Sanatı*. (Çev. K. Şipal). İst.: Say Kit. Pa. [1926].
- AKSEKİ, A.H. (1983). *İslâm Dini*. Ank.: Nur Yay.
- ALEWYN, R. (1991). "Edebi kaygı". *Korku ve Kaygı* (H. Von Dittfurth (ed.) içinde, ss. 29-47, çev.: N. Barın), İst.: Metis Yay.
- ALEXANDER, I.E. & ADLERSTEIN, A.M. (1959). "Death and religion". In H. Feifel (Ed.) *The Meaning of Death*. New York: Free Press. pp. 271-283.
- ALLEN, R.O. (1965). *Religion and Prejudice: An Attempt to Clarify the Patterns of Relationship*. (Unpublished doctoral dissertation) Univ. Of Denver.
- ALLPORT, G.W. (1950). *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*. London: Collier-Macmillan Ltd.
- . (1959). "Religion and prejudice." *The Crane Review*, 2: 1-10.
- . (1960). *Personality and Social Encounter*. Boston: Beacon Press.
- , VERNON, P.E. & LINDZEY, G. (1960). *Study of values: Manual*. (3rd ed.) Boston: Houghton Mifflin. [1931]
- AMENTA, M.M. & WEINER, A.W. (1981). "Death anxiety and purpose in life in hospice workers". *Psyc. Reports*, 49: 920.
- ARGYLE, M. (1958). *Religious Behavior*. New York: Free Press.
- & BEIT-HALLAHMI, B. (1975). *The Social Psychology of Religion*. London and Boston: Routledge & Kegan Paul.
- ARKUN, N. (1978). *İntiharın Psikodinamikleri*. (2.Baskı). İst.: İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay.
- AYDIN, A.R. (1995). *Dinî İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*. (Basılmamış Doktora Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniv. Sosyal Bilimler Enst.
- AYDIN, M.S. (1987). *Din Felsefesi*. İzmir: D.E.Ü. Yayınları.

- AYNİ, M.A. (1945). *Hayat Nedir*. İst.: Ahmet Sait Matbaası.
- AYTAÇ, G. (1982). *Goethe Der ki*. Ank.: K lt r ve Turizm Bak. Yay.
- BARRY, H., BACON, M.K. & CHILD, I.L. (1957). "A cross-cultural study of sex differences in socialization". *Jou. of Abnormal and Social Psychology*, 55: 327-332.
- BECKER, E. (1973). *The Denial of Death*. New York: Free Press.
- BEHNKE, M., REISS, J., NEIMEYER, G. & BANDSTRA, E.S. (1987). "Grief responses of pediatric house officers to a patient's death". *Death Studies*, 11: 169-176.
- BELL, B.D. (1975). "The experimental manipulation of death attitudes: A preliminary investigation". *Omega*, 6: 199-205.
- BERGER, P.L. (1993). *Dinin Sosyal Ger ekliği*.  ev.: A. CoŐkun, İst.: İnsan Yay. [1967].
- . (1995). "Din  Kurumlar".  ev.: A.  ift i, D.E. . İ  hiyat Fak ltesi Dergisi, 9: 425-465. [1973].
- BERMAN, A.L. & HAYS, J.E. (1973). "Relation between death anxiety, belief in afterlife, and locus of control." *Jou. Of Consulting and Clinical Psychology*, 41 (2): 318.
- BİRAND, K. (1987). *İlk  ağ Felsefesi Tarihi*. Ank.: A. . İlahiyat Fak. Yay.
- BOISEN, A., JENKINS, R.L. & LORR, M. (1954). "Schizophrenic ideation as a striving toward the solution of conflict". *Jou. of Clinical Psychology*, 10: 389-391.
- BOLT, M. (1977). "Religious orientation and death fears". *Review of Religious Research*. 19: 73-76.
- BOND, C. (1997). *Religiosity, Age, Gender, and Death Anxiety*. [Http://dunamai.com/fddyq/fddy.htm](http://dunamai.com/fddyq/fddy.htm). Master Thesis submitted to the Graduate School at Indiana State Univ. in 1994.
- BOOS-N NNING, U.(1972). *Dimensionen der Religi sitat:Zur Operationalisierung und Messung Religi ser Einstellungen*. Munich: Chr. Kaiser; Mainz: Matthias-Gr newald.
- BOURQUE, L.B.& BACK, K.W. (1968). "Values and transcendental experiences". *Social Forces*, 47: 34-38.
- BOYAR, J.O. (1964). "The construction and partial validation of a scale for the measurement of the fear of death". *Diss. Abst.*, 25: 2041.
- BRODSKY, B. (1959). "The self-representation, anality, and fear of dying." *Jou. Amer. Psychonal. Ass.*, 7: 95-108.

- BROGDEN, H.E. (1952). *"The primary personal values measured by the Alport-Vernon test, 'a study of values'."* **Psychological Monographs**, 66 (16, Whole No. 348).
- BROMBERG, W.R. & SCHILDER, P. (1936). *"The attitudes of psychonevrotics toward death."* **Psychoanal. Rev.**, 23:1-25.
- BROWN, L.B. (1962). *"A study of religious belief"*. **British Jou. of Psychology**, 53: 259-272.
- . (1966). *"The structure of religious belief."* **Jou. for the Scientific Study of Religion**, 5: 259-272.
- BROWN, N.O. (1996). **Ölûme Karşı Hayat: Tarihin Psikanalitik Anlamı**. Çev. A. Yılmaz. İst.: Ayrıntı Yay.
- BRUNING, J.L. & KINTZ, B.L. (1993). **İstatistik**. Çev. A. Dönmez, Ank.: Gündoğan Yay.
- BUHARİ, M. b. İ. (1992). **el-Câmiu's-Sahih (I-VIII)**. İst.: Çağrı Yayınları.
- BURLING, J.W. (1993). *"Death concerns and symbolic aspects of the self: The effects of mortality salience on status concern and religiosity."* **Personality and Social Psychology Bulletin**, 19: 100-105.
- BYLSKI, N.C. & WESTMAN, A.S. (1991). *"Relationships among defense style, existential anxiety, and religiosity"*. **Psychological Reports**, 68: 1389-1390.
- CAMPBELL, A. & FUKUYAMA, Y.(1970). **The Fragmented Layman**. Philadelphia: Pilgrim Press.
- CAMUS, A. (1972). **A Happy Death**. New York: Alfred A. Knopf.
- CANAN, İ. (1988). **Kütüb-i Sitt: Muhtasarı Tercüme ve Şerhi (I-XIII)**. Ank.: Akçağ Yay.
- CANNON, W.B. (1932). **The Wisdom of the Body**. Norton. New York.
- CAPRIO, F.S. (1950). *"A study of some psychological reactions during prepubescence to the idea of death"*. **Psychiat. Quart**, 24: 495-505.
- CATTELL, R.B. & SCHEIER, I.H. (1958). *"The nature of anxiety: A review of thirteen multivariate analyses comprising 814 variables"*. **Psychological Reports**, 4: 351-388.
- CERNY, L.J. (1977). *"Death perspectives and religious orientation as a function of christian faith with specific reference to being 'born again'"*. **Disser. Abst. Int.**, 38:1872.
- CHADWICK, M. (1929). *"Notes upon the fear of death"*. **Inter. Jou. of Psychoana.**, 10:321-334.
- CHESSER, E. (1956). **The Sexual, Marital and Family Relationships of the English Woman**. London: Hutchinson.

- CHEVALIER, J. (1993). *"Din fenomeni"*. **Din Fenomeni** içinde, Çev.: M. Aydın. Konya: Tekin Kitabevi.
- CHIAPPETTA, W., FLOYD, H.H. & MCSEVENNEY, D.R. (1976). *"Sex differences in coping with death anxiety"*. **Psychological Reports**, 39: 945-946.
- CHRIST, A.E. (1961). *"Attitudes toward death among a group of acute geriatric psychiatric patients"*. **Jou. of Gerontology**, 16: 56-59.
- CLARK, W.H. (1961). **The Psychology of Religion**. (3rd ed.) New York: Macmillan.
- COLLETT, J.L. & LESTER, D. (1969). *"The fear of death and the fear of dying"*. **The Jou. of Psychology**, 72: 179-181.
- CONTE, H.P., PLUTCHIK, R. & WEINER, M.B. (1982). *"Measuring death anxiety: Conceptual, psychometric, and factor-analysis aspects"*. **Jou. of Personality and Social Psychology**, 43: 775-785.
- COSTELLO, C.G. & COMREY, A.L. (1967). *"Scales for measuring depression and anxiety"*. **Jou. of Psychology**, 66: 303-313.
- CRAPPS, R.W. (1986). **An Introduction to Psychology of Religion**. Georgia: Mercer University Press.
- CÜCELOĞLU, D. (1991). **İnsan ve Davranışı**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ÇİLELİ, M. (1991). *"Ölüm"*. **Gelişim Psikolojisi** içinde, B. Onur, ss. 197-227, Ank.: Versa Yay.
- DAWIS, R.V., FRUEHLING, R.T. & OLDHAM, N.B. (1989). **Psychology: Human Relations and Work Adjustment** (7th ed.) New York: McGraw-Hill, inc.
- DAYIOĞLU, S. (1990). *"Ergenler ve aileler arasında ortaya çıkan çatışmalar"*. **İstanbul Üniv. Tecrübî Psikoloji Çalışmaları**, 18: 71-76.
- DEWEY, J. (1934). **A Common Faith**. New Haven: Yale Univ. Press.
- DE YOUNG, R.N. (1977). *"Religious variables and death attitudes"*. Paper presented for The Society for the Scientific Study of Religion, Chicago, October.
- DICKSTEIN, L.S. (1972). *"Death concern: Measurement and correlates"*. **Psychol. Reports**, 30:563-571.
- DONAHUE, J. (1985). *"Intrinsic and extrinsic Religiousness: Review and Meta-Analysis"*. **Jou. of Personality and Social Psychology**, 48: 400-419.
- DONOVAN, J.M. (1996). **Sussing Out of Religion**. New Orleans.

- DOWNEY, A.M. (1984). "Relationship of religiosity to death anxiety of middle-aged males" **Psych. Reports**, 54: 811-822.
- DURKHEIM, E. (1969). **The Elementary Forms of the Religious Life**. New York: The Free Press. [1915].
- DURLAK, J.A. (1972_a). "Relationship between individual attitudes toward life and death". **Jou. of Consulting and Clinical Psychology**, 38: 463.
- (1972_b). "Relationship between various measures of death concern and fear of death". **Jou. of Cons. and Clinical Psychology**, 41: 162-168.
- (1972_c). "Measurement of the fear of death: An examination of some existing scales". **Jou. of Clinical Psychology**, 28: 545-547.
- EFLÂTUN. (1943). **Phadion**. Fran.'dan Çev.: H.R. Atademir-S.K. Yetkin. İst.:Maarif Matb.
- . (1966). **Sokrates'in Savunması**. Çev.: T. Aktürel. İst.: Remzi Kitabevi.
- EDMUNDS, G.J. (1981). "An exploration of the relationships between a religious perspective, meaning in life and death anxiety". **Disser. Abst. Int.**, 42:1601.
- EGEMEN, B.Z. (1963). "Ölüm üzerine". **Ank. Üniv. İlâhiyat Fak. Der.** 11:31-34.
- ELKINS, G.R. & FEE, A.F. (1980). "Relationship of physical anxiety to death anxiety and age". **The Jou. of Genetic Psychology**, 137: 147-148.
- ENDLER, N.S. (1981). "Person-situation interaction and anxiety". In **Handbook on Stress and Anxiety**, I.L.Kutash, L.B.Schlesinger and ass. (Eds.), pp. 249-266. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- & OKADA, M. (1975). "A multidimensional measure of trait anxiety: The S-R Inventory of General Trait Anxiousness". **Jou. of Consulting and Clinical Psychology**, 43: 319-329.
- , HUNT, J. MCV. & ROSENSTEIN, A.J. (1962). "An S-R Inventory of Anxiousness". **Psychological Monographs**, 76, (17, Whole No. 536).
- FAULKNER, J.E. & DE JONG, G. (1966). "Religiosity in 5-D: An empirical analysis". **Social Forces**, 45: 246-254.
- FEIFEL, H. (1955). "Attitudes of mentally ill patients toward death". **The Jou. of Nervous and Mental Disease**. 122: 375-380.
- . (1959). "Attitudes toward death in some normal and mentally ill populations". In H. Feifel (ed.). **The Meaning of Death**, pp. 114-132, New York: McGraw-Hill.

- . (1971). *"The meaning of death in American society: Implications for education"*. In D.P. Irish & B.R. Green (Eds.) **Death Education: Preparation for living**. Cambridge, Mass.: Schentman.
- . (1977). **New Meanings of Death**. New York: McGraw-Hill.
- & BRANSCOMB, A.B. (1973). *"Who's afraid of death?"* **Jou. of Abnormal Psychology**, 81: 282-288.
- & NAGY, V.T. (1981). *"Another look at fear of death"*. **Jou. of Consulting and Clinical Psych.**, 49: 278-286.
- FELDMAN, K.A. (1980). *"Change and stability of religious orientations during college"*. In **Growing Edges in the Psychology of Religion**, by J.R. Tisdale. Chicago: Nelson-Hall.
- FENICHEL, O. (1945). **The Psychoanalytic Theory of Neuroses**. New York: W.W. Norton & Company, Inc.
- FIRAT, E. (1977). **Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu**. Basılmamış doktora tezi, Ankara: A.Ü. İlahiyat Fak.
- . (1982). **Şahsiyet Gelişiminde Tevbe'nin Fonksiyonu**. (Basılmamış Doçentlik tezi). Ank.: Ankara Üniv. İlahiyat Fak.
- FLORIAN, V. & HAR-EVEN, D. *"Fear of personal death: The effects of sex and religious belief"*. **Omega**, 14 (1): 83-91.
- & KRAVETZ, S. (1981). **Fear of Personal Death, Attribution, Structure, and Relationship to Religious Belief**. (Unpublished Paper) Bar Ilan Univ.
- & ———. (1983). *"Fear of personal death: Attribution, structure, and relation to religious belief"*. **Jou. of Personality and Social Psychology**, 44: 600-607.
- & SNOWDEN, L.R. (1989). *"Fear of personal death and positive life regard. A study of different ethnic and religious-affiliated American college students"*. **Jou. of Cross-Cultural Psychology**, 20: 64-79.
- , MIKULINCER, M. & GREEN, E. (1993-94). *"Fear of personal death and the MMPI profile of middle-age men: The moderating impact of personal losses"*. **Omega**: 28 (2): 151-164.
- FRANKL, V. (1973). **The Doctor and The Soul**. New York: Vintage Books.
- . (1975_a). **Man's Search for Meaning**. (24th ed.), New York: Pocket Books.
- . (1975_b). **The Unconscious God: Psychotherapy and Theology**. New York: Simon and Schuster.
- FREUD, S. (1946). **Totem and Taboo**. New York: Random House.

- . (1958). *"Thoughts for the times on war and death"*. In *On Creativity and the Unconscious: Papers on the psychology of art, literature, love, religion*, (selected, with introduction and annotation by B. Nelson). New York: Harper Torchbooks, Harper & Row, Publishers, Inc. [1925].
- . (1963). *An Outline of Psychoanalysis*. New York: W.W. Norton & Company, Inc. [1940].
- . (1985). *Bir Yanılsamanın Geleceği*. Çev.: H.Z. Kars. İst.: Kaynak Yay. [1927].
- . (1992). *Endişe*. Çev.: L. Özcengiz, İst.: Dergah Yay.
- FROMM, E. (1972). *Psychoanalysis and Religion*. New York: Bantam Books.
- . (1984). *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*. (II Cilt). Çev.:Ş. Alpagut. İst.: Payel Yay.
- FUKUYAMA, Y. (1961). *"The major dimensions of church membership"*. *Review of Religious Research*, 2: 154-161.
- FUNK, R.A. (1956). *"Religious attitudes and manifest anxiety in a college population"*. *American Psychologist*, 11: 375.
- GARAI, J.E. (1970). *"Sex differences in mental health"*. *Genetic Psychology Monographs*, 81(2): 123-142.
- & SCHEINFELD, A. (1968). *"Sex differences in mental and behavioral traits"*. *Genetic Psychology Monographs*, 77: 169-299.
- GAZALİ, E.H.M. (1990). *İhyâ Ulûmî'd-Din (I-IV)*. Çev.: M.A. Müftüoğlu, İst.: Tuğra Neşriyat
- GEÇTAN, E. (1990). *Varoluş ve Psikiyatri*. İst.: Remzi Kitabevi.
- . (1992_a). *Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar*. İst.: Remzi Kitabevi.
- . (1992_b). *İnsan Olmak*. İst.: Remzi Kitabevi.
- GILLESPIE, W.H. (1963). *"Some regressive phenomena in old age"*. *British Jou. of Medical Psychology*, 36: 203-209.
- GILLILAND, J.C. & TEMPLER, D.I. (1986). *"Relationship of Death Anxiety Scale factors to subjective states"*. *Omega*, 16 (2): 155-167.
- GLOCK, C.Y. (1959). *"The religious revival in America?"* In *Religion and the Face of America*, J. Zahn (ed.) içinde. Berkeley: University Extension, University of California.
- . (1972). *"On the study of religious commitment"*. In *Religion's Influence in Contemporary Society Readings in the Sociology of Religion*, pp. 38-56, J.E. Faulkner (ed.). Ohio: Charles E. Merrill Publishing Co. [1962].
- & STARK, R. (1965). *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally.

- GOEBEL, B.L. & BOECK, B.E. (1987). "*Ego integrity and fear of death: A comparison of institutionalized and independently living older adults*". **Death Studies**, 11: 193-204.
- GOLDSTEIN, K. (1940). **Human Nature**. Cambridge, Mass.: Harvard.
- GOLDSTEIN, S. & GOLDSCHIEDER, C. (1968). **Jewish Americans: Three Generations in a Jewish Community**. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- GORER, G. (1955). **Exploring English Character**. London: Cresset.
- GOUGH, H.G. (1952). "*Identifying psychological femininity*". **Educational and Psychological Measurement**, 12: 427-439.
- GRAY, J.A. (1971). "*Sex differences in emotional behaviour in mammals including man: endocrine basis*". **Acta Psychologica**, 35: 29-46.
- GÖKBERK, M. (1985). **Felsefe Tarihi**. İst.: Remzi Kitabevi.
- GÜNGÖR, E. (1993). **Değerler Psikolojisi**. Amsterdam: Hollanda-Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yay.
- . (1995). **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**. İst.: Ötüken Neşriyat.
- HALL, G.S. (1891). "*The moral and religious training of children*". **Pedagogical Seminary**, 1:196-210.
- HALL, C.S. (1961). **A Primer of Freudian Psychology**. New York: Mentor Book.
- HAMILTON, M. (1959). "*The assessment of anxiety states by rating*". **British Jou. of Medical Psychology**, 32: 50.
- HANDAL, P.J. (1969). "*The relationship between subjective life expectancy death anxiety and general anxiety*". **Jou. of Clinical Psychology**, 25: 39-42.
- HAYSLIP, B., LUHR, D.D. & BEYERLEIN, M.M. (1991-92). "*Levels of death anxiety in terminally ill men: A pilot study*". **Omega**, 24(1): 13-19.
- HEIDEGGER, M. (1949). **Existence and Being**. Chicago: Henry Regnery.
- . (1953). **Einführung in die Metaphysik**, Tübingen: Max Neimeyer, 1966, (E.T., *An Introduction to Metaphysics*, by R. Manheim, New Haven, Conn: Yale Univ. Press, 1959).
- HILGARD, E.R., ATKINSON, R.C. & ATKINSON, R.L. (1975). **Introduction to Psychology** (6th ed.). New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- HIMMELFARB, H.S. (1975). "*Measuring religious involvement*". **Social Forces**, 53: 606-618.

- HOELTER, J.W. (1979_a). "Multidimensional treatment of fear of death". *Jou. of Consulting and Clinical Psychology*, 47:996-999.
- . (1979_b). "Religiosity, fear of death and suicide". *Suicide Life Threat Behov.*, 9:163-172.
- HOFFMAN, F.H. & BRODY, M.W. (1957). "The symptom, fear of death". *Psychoanal. Rev.*, 44: 433-438.
- HORNEY, K. (1993_a). *Nevrozlar ve İnsan Gelişimi: Öz Gerçekleştirme Kavgası*. Çev.: S. Budak (2. Basım), Ank.: Öteki Yay.
- . (1993_b). *Ruhsal Çatışmalarımız*. Çev.: S. Budak (2. Basım), Ank.: Öteki Yay.
- HOVARDAOĞLU, S. (1994). *Davranış Bilimleri İçin İstatistik*. Ank.: Hatiboğlu Yay.
- HOWELS, K. & FIELD, D. (1982). "Fear of death and dying among medical students", *Social Science and Medicine*, 16: 1421-1424.
- HÖKELEKLİ, H. (1986). "Ergenlik çağı davranışlarına din eğitiminin etkisi". *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, 1: 35-51.
- . (1991). "Ölümle ilgili tutumlar ve dinî davranış". *İslâmî Araştırmalar*, 5: 83-91.
- . (1992_a). "Ölümle ilgili tutumların dinî davranışla ilişkisi üzerine bir araştırma (1)". *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, 4:57-85.
- . (1992_b). "Ölümle ilgili tutumların dinî davranışla ilişkisi üzerine bir araştırma (2) -Yorumlar-". *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, 4:87-98.
- HUTT, C. (1972). "Sex differences in human development". *Human Development*, 15: 153-170.
- IAMMARINO, N.K. (1975). "Relationship between death anxiety and demographic variables". *Psychological Reports*, 37:262.
- IMARA, M. (1984). "Death". *Encyclopedia Americana (I-XXX)*. 8:565-569.
- İBN MACE, E.A.M. b. Y. (1992). *Sünen (I-II)*. İst.: Çağrı Yay.
- JAMES, W. (1902). *The Varieties of Religious Experience*. New York: The Modern Library.
- JASPERS, K. (1995). *Felsefî Düşünüşün Küçük Okulu*. Çev.: S. Umran. İst.: Birleşik Yay.
- JOHNSON, P.E. (1945). *Psychology of Religion*. New York: Abingdon-Cokesbury Press.
- JUNG, C.G. (1965). *Psikoloji ve Din*. Çev.: E. Gürol, İst.: Oluş Yay.

- KAHOE, R.D. & DUNN, R.F. (1975). "*The fear of death and religious attitudes and behavior*". *Jou. for the Scientific Study of Religion*, 14: 379-382.
- KALISH, R.A. (1963). "*Some variables in death attitudes*". *The Jou. of Social Psychology*, 59:137-145.
- KANE, A.C. & HOGAN, J.D. (1985-86). "*Death anxiety in physicians: Defensive style, medical specialty and exposure to death*". *Omega*, 16:11-12.
- KARACA, F. (1997). *Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi*. (Basılmamış Doktora tezi). Erzurum: A.Ü. Sosyal Bilimler Enst.
- KARLSSON, G. (1957). *Adaptability and Communication in Marriage*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeriab.
- KASTENBAUM, R. & AISENBERG, R. (1976). *The Psychology of Death*. New York: Springer Publishing Corp.
- & COSTA, P.T. (1977). "*Psychological perspectives on death*". *Annual Review of Psychology*, 28: 225-249.
- KAUFMANN, W. (1959). "*Existentialism and death*". In H. Feifel (Ed.), *The Meaning of Death*. New York: McGraw-Hill.
- KELLER, J.W., SHERRY, D. & PIOTROWSKI, C. (1984). "*Perspectives on death: A developmental study*". *The Jou. of Psychology*, 116: 137-142.
- KIERKEGAARD, S. (1953). *Fear and Trembling and the Sickness unto Death*. New York: Doubleday-Anchor.
- KING, M.B. (1967). "*Measuring the religious variable: Nine proposed dimensions*". *Jou. for the Scientific Study of Religion*, 6: 173-85.
- & HUNT, R.A. (1969). "*Measuring the religious variable: Amended findings*". *Jou. for the Scientific Study of Religion*, 8: 173-190..
- & —————. (1972_a). "*Measuring the religious variable: Replication*". *Jou. for the Scientific Study of Religion*, 11: 240-251.
- & —————. (1972_b). *Measuring Religious Dimensions: Studies of Congregational Involment*. Dallas: Southern Methodist University.
- & —————. (1975_a). "*Measuring the religious variable: National replication*". *Jou. for the Scientific Study of Religion*, 14: 13-22.
- & —————. (1972_b). "*Religious dimensions: Entities or constructs?*". *Sociological Focus*, 8:57-63.

- KINSEY, A.C., POMEROY, W.B., MARTIN, C.E. & GEBHARD, P.H. (1953). *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia: W.B. Saunders Com.
- KIRBY, M. & TEMPLER, D.I. (1975). "Death anxiety social work students". Paper presented at the Foundation of Thanatology Symposium, 'The Family and Death: A social work symposium', New York: April 12.
- KLEIN, M. (1948). "A contribution to the theory of anxiety and guilt". *International Jou. of Psychoanalysis*, 29: 114-123.
- KOÇ, İ. & ALBAYRAK, F. (1993). "Türkiye 'de intihar olgusu". *Nüfusbilim Dergisi*, 15: 55-68.
- KOENING, H.G., KVALE, J.N. & FERREL, C. (1988). "Religion and well-being in later life". *The Gerontological Society of America*, 28 (1): 18-28.
- KOESTENBAUM, P. (1998). *Ölüme Yanıt Var mı? Çev.: Y. Akgünlü, İst.: Mavi, Okyanus Yay.*
- KOOCHER, G.P., O'MALLEY, J.E., FOSTER, D. & GOGAN, J.L. (1976). "Death anxiety in normal children and adolescents". *Psychiatra Clinica*, 9: 220-229.
- , —————, GOGAN, J.L. & FOSTER, D. (1980). "Psychological adjustment among pediatric cancer survivors". *Jou. of Child Psychology and Psychiatry*, 21: 163-173.
- KOŞTAŞ, M. (1995). *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*. Ank.: T.D.V. Yay.
- KÖKTAŞ, M.E. (1993). *Türkiye'de Dinî Hayat*. İst.: İşaret Yay.
- . (1997). *Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık*. Ank.: Vadi Yay.
- KRAFT, W.A. , LITWIN, W.J. & BARBER, S.E. (1987). "Religious orientation and assertiveness: Relationship to death anxiety". *The Jou. of Social Psychology*, 127 (1): 93-95.
- KRECH, D., CRUTCHFIELD, R.S. & LIVSON, N. (1974). *Elements of Psychology*. (3rd ed.), New York: Alfred A. Knopf Inc.
- KUNZ, H. (1991). "Kaygının antropolojisi üstüne". *Korku ve Kaygı içinde*, ss.48-73, H. von Dittfurth, çev.: N. Barın, İst.: Metis Yay.
- KUNZENDORF, G.R. (1985-86). "Repressed fear of inexistence and its hypnotic recovery in religious students". *Omega*, 16 (1): 23-33.
- KUPERMAN, S.K. & GOLDEN, C.J. (1978). "Personality correlates of attitude toward death". *Jou. of Clinical Psychology*, 34: 661-663.

- KUR'AN-I KERİM VE TÜRKÇE ANLAMI. (1986). H. Atay ve Y. Kutluay (Türkçe anlamı). Ank.: Diyanet İşleri Başk. Yay.
- KURAY, G. (1992). *Ugo Foscolo'da Yaşam, Ölüm ve Ölümsüzlük*. Ank.: Ekin Yayınları.
- KURLYCHEK, R.T. (1976_a). "Level of belief in afterlife and four categories of fear of death in a sample of 60 +years olds". *Psychological Reports*, 38: 228.
- . (1976_b). "Assessment of death acceptance: A proposed scale". *Psychology*, 13:19-20.
- KUTASH, I.L., SCHLESINGER, L.B. & ASS. (Eds.) (1981). *Handbook on Stress and Anxiety*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- KUTSAL, A. & MULUK, Z. (1972). *Uygulamalı Temel İstatistik*. Ank.: Hacattepe Üniv. Yay.
- KÜBLER-ROSS, E. (1969). *On Death and Dying*. New York: MacMillan.
- . (1986). *Death: The Final Stage of Growth*. New York: A Touchstone Book, Simon & Schuster Inc.
- . (1994). *Ölüm Yeni Bir Doğustur*. Çev.:A. Aslan. İst.: Ruh ve Madde Yay.
- LATTANER, B. & HAYSLIP, B. (1984-85). "Occupation-related differences in levels of death anxiety". *Omega*, 15 (1): 53-66.
- LAZERWITZ, B. (1961). "Some factors associated with variations in church attendance". *Social Forces*, 39: 301-309.
- LEMING, M.R. (1976). "The relationship between religiosity and the fear of death". *Dissertation Abst. Int.* 36: 7674.
- . (1980). "Religion and death: A test of Homans' thesis". *Omega*, 10:347-364.
- LENSKİ, G.E. (1961). *The Religious Factor*. Garden City, New York: Doubleday.
- LEPP, L. (1968). *Death and Its Mysteries*. New York: MacMillan.
- LESTER, D. (1967). "Experimental and correlational studies of the fear of death". *Psychological Bulletin*, 67: 27-36.
- . (1972). "Studies in death attitudes: Part two". *Psychological Reports*, 30:440.
- . (1985). "Depression and fear of death in a normal population". *Psychological Reports*, 56: 882.
- . & KAMM, E.G. (1971). "Effect of a friend dying upon attitudes toward death". *Jou. of Social Psychology*, 83: 149-150.
- LEUBA, J.H. (1912). *A Psychological Study of Religion; Its Origin, Function, and Future*. New York: Macmillan.

- LEVIN, R. (1989-90). "A reexamination of the dimensionality of death anxiety". *Omega*, 20(4): 341-349.
- LIVINGSTON, P.B. & ZIMET, C.N. (1965). "Death anxiety, authoritarianism and choice of specialty in medical students". *The Jou. of Nervous and Mental Disease*, 140 (3), 222-230.
- LONETTO, R., MERCER, G.W., FLEMING, S., BUNTING, B. & CLARE, M. (1980). "Death anxiety among university students in Northern Ireland and Canada". *The Jou. of Psychology*, 104: 75-82.
- LOO, R. (1984). "Personality correlates of the fear of death and dying scale". *Jou. of Clinical Psychology*, 40: 120-122.
- LUCKMANN, T. (1967). *The Invisible Religion*. New York: Macmillan.
- LURIE, W.A. "A study of Spranger's value-types by the method of factor analysis". *Jou. of Social Psychology*, 8: 17-37.
- MAGNI, K.G. (1973). "The fear of death: Studies of its character and concomitants". In L.B. Brown (ed.), *Psychology of Religion* (First ed.), pp. 329-342, Aylesbury, Bucks, Great Britain: Hazell Watson & Viney Ltd.
- MALINOWSKI, B. (1925). *Magic, Science, and Religion and Other Essays*. New York: MacMillan.
- MANNONI, P. (1992). *Korku*. Çev.: I. Gürbüz, İst.: İletişim Yay.
- MARTIN, D. & WRIGHTSMAN, L.S. (1965). "The relationship between religious behavior and concern about death". *The Jou. of Social Psychology*, 65: 317-323.
- MARTY, H. (1973). "The effect of micro-training sessions on the attitude and behavior of freshman student nurses toward the terminally ill". *Disser. Abst. Int.*, 34:2306-2307.
- MAY, R. (1981). "Value conflicts and anxiety". In, *Handbook on Stress and Anxiety*, I.L. Kutash and et.al., San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- & YALOM, I. (1989). "Existential psychotherapy". In, *Current Psychotherapies*, pp. 362-402. R.J. Corsini & D. Wedding (eds.), Itasca, IL: F.E. Peacock.
- MCCLAM, T. (1980). "Death anxiety before and after death education: Negative result". *Psychological Reports*, 46: 513-514.
- MCDONALD, C.W. (1976). "Sex, religion, and risk-taking behavior as correlates of death anxiety". *Omega*, 7 (1): 35-44.

- MCGUIRE, W.J. (1969). "*The nature of attitudes and attitude change*". In G. Lindzey and E. Aronson (eds.), **Handbook of Social Psychology**, Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- MCMORDIE, W. (1979). "*Improving measurement of death anxiety*". **Psychological Reports**, 44: 975-980.
- . (1981). "*Religiosity and fear of death: Strength of belief system*". **Psychological Reports**, 49: 921-922.
- MEADOW, M.J. & KAHOE, R.D. (1984). **Psychology of Religion: Religion in individual lives**. New York: Harper & Row, Publishers.
- MENSIA, M. (1980). "*Mutasavvıflara göre ölüm*". Çev.: M. Demirci, (1987). **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, 3: 89-104.
- MEYER, J.E. (1975). **Death and Neurosis**. New York: Int. Universities Press.
- MONTAIGNE. (1989). **Denemeler**. Çev.: S. Eyuboğlu. İst.: Cem Yayınları.
- MOUNIER, E. (1986). **Varoluş Felsefesine Giriş**. Çev.: S.R. Kirkoğlu. İst.: Alan Yayıncılık.
- MURRAY, P. (1974). "*Death education and its effect on the death anxiety level nurses*". **Psychological Reports**, 35: 1250.
- MÜSLİM, E.H.H. (1992). **Sahih (I-III)**. İst.: Çağrı Yay.
- NEIMEYER, R.A. (1985). "*Actualization, integration and fear of death: A test of the additive model*". **Death Studies**, 9: 235-244.
- , DINGEMANS, P. & EPTING, F.R. (1977). "*Convergent validity, situational stability, and meaningfulness of the threat index*". **Omega**, 8: 251-265.
- NELSON, E.N.P. (1956). "*Patterns of religious attitude shifts from college to fourteen years later*". **Psychological Monographs**, 70, (17, Whole No. 424).
- NEUFELDT, D.E. & HOLMES, C.B. (1979). "*Relationship between personality traits and fear of death*". **Psychological Reports**, 45: 907-910.
- NOCK, A.D. (1961). **Conversion**. New York: Oxford Univ. Press.
- NOGAS, C., SCHWEITZER, K. & GRUMET, J. (1974). "*An investigation death anxiety, sense of competence, and need for achievement*". **Omega**, 5: 245-255.
- NUDELMAN, A.E. (1971). "*Dimensions of religiosity: A factor-analytic view of protestants, catholics, and christian scientists*". **Review of Religious Research**, 13: 42-56.
- O'CONNELL, B.J. (1975). "*Dimensions of religiosity among catholics*". **Review of Religious Research**, 16 (3): 198-207.

- O'NEIL, W.M. & LEVINSON, D.J. (1954). "A factorial exploration of authoritarianism and some of its ideological correlates". *Jou. of Personality*, 22: 449-463.
- OKEBUKOLA, P.A. (1986). "Relationships among anxiety, belief system and creativity". *The Jou. of Social Psychology*, 126 (6): 815-816.
- OSARCHUK, M. & TATZ, S.J. (1973). "Effect of induced fear of death on belief in afterlife". *Jou. of Personality and Social Psychology*, 27: 256-260.
- ÖNER, N. & LE COMPTE, A. (1983). *Durumluk-Sürekli Kaygı Envanteri El Kitabı*. İst.: Boğaziçi Üniv. Yay.
- ÖZKAN, N. (1984). *15-17 Yaş Ergenlerinde Görülen Korku ve Kaygılar*. (Y.Lisans Tezi) Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst.
- ÖZBAYDAR, B. (1970). *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İst.: Baha Mat.
- PARSONS, T. (1952). "Sociology and social psychology". In H.N. Fairchild and et.al. (eds.), *Religious Perspectives in College Teaching*. New York: Ronald.
- PATRICK, J.W. (1979). "Personal faith and the fear of death among divergent religious population". *Jou. for the Scientific Study of Religion*, 18: 299-305.
- PATTON, J.F. & FREITAG, C.B. (1977). "Correlational study of death anxiety, general anxiety and locus of control". *Psychological Reports*, 40: 51-54.
- PFOST, K.S., PETERS, K.A. & STEVENS, M.J. (1985). "Death anxiety and the type a behavior pattern". *Psychological Reports*, 57: 745-746.
- POLLAK, J.M. (1979-80). "Correlates of death anxiety; a review of empirical studies". *Omega*, 10: 97-121.
- POPPLETON, P.K. & PILKINGTON, G.W. (1963). "The measurement of religious attitudes in a university population". *British Jou. of Social and Clinical Psychology*, 2: 20-36.
- PRATT, J.B. (1920). *The Religious Consciousness: A Psychological Study*. New York: Macmillan.
- RANK, O. (1954). *Will Therapy and Truth and Reality*. New York: Alfred A Knopf.
- RHEINGOLD, J.C. (1967). *The Mother, Anxiety, and Death: The Catastrophic Death Complex*. Boston: Little, Brown.

- RHUDICK, P.J. & DIBNER, A.S. (1961). "Age, personality, and health correlates of death concerns in normal aged individuals". *Jou. of Gerontology*, 16: 44-49.
- ROOF, W.C. (1979). "Concepts and indicators of religious commitment: A critical review". In R. Wuthnow (ed.), *The Religious Dimension New Directions in Quantitative Research*, pp.17-45, New York: Academic Press.
- SABOM, M.B. (1992). *Ölüm Anıları*. Çev.: E. Konyalıoğlu. İst.: Ruh ve Madde Yayınları.
- SARNOF, I. & CORWIN, S.M. (1959). "Castration anxiety and the fear of death". *Jou. of Personality*, 27: 375-385.
- SARTRE, J.P. (1956). *Being and Nothingness*. New York: Philosophical Library.
- SCHELL, B.H. & ZINGER, J.T. (1984). "Death Anxiety Scale means and standard deviations for Ontario undergraduates and funeral directors". *Psychological Reports*, 54: 439-446.
- SCHULZ, W. (1991). "Çağdaş felsefede kaygı sorunu". H. von Dittfurth (ed.), *Korku ve Kaygı*, pp.7-28, çev.: N.Barm, İst.: Metis Yay.
- SCHUMAKER, J.F., BARRACLOUGH, R.A. & VAGG, L.M. (1988). "Death anxiety in Malaysian and Australian university students". *The Jou. of Social Psychology*, 128 (1): 41-47.
- SCOBIE, G.E.W. (1975). *Psychology of Religion*. New York: John Wiley & Sons.
- SEARLES, H. (1961). "Schizophrenia and the inevitability of death". *Psychiatric Quarterly*, 35:631-665.
- SHADY, G., BRODSKY, M. & STALEY, D. (1979). "Validation of the multidimensionality of death anxiety as supported by differences between volunteers and nonvolunteers". *Psychological Reports*, 45: 255-258.
- SMITH, W.C. (1962). *The Meaning and End of Religion*. New York: The Macmillan Comp.
- . (1979). *Faith and Belief*. Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press.
- SOBEL, E.F. (1981). "Anxiety and stress in later life". In I.L. Kutash, L.B. Schlesinger and ass. (eds.), *Handbook on Stress and Anxiety*, pp.317-328, San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- SPIELBERGER, C.D. (1966). "Theory and research in anxiety". In *Anxiety and Behavior*, C.D. Spielberger (ed.), pp. 3-32, New York: Academic Press.
- SPIELBERGER, S., GORSUCH, R. & LUSHENE, R. (1970). *Manual for State-Trait Anxiety Inventory*. California: Consulting Psychologists Press.

- SPLKA, B., HOOD, R.W. & GORSUCH, R.L. (1985). **The Psychology of Religion: An Empirical Approach**. New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs.
- SPLKA, B. STOUT, L. MINTON, B. & SIZEMORE, D. (1976). "*Death perspectives, death anxiety, and form of personal religion*". Paper presented for The Society for the Scientific Study of Religion, Philadelphia.
- SPOERL, D.T. (1952). "*The values of the post-war college student*". *Jou. of Social Psychology*, 35: 217-222.
- STARBUCK, E.D. (1899). **The Psychology of Religion: An Empirical Study of the Growth of Religious Consciousness**. New York: Charles Scribner's Sons.
- STARK, R. & GLOCK, C.Y. (1968). **American Piety**. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- STEKEL, W. (1949). **Conditions of Nervous Anxiety and Their Treatment**. New York: Liveright.
- STEVENS, S.J., COOPER, P.E. & THOMAS, L.E. (1980). "*Age norms for Templer's Death Anxiety Scale*". *Psychological Reports*, 16: 205-206.
- STURGEON, R.S. & HAMLEY, R.W. (1979). "*Religiosity and anxiety*". *The Jou. of Social Psychology*, 108: 137-138.
- SUMNER, R.B. (1898). "*A statistical study of belief*". *Psychological Review*, 5: 616-631.
- SWENSON, W.M. (1961). "*Attitudes toward death in an aged population*". *Jou. of Gerontology*, 16: 49-52.
- ŞENOL, C. (1989). **Ankara İlinde Kurumlarda Yaşayan Yaşlılarda Ölüm İlişkin Kaygı ve Korkular**. Basılmamış Y. Lisans Tezi. Ank.: A.Ü. Sosyal Bil. Enst.
- TAPLAMACIOĞLU, M. (1962). "*Yaşlara göre dinî yaşayışın şiddet ve kesafeti üzerine bir anket denemesi*". *Ankara Üniv. İlâhiyat Fak. Der.*, 10: 141-151.
- TAYLOR, J. (1953). "*A personality scale of manifest anxiety*". *Jou. of Abnormal and Social Psychology*, 48: 285-290.
- TEICHER, J.D. (1953). "'*Combat fatigue*' or *death anxiety neurosis*". *Jou. Nerv. and Ment. Dis.*, 117:234-243.
- TELBAN, S.G. (1981). "*Death anxiety and knowledge about death*". *Psyc. Reports*, 49: 648.
- TEMPLER, D.I. (1969). "*Death anxiety scale*". **Proceedings of the 77 th Annual Convetion of the American Psychological Association**, 4:737-738.

- . (1970). "The construction and validation of death anxiety scale". *The Jou. of General Psychology*, 82: 165-174.
- . (1971). "The relationship between verbalized and nonverbalized death anxiety". *The Jou. of Genetic Psychology*, 119: 211-214.
- . (1972_a). "Death anxiety in religiously very involved persons". *Psychological Reports*, 31:361-362.
- . (1972_b). "Death anxiety: Extraversion, neuroticism, and cigarette smoking." *Omega*, 3:53-56.
- & DOTSON, E. (1970). "Religious correlates of death anxiety". *Psychological Reports*, 26: 895-897.
- & RUFF, C.F. (1971_a). "Death anxiety: Age, sex, and parental resemblance diverse populations". *Development Psychology*, 4: 108.
- & ———. (1971_b). "Death anxiety scale means, standard deviations, and embedding". *Psychological Reports*, 29: 173-174.
- , ——— & FRANKS, C.M. (1971). "Death anxiety: Age, sex and parental resemblance in diverse populations". *Develop. Psych.*, 4: 108.
- , ——— & LESTER, D. (1974). "Fear of death and femininity". *Psychological Reports*, 35: 530.
- , VELEBER, D., LOVITO, M., TESTA, J.A. & KNIPPERS, C. (1983-84). "The death anxiety of gays". *Omega*, 14 (3): 211-213.
- , LAVOIE, M., CHALGUJIAN, H. & THOMAS-DOBSON, S. (1990) "The Measurement of Death Depression". *Jou. of Clinical Psychology*, 46 (6): 834-838.
- TESTA, J.A. (1981). "Group systematic desensitization and implosive therapy for death anxiety". *Psychological Reports*, 48: 376-378.
- TEVFIK, M. (1985). *Ruhî Bunalmırlar ve İslâm Ruhıyatı*. Ank.: Güven Mat.
- THOMAS, L.V. (1991). *Ölüm*. Çev.: I. Gürbüz. İst.: İletişim Yayınları.
- THOMPSON, R.W. (1960). *Value Changes Among Macalester College Students: 1947 to 1951*. Master's thesis, University of Chicago.
- THORSON, J.A. (1977). "Variations in death anxiety related to college students' sex, major field of study and certain personality traits". *Psychological Reports*, 40: 857-858.
- & POWELL, F.C. (1988). "Elements of death anxiety and meanings of death". *Jou. of Clinical Psychology*, 44 (5): 691-701.

- & —————. (1989). "Death anxiety and religion in an older male sample". **Psychological Reports**, 64: 985-986.
- & —————. (1990). "Meanings of death and intrinsic religiosity". **Jou. of Clinical Psychology**, 46 (4): 379-391.
- & —————. (1992). "A revised Death Anxiety Scale". **Death Studies**, 16: 507-521.
- & —————. (1993). "Personality, death anxiety, and gender". **Bulletin of the Psychonomic Society**, 31 (6): 589-590.
- , HORACEK, B. & KARA, G. (1987). "A replication of Kalish's study of cemetery visits". **Death Studies**, 11: 177-182.
- THOULESS, R.H. (1935). "The tendency to certainty in religious belief". **British Jou. of Psychology**, 26: 16-31.
- . (1961). **The Psychology of Religion**. (2nd ed.). London: Cambridge Press.
- THURSTONE, L.L. (1934). "The vectors of mind". **Psychological Review**, 41: 1-32.
- & CHAVE, E.J. (1929). **The Measurement of Attitude: A Psychophysical Method and Some Experiments with a Scale for Measuring Attitude Toward the Church**. Chicago: University of Chicago Press.
- TILLICH, P. (1952). **The Courage to Be**. New Haven: Yale Univ. Press.
- TISDALE, J.R. (1965). "Value patterns in three midwest colleges". **Proceedings of the low a Academy of Science**, 72: 389-395.
- . (1980). **Growing Edges in the Psychology of Religion**. Chicago: Nelson-Hall.
- TİRMİZİ, M. b. İ. b. S. (1992). **Sünen (I-V)**. İst.: Çağrı Yay.
- TOLOR, A. (1966). **Unpublished data**.
- TOPSEVER, Y. (1991). **Psikolojide Araştırma Deney ve Analiz**. İzmir: Ege Üniv. Basımevi.
- TUNÇAY, M. (1985). (Yayına hazırlayan). **Yeni Düşün Adamları**. İst.: Birey ve Toplum Yay.
- TÜMER, G. (1994). "Din". **TDV. İslâm Ansiklopedisi**, 9:312-320, İst.:Türkiye Diyanet Vakfı.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (I-II)**. (1988). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ank.: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- UYSAL, V. (1996). **Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**. İst.: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay.

- UNGAR, L., FLORIAN, V. & ZERNITSKY-SHURKA, E. (1990). "Aspects of fear of personal death, levels of awareness, and professional affiliation among dialysis unit staff members". *Omega*, 21(1): 51-67.
- VARGO, M.E. (1980). "Relationship between the Templer Death Anxiety Scale and the Collett-Lester Fear of Death Scale". *Psychological Reports*, 46: 561-562.
- & BLACK, F.W. (1984_a). "Psychosocial correlates of death anxiety in a population of medical students". *Psychological Reports*, 54: 737-738.
- & ————— (1984_b). "Attribution of control and the fear of death among first-year medical students". *Jou. of Clinical Psychology*, 40 (6): 1525-1527.
- VON HÜGEL, F. (1908). *The Mystical Element of Religion, as Studied in Saint Catherine of Genoa and Her Friends* (2 vols.; 2nd ed.). London: J.M. Dent & Sons, 1923) (First ed. 1908).
- WACH, J. (1944). *Sociology of Religion*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- WAHL, C. W. (1958). "The fear of death". *Bull. Menn. Clinic.*, 22: 214-223.
- . (1959). "The fear of death". In H. Feifel (Ed.), *The Meaning of Death*. New York: McGraw-Hill.
- WARREN, J.R. & HEIST, P.A. (1960). "Personality attributes of gifted college students". *Science*, 132: 330-337.
- WAY, L. (1962). *Adler's Place in Psychology: An Exposition of Individual Psychology*. New York: Collier Books.
- WATT, W.M. (1982). *Modern Dünyada İslam Vahyi*. Çev.: M.S. Aydın, Ank.: Hülbe Basım ve Yay.
- WESTMAN, A.S. (1992). "Existential anxiety as related to conceptualization on self and of death, denial of death, and religiosity". *Psychological Reports*, 71: 1064-1066.
- & CANTER, F.M. (1985). "Fear of death and the concept of extended self". *Psychological Reports*, 56: 419-425.
- WILLIAMS, J.R. (1977). *Martin Heidegger's Philosophy of Religion*. Canadian Cataloguing in Publication Data.
- WILLIAMS, R.L. & COLE, S. (1968). "Religiosity, generalized anxiety, and apprehension concerning death". *The Jou. of Social Psychology*, 75: 111-117.

WULFF, D.M. (1991). **Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views**. New York: John Wiley & Sons, Inc.

YAKIT, İ. (1993). **Batı Düşüncesi ve Mevlâna**. İst.: Ötüken Yay.

YALOM, I.D. (1980). **Existential Psychotherapy**. New York: Basic Books, Inc., Publishers.

YANBASTI, G. (1990_a). **Kişilik Kuramları**. İzmir: Ege Üniv. Yayınları.

———. (1990_b). “Kız ve erkek üniversite öğrencilerinin kendi ruh sağlıklarını değerlendirmeleri: Bir karşılaştırma”. **Psikoloji-Seminer Dergisi V. Ulusal Psikoloji Kongresi Özel Sayısı (8: sayı)**, ss. 57-63, İzmir: Ege Üniv. Ede. Fak. Yay.

YAPAREL, R. (1987_a). **Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dinî Hayat ile Psiko-sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma**. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ank.: A.Ü. Sosyal Bilim. Enst.

———. (1987_b). “Dinin tarifi mümkün mü?” **Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak. Der.** 4:403-417.

——— & YILDIZ, M. (1998). “Ölüme İlişkin Depresyon Ölçeğinin Türkçe Çevirisinin Normal Populasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması”. **Türk Psikiyatri Dergisi**, 9 (3): 198-204.

YAVUZ, K. (1987). **Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**. Ank.: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

YILDIZ, M. (1994). **İnsanların Ölüm Karşısındaki Tutumları Hakkında Yapılan Araştırmaların Değerlendirilmesi**. (Basılmamış Yüksek Lisans tezi). İzmir: D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enst.

———. (1996). “Ölümle İlgili Genel Tutumlar”. **Akademik Araştırmalar**, 1(3):178-188.

YOUNG, M. & DANIELS, S. (1980). “Born again status as a factor in death anxiety”. **Psychological Reports**, 47: 367-370.

YÖRÜKOĞLU, A. (1993). **Gençlik Çağı**. (8. Baskı). İst.: Özgür Yayın-Dağıtım Ltd. Şti.

ZILBOORG, G. (1943). “Fear of death”. **Psychoanal. Quart.**, 12: 465-475.

ZUCKERMAN, M. (1960). “The development of an Affect Adjective Checklist for the Measurement of Anxiety”. **Jou. of Consulting and Clinical Psychology**, 24: 457-462.

ZULLIGER, H. (1975). **Çocuklarımızın Korkuları**. Çev.: K. Şipal, İst.: Bozak Yay.

ZUNG, W.W.K. & CAVENAR, J.O. (1981). *"Assessment scales and techniques"*. In I.L. Kutash, L.B. Schlesinger and ass. (eds.), **Handbook an Stress and Anxiety**, San Francisco: Jossey-Bass Publishers. □

EK

TUTUM ARAŞTIRMA PROJESİ

YAŞINIZ (Lütfen yazınız) :

CİNSİYETİNİZ : ☐ Kadın ☐ Erkek

EĞİTİM DÜZEYİNİZ : ☐ Eğitimsiz ☐ İlk ☐ Orta ☐ Lise ☐ Yüksek

MEDENİ DURUMUNUZ : ☐ Evli ☐ Bekar ☐ Boşanmış ☐ Eşinden ayrı ☐ Diğer

MESLEĞİNİZ (ya da öğrenim gördüğünüz alan) :

SOSYO-EKONOMİK DÜZEYİNİZ : ☐ Düşük ☐ Ortanın Altı ☐ Orta ☐ Ortanın Üstü ☐ Üst

AÇIKLAMA

Elinizdeki anket formu, kişilerin kendi duygu, düşünce ve kanaatlerini ifade etmek amacıyla kullandıkları bir takım cümlelerden oluşmaktadır.

Sizden, değişik konularla ilgili olarak yazılan bu maddeleri dikkatlice okuyup her birinde belirtilen duygu, kanaat ve davranışların sizin için uygun olup olmadığını veya söz konusu ifadelerle katılıp katılmadığınızı belirtmeniz istenmektedir.

Her insanın duygu ve kanaatleri veya davranışları birbirinden farklı olabileceğinden maddeleri çevrenin etkisinde kalmadan işaretleyiniz. Çünkü bu bir sınav değildir. Lütfen bu noktayı aklınızdan çıkarmayınız. Ayrıca, anket üzerine kimliğinizle ilgili herhangi bir şey yazmanıza gerek yoktur.

Vereceğiniz **SAMİMİ** ve **GERÇEĞE UYGUN** cevaplar araştırmadan **GEÇERLİ** ve **GÜVENİLİR** sonuçlar elde edilmeye büyük katkıda bulunacaktır. Lütfen her maddeyi, atlamadan dikkatle okuyunuz ve kanaatlerinizi **EN UYGUN** ya da **EN YAKIN** olan seçeneğin altındaki harfi dikkatle işaretleyiniz. Anketin doldurulması konusunda gösterdiğiniz sıcak ilgi, yardım ve işbirliğine şimdiden teşekkür ederiz.

Bu bölümde ilk onbir madde ile ilgili olarak sizden, maddelerde ifade edilen yargılara katılıp katılmadığınızı belirtmeniz istenmektedir. Lütfen sizin için en uygun olan şıkkın altındaki "harfi" daire içine alınız.

	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum
1. İnsanın yapısına demokrasi, diktatörlükten daha uygundur.	a	b	c
2. Politikacıların gerektiğinde gerçekleri gizlemesi hoş görülebilir.	a	b	c
3. Avukatlık mesleği, doktorluktan daha saygındır.	a	b	c
4. Allah vardır.	a	b	c
5. Daha doğru olduğuna inanıyorsa, toplum kurallarının dışına çıkmakta bir sakınca yoktur.	a	b	c
6. Işık, Güneşten bize bir dakikadan daha az bir zamanda gelir.	a	b	c
7. Hz.Muhammed Allah'ın peygamberidir.	a	b	c
8. Güneş ışınları insan sağlığına faydalıdır.	a	b	c
9. Başkasına zarar vermemek kaydıyla , yasaklanan bazı şeyler yapılabilir.	a	b	c
10. Öldükten sonra Ahiret denilen sonsuz bir hayat olacaktır.	a	b	c
11. Çevre bilincine sahip olmak uygar olmanın gereğidir.	a	b	c
12. Kur'an Allah'ın gönderdiği kutsal kitaptır.	a	b	c

Onüçden otuzbire kadar (13 - 31) olan maddelerle ilgili olarak sizden, söz konusu maddelerde ifade edilen duyguları ne yoğunlukta yaşadığınızı belirtmeniz istenmektedir. Lütfen sizin için en uygun olan şıkkın altındaki "harfi" daire içine alınız.

	Pek çok	Çok	Biraz	Hiç
13. Arkadaş ya da aile toplantılarında espri ve taklitler yaparak çevremdekileri eğlendirmekten hoşlanırım.	a	b	c	d
14. Araba kullanırken trafik yavaş ilerlediği zaman sınırlanırım.	a	b	c	d
15. İbadet ederken Allah'ın huzurunda bulunduğumu düşünerek duygulanırım.	a	b	c	d
16. Uzun zaman görmediğim okul arkadaşlarım veya tanıdıklarım önce benimle konuşmazlarsa rahatsızlık duyarım.	a	b	c	d
17. Dua ettiğimde Allah'ın duamı kabul edeceğini ümid ederek ferahlık duyarım.	a	b	c	d
18. Önemli kişilerle birlikte olduğumda, kendimin de önemli biri olduğumu hissedirim.	a	b	c	d
19. Büyük bir camiye girdiğimde her zaman yaşamadığım bir biçimde duygulanırım.	a	b	c	d
20. Tek başıma kaldığımda sebebini bilmediğim korkular duyarım.	a	b	c	d
21. Bir kimseye yardım ettiğimde, içimde bir coşku ve huzur duyarım.	a	b	c	d
22. Çevremde birçok insan bulunduğu zamanlarda bile yalnızlık hissedirim.	a	b	c	d
23. Günah işlediğimi düşündüğümde, pişmanlık ve huzursuzluk hissedirim.	a	b	c	d
24. Tartışmalara aktif olarak katılmaktan zevk duyarım.	a	b	c	d
25. Sanatla ilgili faaliyetlere katılmaktan hoşlanırım.	a	b	c	d
26. Ölümü hatırlatan bir durumla karşılaştığımda, ahirette başıma gelebilecek şeyleri düşünerek bir ürperti ve heyecan duyarım.	a	b	c	d
27. Tabiatla içiçe olmak bende hoş duygular uyandırır.	a	b	c	d
28. Neşeli arkadaşlar arasına karışınca üzüntülerimi unuturum.	a	b	c	d
29. Tabiatdaki her şeyin son derece düzenli olması karşısında Allahın kudretine hayranlık duyarım.	a	b	c	d
30. Aşılımsın dışına çıkarak değişiklik ve yenilik yapmaktan hoşlanırım.	a	b	c	d
31. Hızlı araba kullanmaktan zevk alırım.	a	b	c	d

Otuzikiden altmışbeşe kadar (32 -65) olan maddelerde ilgili olarak sizden, söz konusu maddelerde ifade edilen davranışları ne sıklıkla yaptığınızı belirtmeniz istenmektedir. Lütfen sizin için en uygun olan şıkkın altındaki "harfi" daire içine alarak işaretleyiniz.

	Her zaman	Çoğu zaman	Bazen	Hiç
32. Bildiğim bir konuda bir kimse saçmasapan veya cahilce konuşursa onu hemen düzeltirim.	a	b	c	d
33. Eğlenceden fedakarlık yapıp vaktimin çoğunu çalışmaya ayırıyorum. ...	a	b	c	d
34. İncancımın gereği olan ibadetleri yerine getiriyorum.	a	b	c	d
35. Arkadaşlarımla toplumsal ve siyasal sorunların nedenlerini ve çözüm yollarını tartışırım.	a	b	c	d
36. Yeni tanıştığım kimselerle konuşacak konu bulmada güçlük çekiyorum.	a	b	c	d
37. Dinde yasak edildiği için içki içmemeye özen gösteriyorum.	a	b	c	d
38. Dinde yasak olduğu için değil, sağlığa zararlı olduğundan içki içmek-ten kaçınıyorum.	a	b	c	d
39. Kendimi cezayı hak etmiş suçlu bir insan olarak görüyorum.	a	b	c	d
40. Kumar oynamak günah olduğu için kumar oynamaktan kaçınıyorum.	a	b	c	d
41. Kumar oynamak günah olduğu için değil, zararlı olduğu ve ahlâki bir davranış olmadığı için kumar oynamaktan kaçınıyorum.	a	b	c	d
42. Cinsiyetle ilgili düşünceler beni rahatsız ediyor.	a	b	c	d
43. Herkesin siyasal konularda bilgisinin olması gerektiğini düşündü-ğüm için politikayla ilgili kitaplar okuyorum.	a	b	c	d
44. Evlilik dışı cinsel ilişki (zina) dinde yasaklandığı için bu tür ilişkiden kaçınıyorum.	a	b	c	d
45. Evlilik dışı cinsel ilişki (zina) dinde yasaklandığı için değil, ahlâk prensiplerime aykırı olduğu için, bu tür ilişkiden kaçınıyorum.	a	b	c	d
46. Bir karara varmadan önce, bütün avantaj ve dezavantajları dikkatle düşünürüm.	a	b	c	d
47. Rüşvet alıp vermek günah olduğu için rüşvet alıp vermekten kaçını-yorum.	a	b	c	d
48. Rüşvet alıp vermek günah olduğu için değil, ahlâk prensiplerine aykırı olduğu için rüşvet alıp vermekten kaçınıyorum.	a	b	c	d
49. Bir iş ilişkisinde mektup yazmayı telefon etmeye tercih ediyorum.	a	b	c	d
50. İnsanları aldatmak dini incancuma aykırı olduğu için kimseyi aldatmamaya özen gösteriyorum.	a	b	c	d
51. İnsanları aldatmak dini incancuma aykırı olduğu için değil, ahlâki bir davranış olmadığı için kimseyi aldatmamaya özen gösteriyorum.	a	b	c	d
52. Gülmüş film veya oyun izlediğimde, çevremdeki kişilerden daha yük-sek sesle gülerim.	a	b	c	d
53. Dini incancuma göre doğru sözlü olmak gerektiğinden, doğru söyleme-ye gayret ediyorum.	a	b	c	d
54. Dini incancımdan dolayı değil doğru sözlü olmak gerektiğinden, doğru söylemeye gayret ediyorum.	a	b	c	d
55. Görüşüme uygun olmayan yeni fikirlere hemen karşı çıkarım.	a	b	c	d
56. Ana-babaya iyi davranmayı Allah emrettiği için anne-babama iyi davranıyorum.	a	b	c	d
57. Ana-babaya iyi davranmayı Allah emrettiği için değil başka sebep-lerden dolayı anne-babama iyi davranıyorum.	a	b	c	d
58. Müzik çalarken tempo tutacak, mırıldanarak eşlik edecek ya da dans edecek kadar etkilentiyorum.	a	b	c	d
59. Bir şeye kızdığım zaman acısını çıkarmayı, sakinleştirdiğim zamana bırakırım.	a	b	c	d
60. Söz verildiği zaman sözünde durmak dini bir kural olduğundan, ver-diğim sözü tutuyorum.	a	b	c	d
61. Söz verildiği zaman sözünde durmak dini bir kural olduğundan değil, ahlâki bir kural olduğundan, verdiğim sözü tutuyorum.	a	b	c	d
62. Uçak, otobüs ya da trenle yolculuk ederken yerimi seçmede güvenliği-mi gözönünde bulundururum.	a	b	c	d
63. Komşulara iyi davranmak dini bir prensip olduğundan komşularıma iyi davranıyorum.	a	b	c	d
64. Komşulara iyi davranmak dini bir prensip olduğundan değil, ahlâki ve sosyal ilişkilerin gereği olduğundan komşularıma iyi davranıyorum.	a	b	c	d
65. Elimdeki çöprü sokağa atmamak için, çöp sepeti bulmak amacıyla yo-lumu değiştiririm.	a	b	c	d

Aşağıdaki maddelerle ilgili olarak sizden, verilen bilgilerin doğru olup olmadığını belirtmeniz istenmektedir. Eğer okuduğunuz ifade doğru ise "D" (doğru) seçeneğini, yanlış ise "Y" (yanlış) seçeneğini daire içine alınız.

	Doğru	Yanlış
66. Otuzbeş Yaş şiiiri Yahya Kemal'e aittir.	D	Y
67. Olimpiyatlar dört yılda bir düzenlenir.	D	Y
68. Fransız ihtilali 1789'da olmuştur.	D	Y
69. Cuma namazını tek başına kılmak mümkündür.	D	Y
70. Çin'in bazı bölgelerinde kaplanlar bulunur.	D	Y
71. İngiltere'nin para birimi dolardır.	D	Y
72. Oruçlu kimse yalan söylerse orucu bozulur.	D	Y
73. Kişilik, insanın tüm davranışlarının toplamıdır.	D	Y
74. Türkiye'nin Mısır'la sınırı yoktur.	D	Y
75. Ses ışıktan daha hızlıdır.	D	Y
76. Kâbe, Hz. Muhammed'in kabrinin bulunduğu yerdir.	D	Y
77. Yarasalar kendilerine has bir donanım ile çevrelerini algırlar.	D	Y
78. İnsan hücrelerinde 23 çift kromozom bulunur.	D	Y
79. Kur'an 114 sûreden meydana gelmiştir.	D	Y
80. Türkiye'de uygulanan medeni hukuk, İsviçre hukukundan adapte edilmiştir.	D	Y
81. Libya'nın başkenti Bingazi'dir.	D	Y
82. Hz. Ali, Hz. Muhammed'in Hz. Hatice'den doğan oğludur.	D	Y
83. Yasama, yargı ve yürütme, devlet yönetiminin üç temel unsurudur.	D	Y
84. Assuan Barajı, Keban Barajı'ndan büyüktür.	D	Y
85. Akşam namazının farzı üç rekattır.	D	Y
86. Otoyollarda hız sınırı yoktur.	D	Y
87. Berlin'de sergilenen Artemis Tapınağı Bergama'dan götürülmüştür.	D	Y
88. Kur'an'ı Arapça metninden okumayı bilmek her müslüman için farz değildir.	D	Y
89. Klâsik Türk Müziği çok sesli bir müzik türüdür.	D	Y
90. Körlerin rüyaları renksizdir.	D	Y
91. Cinlerin varlığı Kur'an'da belirtilmiştir.	D	Y
92. Şinasi, Türkiye'de tiyatro oyunu yazan ilk kişidir.	D	Y
93. Dini bilgiler diğer bilgilerden daha değerlidir.	D	Y
94. Tokat şehri İç Anadolu Bölgesi'ndedir.	D	Y
95. Zengin olsun fakir olsun her müslümanın hayatında bir defa hacca gitmesi farzdır.	D	Y
96. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey Söğüt'te gömülüdür.	D	Y
97. Çaldıran Savaşı Osmanlılarla İranlılar arasında olmuştur.	D	Y

Aşağıdaki ifadeleri dikkatle okuduktan sonra, ifadeye tamamen katılıyorsanız "E" (Evet), katılmıyorsanız "H" (Hayır) seçeneğini daire içine alınız.

	Evet	Hayır
98. Ölmekten çok korkuyorum.	E	H
99. Zamanın böyle hızlı geçmesi bana çoğu zaman sıkıntı verir.	E	H
100. Ameliyat olacağımı düşündüğümde çok korkarım.	E	H
101. Sık sık hayatın gerçekte ne kadar kısa olduğunu düşünürüm.	E	H
102. Ölümden sonraki hayat beni büyük ölçüde kaygılandırır.	E	H
103. Kalp krizi geçirmekten gerçekten korkarım.	E	H
104. Bir cesedin görüntüsü bana dehşet verir.	E	H
105. İnsanların çıkacak bir Dünya savaşından söz etmeleri beni dehşete düşürür.	E	H
106. Acı çekerek ölmekten korkarım.	E	H
107. Ölmekten hiç korkmuyorum.	E	H
108. Gelecekte benim için korkulacak hiçbir şey olmadığını hissediyorum.	E	H
109. Kanserle yakalanmaktan özel bir korku duymuyorum.	E	H
110. İnsanların ölüm hakkında konuşmaları beni tedirgin etmez.	E	H
111. Ölüm düşüncesi beni hiçbir zaman kaygılandırmaz.	E	H
112. Ölüm düşüncesi ara sıra aklıma gelir.	E	H

İlgiliniz için tekrar teşekkür ederiz.

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**